

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ТЕМІРОВ Богдан Юрійович

УДК 94:323](477.8)(092)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПОСТАТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ
ПРОСТОРІ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР**

032 – Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Б. Ю. Теміров

Науковий керівник:
Бут Олександр Микитович,
доктор історичних наук, професор

Вінниця–Запоріжжя 2022

АНОТАЦІЯ

Теміров Б. Ю. Постать Степана Бандери в соціокультурному просторі України: історичний вимір. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – історія та археологія. – Донецький національний університет імені Василя Стуса, Запорізький національний університет. Вінниця–Запоріжжя, 2022.

Дисертаційна робота присвячена вивченню закономірностей позиціонування Степана Бандери у соціокультурному просторі України, який вибирає різні рівні суспільно значущої діяльності людей – науковий, освітній, громадсько-політичний, культурний, медійний. Дослідження надало можливість простежити еволюцію наукової репрезентації очільника ОУН(б), виявити ступінь відображення діяльності С. Бандери у шкільній підручниковій літературі, проаналізувати суспільно-політичне заломлення його постаті, вивчити символічний простір довкола неї, відстежити нагромадження характеристик діяча у медіапросторі та вияви інформаційного протистояння, визначити динаміку сприйняття його українським суспільством.

Аналіз історіографії проблеми показав наявність певних здобутків науковців у вивченні репрезентації імені С. Бандери у соціокультурному просторі. Відзначено, що окремі її аспекти на порядок денний були поставлені дослідниками на зламі 1990-х – 2000-х рр. Каталізатором наукового інтересу до теми стало 100-річчя з дня народження Провідника ОУН(б), під впливом чого з'явилися спеціальні публікації авторства В. В'ятровича, В. Трофимовича, В. Футали та інших істориків. Наступна хвиля актуалізації історіографічного виміру позиціонування постаті С. Бандери була зумовлена початком російської агресії на терени України у 2014 р. Як наслідок, у другій

половині 2010-х рр. постала низка проміжних досліджень щодо рівня опрацювання, етапів і контенту праць, тією чи іншою мірою зосереджених на постаті лідера ОУН(б). Проте протягом усього історіографічного періоду, від 1990-х до початку 2020-х рр., роботи щодо репрезентацій постаті С. Бандери, якщо й аналізувалися, то переважно у загальному контексті здобутків вивчення українського національно-визвольного руху ХХ ст., передусім історії ОУН. Спеціальну увагу підсумкам опрацювання його постави у соціокультурному просторі приділили небагато науковців, що спонукало до проведення спеціального дослідження.

Дисертаційна робота спирається на комплекс історичних джерел, які за походженням і способом збереження інформації об'єднано у чотири групи: писемні, речові (пам'ятники та музейні експонати), лінгвістичні (назви вулиць і гасла), електронні (офіційні сайти установ, Інтернет-портали, електронні медіа, довідкові веб-ресурси, соціальні мережі, блоги). Найширшою є перша група, що у дисертації представлена історіографічними джерелами, законодавчими актами, працями С. Бандери, мемуарною літературою, навчально-методичними роботами з викладання історії в школі, періодичними виданнями, матеріалами соціологічних досліджень.

Методологічні засади дослідження включають принципи наукового пізнання (наукової об'єктивності, історизму, багатофакторності, наступності) та комплекс методів – загальнонаукових (емпіричний, аналітико-синтетичний, індуктивно-дедуктивний, проблемно-хронологічний, статистичний, логічний, діалектичний, узагальнення), які дали змогу вибудувати загальну конфігурацію дослідження, а також спеціальних історичних (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-біографічний), що застосовано при дослідженні змін у часі у визначених об'єктах.

Оскільки історична наука наразі виступає одним із дівців інформаційного протистояння та є важливим елементом соціокультурного

простору, у дисертації приділено увагу визначенню місця постаті С. Бандери у процесі опрацювання української історії. У формуванні наукових уявлень про нього виокремлено два етапи: радянський (50–80-ті роки ХХ ст.) та доби Незалежності України (90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст.).

Показано, що на першому склалися два діаметрально протилежні концепти української історії, а в її контексті – історії визвольного руху, в рамках якої позиціонувалася постать С. Бандери. У радянській концепції український націоналізм потрактовувався як «найбільший ворог українського народу». Їй притаманні ідеологічна зашореність, перекручування та замовчування фактів, фальсифікація подій, відверто бруталне ставлення до провідних діячів ОУН. Щодо постаті С. Бандери, то на сторінках наукових праць вживалося загальне поняття «бандерівці», його ж особистість майже повністю «випала» з поля зору професійних істориків. Паралельно інтелектуали з української діаспори, незважаючи на ідеалізацію чи категоричне неприйняття діяча через певну політичну заангажованість, своїми публікаціями розкрили найважливіші віхи активного буття Провідника ОУН(б), заповнивши вакуум, що утворився довкола його імені в радянській Україні. Проте їхній доробок не міг повністю задовольнити науковців, оскільки написані «по гарячих емоціях», ці праці позначені пропагандистською декларативністю та страждають на обмеженість в історичних джерелах через відсутність доступу до архівосховищ України. Як наслідок, до початку 1990-х рр. вивчення постаті С. Бандери залишалося далеким від повноти та наукової об'єктивності.

Наголошено, що здобуття Україною державної Незалежності кардинально розвернуло наукові інтереси істориків, уможлививши зосередження на українській проблематиці та важливих для України історичних особах. На цьому етапі позиціонування С. Бандери відбувалося, передусім, у працях, присвячених ширшим проблемам – історії України в Другій світовій війні, історії українського визвольного руху, історії

українського націоналізму. Спеціальну увагу діячеві приділено кількома науковцями, серед яких варто відзначити М. Посівнича, Р. Частія, В. Трофимовича, В. Футалу та деяких інших, у працях яких подано просопографічний вимір його життєдіяльності. В цілому щодо цієї постаті виокремлюються кілька позицій науковців: послідовний виборювач незалежності України; праворадикал, схильний до авторитарних методів; приспівник нацистів, ворог радянського народу. При цьому на початку 2020-х рр. знання про С. Бандеру як про людину та політичного діяча залишається неповним, про що свідчить відсутність сучасної наукової біографії, написаної українськими істориками.

Відстежено наукові здобутки сучасних українських дослідників, покладені в основу відповідного підручкового матеріалу. Наголошено на розгортанні в освітньому сегменті протягом років Незалежності світоглядної «битви за Бандеру». Адже інформація про діяча еволюціонувала між поколіннями шкільних підручників з історії від дуже стислої у книгах кінця 1990-х рр. до доволі детальної у виданнях останніх поколінь. Не останню роль у подачі матеріалу про С. Бандеру відігравали особисті переконання авторів відповідних текстів. У бутність при політичній владі Партії регіонів це ім'я навіть усувалося з навчальних видань. Натомість від 2015 р. ім'я Провідника ОУН(б) повернулося до підручників. Такі концептуальні «гойдалки» зумовлені як жанром навчального видання, розрахованого на учнів, але доступного ширшій аудиторії, так і контрверсійністю імені діяча. Оскільки призначення підручника полягає у формуванні квінтесенцію наукового знання про минуле, закладанні підґрунтя державної ідентичності молодого покоління, він періодично потрапляє під прицільний вплив політичних баталій.

Встановлено зв'язок характеру позиціонування імені С. Бандери в межах державної політики пам'яті сучасної України із офіційним потрактуванням Організації українських націоналістів, українського визвольного руху напередодні, у роки Другої світової війни та по її

завершенні. У більшості урядових документів ім'я С. Бандери окремо не вирізнялося, але певні оціночні судження щодо діяльності ОУН цілком транслуються й на нього. У площині політики пам'яті виразно позначилася контроверсійність постаті лідера українських націоналістів. На кожну дію певної політичної сили в цьому напрямі чинилася протидія з боку опонентів. Мали місце й заходи, спеціально зорієнтовані на цю персону, зокрема Указ щодо присвоєння звання Героя України. Більше уваги цій постаті приділено на місцевому рівні у західних областях України. В цілому у сегменті меморіальної політики постать С. Бандери в сучасній Україні набула категоричної контроверсійності. Протягом усіх років Незалежності вона виступала своєрідним маркером рівня підтримки проукраїнського нарративу загалом.

Окреслено символічний простір довкола постаті С. Бандери, репрезентований назвами, монументами, музеями, гаслами, який формувався від початку доби Незалежності протягом наступних тридцяти років. Аналіз пам'ятних місць засвідчив доволі виразний регіональний характер емоційного сприйняття очільника ОУН(б). Розміщення локацій вшанування постаті С. Бандери доволі нерівномірне, адже переважна більшість їх постала на Заході України. Найменування вулиць іменем С. Бандери помітно активізувалося під впливом Революції Гідності та декомунізаційних законів. Встановлення монументів було пришвидшено подіями Помаранчевої Революції та розворотом політики пам'яті у виразно проукраїнському напрямі. Наразі їх зведено у чотирьох областях України. Географія музейних установ як результат зусиль громадськості також обмежена Заходом держави. В цілому символічний простір довкола лідера українських націоналістів виразно демонструє різновекторність сприйняття цієї особистості, до того ж, у регіональному вимірі.

Обґрунтовано, що постать С. Бандери у медіапросторі відноситься до найбільш резонансних. Вона представлена у різних варіаціях – електронних

періодичних виданнях, відкритих енциклопедіях, тематичних сайтах, соціальних мережах. «Бандерівський» контент складається з поточної інформації про вшанування діяча на роковини народження чи загибелі, меморіалізацію його імені, пам'яткових ініціатив різного рівня. Аналітичні тексти містять характеристику як С. Бандери та його оточення, так і його діяльності, поглядів, намірів. Оціночна палітра медіа-текстів доволі розмаїтна, великою мірою залежить від загального спрямування конкретного ресурсу. Уявлення громадян, виявлені у ході соціологічних обстежень, загалом демонструють повільне, неритмічне, але зростання позитивних реакцій щодо лідера українських націоналістів. Виразною є регіональна, західноукраїнська прив'язка його вшанувань, яка із зростанням військової загрози з боку Росії мала тенденцію до розширення й на інші регіони.

Наукова новизна здобутих результатів полягає у розгляді постаті С. Бандери у соціокультурному вимірі як вияву світоглядного протистояння. У цьому контексті простежено еволюцію представлення діяльності лідера ОУН(б) у навчальних програмах, підручниках з історії для загальноосвітньої школи; показано ступінь заломлення постаті Провідника ОУН(б) в суспільно-політичній площині України; системно проаналізовано меморіальний простір довкола С. Бандери; проаналізовано гасла, які відображають ставлення громадян до лідера націоналістів; висвітлено постать С. Бандери на предмет оцінки у медійному просторі; досліджено рівень обізнаності пересічних громадян у цій особистості. Отримали подальший розвиток: наукове опрацювання проблеми заломлення постаті С. Бандери у громадянському вимірі; аналіз суспільно-політичних дискусій про нього, які справляють вплив на громадянське середовище України; окреслення відмінностей між «радянською» версією розуміння С. Бандери та сучасним його сприйняттям. Уточнено: палітру оцінок лідера ОУН(Б) у суспільно-політичному вимірі; об'єкти історичної пам'яті щодо С. Бандери; образ Провідника ОУН(б) в

мемуарній літературі; способи використання інформації про С. Бандеру в інформаційному протистоянні; зміст дефініції «соціокультурний простір».

Науково-практичне значення дослідження полягає у визначенні форматів представлення С. Бандери у соціокультурному просторі України та їх історичної зумовленості. Дисертаційні напрацювання можуть стати в нагоді в організації національно-патріотичного виховання, просвітницькій роботі з широкими верствами громадян, у розвитку історичного туризму. Їх доречно залучити до вилаштування інформаційної політики в сучасній Україні. Матеріали дисертаційного дослідження мають потенціал у викладацькій практиці під час підготовки лекцій, спецкурсів з історії України, історичної соціології, історичної політики.

Ключові слова: Степан Бандера, Організація українських націоналістів, визвольний рух, соціокультурний простір України, історична постать, історична наука, підручник з історії, символічний простір, місця пам'яті, медійна історія.

ABSTRACT

Temirov B. Yu. The figure of Stepan Bandera in the sociocultural space of Ukraine: historical dimension. – Qualification work on the rights of the manuscript.

Thesis for a PhD degree, Specialty 032 – History and Archeology. – Vasyl' Stus Donetsk National University, Zaporizhia National University. Vinnitsa–Zaporizhia 2022.

The dissertation sheds light on the patterns of Stepan Bandera's positioning in Ukraine's sociocultural realm that consists of aspects of socially significant human activity in the field of science, education, civil society and politics, culture

and media. The present research traces how scholarly representation of the leader Organization of Ukrainian Nationalists OUN(B) evolved, analyses Stepan Bandera's portrayal in school textbooks, his sociopolitical profile, symbolic portrayal and outlines the avenues to prevent speculation and biased interpretation of developments linked to Stepan Bandera's figure.

Review of the scholarly polemics demonstrates that Stepan Bandera's representation in sociocultural dimension is addressed in a few outstanding works. Certain aspects of the issue already deserved scholarly attention in 1990s and beginning of 2000s. The 100th anniversary of the OUN(B) leader contributed to the relevance of studies on Bandera's representation which publications by Volodymyr Vyatrovich, Volodymyr Trofimovich, Vasyl Futala and other historians. Russia's aggression against the territory of Ukraine in 2014 gave another impetus for the second wave of research on Stepan Bandera's representation. Hence, in the second half of 2010s a considerable number of studies focused on the figure of the leader of OUN(B). However, throughout 1990s to the early 2020s research on Stepan Bandera's posture approached him through the lens of history of OUN. At the same time, few scholars paid special attention to his representation in sociocultural dimension, therefore this gap requires a separate study to be carried out.

Data analysis in the dissertation is based on a set of historical sources, which according to the origin and method of archiving information are grouped into four groups: written, material, linguistic, electronic. The first group, the most numerous one, consists of historiographical sources, legislative acts, Stepan Bandera's works, memoirs, publications focusing on methodological specifics of teaching history in schools, periodical and outcomes sociological surveys.

Methodology of the present research comprises principles of scientific knowledge (scientific objectivity, historicism, multifactoriality, continuity) and set of general scientific methods (empirical, analytical-synthetic, inductive-deductive, issue-based and chronological, statistical, logical, dialectical, generalization), which serve as a basis for a framework of research. The second group of the sources used

is special historical sources (historical-comparative, historical-typological, historical-genetic, historical-biographical) aiming to trace changes objects undergo over time.

As science of history stands out as one of the key components of information confrontation and an important element of sociocultural space, the dissertation focuses on research by Ukrainian historians on Stepan Bandera. Two stages of scholarly polemics can be distinguished: the Soviet one (1950–1980s) and post-independence (90s of the XX – beginning of the XXI century). At the first stage, two opposing views of Ukraine's history were developed, and the history of the liberation movement in particular, within which the figure of Stepan Bandera was positioned. In the Soviet approach, Ukrainian nationalism was treated as «the greatest enemy of the Ukrainian people». It is characterized by ideological short-sightedness, distortion and concealment of facts, falsification of events, openly brutal treatment of leading OUN figure are inherent to this view. As for Stepan Bandera's figure, vague concept of «Banderivtsi» dominated scholarly works, whereas his personality almost completely ignored by professional historians. At the same time, intellectuals from the Ukrainian diaspora, acting beyond overtly idealized or categorically rejected Bandera's personality due to his political affiliation, reveal key milestones in the life and work of the OUN(B) leader, compensating for the vacuum around his name. Nevertheless, the diaspora contribution could not stand out as sole, as these publications are written «in hot pursuit» and marked by propagandist statements. It should be borne in mind that authors from the diaspora had a limited access to archival sources, as they could not process the materials from Soviet document repositories. As a result, until the early 1990s, the study of the figure of Stepan Bandera remained far from complete and lacking scientific objectivity.

Ukraine's independence has radically expanded the scholarly interests of historians, allowing them to focus on Ukraine-related issues and on important historical figures for Ukraine. At this stage, S. Bandera's positioning took place, first

of all, in works discussing broader issues – the history of Ukraine in the Second World War, the history of the Ukrainian liberation movement, the history of Ukrainian nationalism. Special attention was paid to the figure by several scholars, among them Mykola Posivnych, Ruslan Chastiy, Volodymyr Trofimovych, Vasyl Futala and some others, whose works shed light on the prosopography dimension of his life. In general, several positions of scholars stand out: a consistent fighter for Ukraine's independence; right-wing radical prone to authoritarian methods; an ally of the nazis, an enemy of the soviet people. At the same time, in the early 2020s, knowledge about Stepan Bandera as a person and a politician remains incomplete, as confirmed by absence of modern scholarly biography written by Ukrainian historians.

Scholarly achievements of modern Ukrainian researchers serve as the foundation of relevant textbooks. It is safe to say that a full-scale «battle for Bandera» has unfolded in this segment. After all, the political activist's profile evolved in generations of school textbooks on history from brief mentions in the books of the late 1990s to detailed research in publications of recent generations. The personal aspirations of the authors of the textbooks played a key role in the choice of the topic and focus on Stepan Bandera. During the rule in Ukraine of the Party of Regions, Bandera's name was even removed from educational works. In contrast the name of the OUN(B) leader returned to textbooks in 2015. Such conceptual «swings» conditioned the genre of an educational publication, which is designed for students but is available to a wider audience. Their purpose is to form the quintessence of scholarly knowledge about the past, contribute to raising the civic identity for the younger generation. Therefore, education textbooks fall into the focus of politicians depending in ideological stance of ruling party.

Positioning of Stepan Bandera within the state memory policy in modern Ukraine was, first of all, tied to interpretation of the Organization of Ukrainian Nationalists, its national liberation struggle before, during and after the Second World War. In most of the official documents, Stepan Bandera's name was

addressed in line with overall assessments of the OUN(B) activities directly associated with the politician's figure. The controversy over the leader of the Ukrainian Nationalists has clearly affected the politics of memory in contemporary Ukraine post 1991. Noteworthy, that each time the political force emerged portraying itself as the OUN followers, it encountered opposition from the political parties of an opposite ideological stance. Actions were taken aimed at Bandera's individual posture, separate from OUN(B), in particular the Decree on conferring the title of Hero of Ukraine. Surely, more rigorous attention is paid to this figure in the western regions of Ukraine. Overall, the realm of memorial policy, the figure of Stepan Bandera during the years of independence has become overwhelmingly controversial. Moreover, since regaining independence by Ukraine, it stands out as been a marker of the level of support for the pro-Ukrainian narrative.

The symbolic dimension of Stepan Bandera, represented by titles, monuments, museums, slogans, ideas about the politician, has undergone transformation since the proclamation of the Independence of Ukraine throughout the next thirty years. The analysis of the memorial sites shows a rather clear regional profile of the emotional perception of the OUN(B) leader. The geography of locations honouring the figure of Stepan Bandera is uneven, as the vast majority of them are located in the western regions of Ukraine. The naming of street in Bandera's honour was noticeably intensified in the aftermath of the Revolution of Dignity and decommunization laws. Prior to that, construction of monuments honouring Stepan Bandera was accelerated by the Orange Revolution and transformation of the memory politics in a distinctly pro-Ukrainian direction. Nevertheless, such sights are located in only four regions of Ukraine. The geography of museum institutions being the consequence of joint public efforts is also limited to Western Ukraine. Accordingly, popular perceptions revealed during sociological surveys consistently show a regional, Western Ukrainian binding. Hence, the symbolic portrayal for the leader of Ukrainian nationalists clearly demonstrates the controversy of this figure in the regional dimension as well.

Stepan Bandera's posture entered the media realm as well and immediately turned into one of the most polemicized. It is widely discussed in different media outlets, namely, electronic periodicals, open encyclopaedias, thematic web pages, social networks. The «Bandera»-related content consists of such activities as honouring him on the anniversary of his birth and death, memorialization of his name, cultural initiatives at various levels. Analytical works contain a description of both Bandera and his entourage, and activities, views, discussions revealing the depth and wildness of his contribution to Ukraine's history. The attitudes in media is also diverse, largely depending on the ideological stance of a particular resource.

The scientific novelty of the research outcomes lies in assessment of Stepan Bandera's figure in the sociocultural dimension in the context of the information confrontation. The dissertation traces evolution of representation of the OUN(B) leader's activities in curricula and history textbooks for secondary schools; the OUN(B) leader's profile in the sociopolitical outlook of Ukraine is shown; the memorial dimension covering Stepan Bandera's personality was analysed in a systematic manner; as well as the slogans about him, which uncover popular attitudes to the leader of nationalists; data analysis was carried out in the media space as well allowing to understand the level of awareness of ordinary citizens about his personality. The following topics were further developed: scholarly research of Stepan Bandera's profiles of the analysis of sociopolitical discussions about him, which have an impact on the civil society transformation in Ukraine; outlining the differences between the «Soviet» approach to Bandera's elegance and current perceptions. The dissertation specified: content of the definition of «sociocultural space»; comparisons in the assessments of the OUN(B) leader by politicians; sights of historical memory on Stepan Bandera; the image of the OUN-leader in memoirs; utilizing information about Bandera for ideological purposes.

The scientific and practical significance of the study is to determine the patterns of representation of Stepan Bandera in the sociocultural space of Ukraine. The dissertation research outcomes can be useful in the course of national-patriotic

education, development of historical tourism. It is appropriate to involve them in the development of information policy of modern Ukraine. The materials of the dissertation research can be useful in teaching practice during the preparation of lectures, special courses on the history of Ukraine, historical sociology.

Keywords: Stepan Bandera, Organization of Ukrainian Nationalists, liberation movement, sociocultural dimension of Ukraine, historical figure, historical science, history textbook, symbolic space, places of memory, media history.

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Теміров Б. Постать Степана Бандери у пам'яттєвому дискурсі. *Історичні і політологічні дослідження*. 2018. № 1 (62). С. 193–203.
2. Теміров Б. Постать Степана Бандери в сучасному науковому дискурсі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія: зб. наук. праць*. Одеса: Фенікс, 2018. Вип. 15. С. 38–43.
3. Теміров Б. Місця пам'яті щодо постаті Степана Бандери. *Емінак. Науковий щоквартальник*. 2018. №1. С. 135–140.
4. Теміров Б. Ключові стереотипи сприйняття постаті Степана Бандери. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*. Вип. 2/44 (2019). Дрогобич, 2019. С. 305–317.

5. Теміров Б. Постаць Степана Бандери на сторінках шкільних підручників з історії. *Історичні і політологічні дослідження*. 2020. № 1 (66). С. 86–96.

6. Теміров Б. Ю., Бут О. М. Постаць Степана Бандери у науковому та медійному просторах. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Черкаси, 2020. С. 26–34.

7. Теміров Б. Ю. Степан Бандера в радянській версії історії. *Південний архів (історичні науки)*. 2022. № 38. С. 90–94.

Публікація у періодичному науковому виданні іноземної держави

8. Теміров Б. Особистість Степана Бандери в інформаційному протистоянні. *Європейський філософський та історичний дискурс*. Прага, 2021. С. 93–98.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

9. Теміров Б. Міфи про Степана Бандеру: спроби спростування. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету*. Т. 1 / Ред. кол. Хаджинов І.В. та ін. Вінниця: ДонНУ, 2015. С. 34–37.

10. Теміров Б. Наукові дискусії щодо «Архіву Сеніка». *Україна і світ: проблеми історії: зб. Матеріалів Всеукр. наук.-практ., конф., м. Маріуполь, 27 листопада 2015*. Маріуполь: МДУ, 2015. С. 40–43.

11. Теміров Б. ОУН у джерелах особового походження. *Вісник Студентського наукового товариства ДонНУ*. Т. 1. №8. (2016). Вінниця. С. 71–74.

12. Temirov B. The figure of Stepan Bandera in the memoirs of the OUN leaders. *Topical issues of humanities, technical and natural sciences / Book of Abstracts of 1st Inter-University Students Scientific Conference*. Vinnytsia: DonNU of Vasyl Stus name, 2016. 1st edition. P. 28–29.

13. Теміров Б. Образ Степана Бандери у розумінні його сучасників. *Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини. Збірка матеріалів Всеукраїнської наукової інтернет-конференції до 100-річчя Української революції, 80-річчя ДонНУ імені Василя Стуса та історичного факультету*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. Вип. 2. С.100–104.

14. Temirov B. Interpretation of the concept «Historical Memory» in the scientific survey. *Topical issues of humanities, technical and natural sciences/ Book of Abstracts of Inter-University Students Scientific Conference*. Vinnytsia: DonNU of Vasyl Stus name, 2017. 1st edition. P.136–138.

15. Теміров Б. Постаць Степана Бандери: погляд з діаспори. *Тенденції та вектор розвитку науки в сучасному світі: VI Міжнародна науково-практична інтернет-конференція: тези доповідей, Дніпро, 30 квітня 2018 р.* Ч. 1. Дніпро: НБК, 2018. С.65–70.

16. Теміров Б. Постаць Степана Бандери у радянській історичній концепції: критичний погляд. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 30–31 березня 2018 р., м. Дніпро. Ч. I. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький*. Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. С. 202–203.

17. Теміров Б. Музеї Степана Бандери як місця пам'яті. *Шевченківська весна: історія: матеріали XII Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2018» : Історія" / Київ. нац. ун-т, Іст. ф-т ; Наук. т-во студ. та аспірантів ; [редкол.: Є.С. Браїлян (відп. ред.) та ін.]*. Київ: Логос. С. 12–14.

18. Теміров Б. Постаць Степана Бандери як об'єкт нормативно-правових актів. *Проблеми та перспективи сучасної науки: IX Міжнародна науково-практична інтернет-конференція: тези доповідей, Дніпро, 28 вересня 2018 р.* Ч. 1. Дніпро: НБК, 2018. С.53–57.

19. Теміров Б. Гасла про Степана Бандеру в українському політичному дискурсі. *Збірник тез всеукраїнської наукової інтернет-конференції «Травневі*

студії: історія, політологія, міжнародні відносини», 24 квітня 2019 р., м. Вінниця. Вінниця: Друк, 2019. С. 142–144.

20. Теміров Б. Використання поняття «соціокультурний простір» в публічному полі. *Наукова конференція професорсько-викладацького складу, наукових працівників і здобувачів вищої освіти ДонНУ імені Василя Стуса за підсумками науково-дослідної роботи за період 2017–2018 рр., травень 2019., м. Вінниця.* С. 100–101.

21. Теміров Б. Використання імені Степана Бандери у російських засобах масової інформації. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Травневі студії 2020: історія, міжнародні відносини» / за ред. Ю. Т. Темірова.* Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. Вип. 5. С.200–202.

22. Теміров Б. Діяльність Степана Бандери в оціночних судженнях політичних діячів. *Наукова конференція професорсько-викладацького складу, наукових працівників і здобувачів вищої освіти ДонНУ імені Василя Стуса за підсумками науково-дослідної роботи за період 2019–2020 рр., травень 2021., м. Вінниця.* С. 18–19.

23. Теміров Б. Сприйняття особи Степана Бандери за соціологічними дослідженнями. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Травневі студії 2022: історія, міжнародні відносини» / за ред. Ю. Т. Темірова.* Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. Вип. 7. С. 231–234.

Наукові праці, що додатково відображають результати дослідження

24. Теміров Б. Образ української держави в установчих документах Організації українських націоналістів 1929–1939 рр. *Шевченківська весна – 2015: історія: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І. К. Патриляк, доц. А. О. Руккас, О. Р. Магадич.* Київ: Логос, 2015. С. 362–364.

25. Теміров Б. Українська держава в установчих документах ОУН періоду Другої світової війни. *Матеріали XVIII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»*, 19–20 листопада 2015 року. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 18. С. 156–158.

26. Теміров Б. Вплив Варшавського та Львівського судових процесів на діяльність ОУН. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 5–6 лютого 2016 року)*. Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2016. С. 35–36.

27. Теміров Б. Ідейні чинники співпраці ОУН з гітлерівської Німеччиною. *Україна у світовому історичному просторі: зб. Матеріалів Всеукр. Наук.-практ конф., м.Маріуполь, 8 квітня 2016 р.* Маріуполь: МДУ, 2016. С. 57–59.

28. Теміров Б. За какою Україну боролась Організація українських націоналістів? *Сборник материалов XI Международной научной конференции студентов и молодых ученых «Наука и образование – 2016»*. Астана, 2016. С. 4114–4117.

29. Теміров Б. Витоки концепції української держави ОУН. *Україна у світовому історичному просторі: зб. Матеріалів Всеукр. Наук.-практ конф., м. Маріуполь, 8 квітня 2017 р.* Маріуполь: МДУ, 2017. С. 40–42.

30. Теміров Б. Доля членів родини Степана Бандери. *Україна і світ: проблеми історії: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 26 квітня 2019 р. / під заг. ред. К. В. Балабанова*. Маріуполь: МДУ, 2019. С. 58–60.

31. Теміров Б. Зміст і мета української національної революції у працях прибічників самостійності України. *Осінні наукові читання: XI Міжнародна науково-практична інтернет-конференція: тези доповідей, Дніпро, 23 листопада 2018 р.* Ч. 1. Дніпро: НБК, 2018. С.88–92.

ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	27
1.1 Стан наукового вивчення проблеми	27
1.2 Характеристика джерел	45
1.3 Методологічні засади наукового пошуку	52
РОЗДІЛ 2 НАУКОВО-ОСВІТНІ ВИМІРИ ПОСТАТІ С. БАНДЕРИ	64
2.1 Лідер ОУН(б) у версіях історії за радянської доби	65
2.2 Наукова та науково-популярна репрезентація очільника ОУН(б) у сучасній Україні	85
2.3 Постать С. Бандери у шкільному підручнику з історії.....	122
РОЗДІЛ 3 ПОСТАТЬ ЛІДЕРА ОУН(Б) У ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ	
УКРАЇНИ	136
3.1 Законодавчі ініціативи як чинник соціокультурного виміру імені Провідника	136
3.2 Символічний простір постаті С. Бандери	149
3.3 Особа лідера ОУН(б) у медійному вимірі історії	166
3.4 Реакція українського суспільства щодо С. Бандери	181
ВИСНОВКИ	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	198
ДОДАТКИ	250

ВСТУП

Історія боротьби за українську незалежність багата на визначні події, результат яких визначала не лише епоха, а й люди, котрі їх скеровували. До таких відноситься Степан Бандера. В'язень польської тюрми та німецьких таборів і жертва НКВС, він присвятив не один десяток років боротьбі за українську державність. До цієї історичної постаті не згасає інтерес уже понад півстоліття. Він зображувався як герой і лиходій, як визволитель пригнобленої нації і терорист, український патріот і нацистський колаборант. У радянський період його ім'я владні пропагандисти демонізували, пов'язуючи з абсолютним злом, тероризмом, зрадою. В умовах Незалежності Степан Бандера асоціюється з довготривалою, завзятою боротьбою за державний суверенітет. У сучасній Україні йому встановлено десятки пам'ятників, його іменем названо вулиці, його ставлять за приклад молодому поколінню. Водночас сформувався потужний пласт різновекторних уявлень про лідера ОУН(б). З огляду на їх контрверсійність для українського суспільства циркулює безліч діаметрально протилежних міфологем: на одному полюсі – герой, невтомний борець за державну незалежність, на протилежному – український націоналіст, німецький прислужник тощо.

Позиціонування лідера українських націоналістів актуалізувалося в умовах гібридної війни, розв'язаної Російською Федерацією проти України. Її складовою є наступ на національну ідентичність українців, що, зокрема проявляється у дискредитації явищ і персоналій, які її позиціонують [333, с.254, 392]. У цьому контексті учасники визвольного руху середини ХХ ст., а серед них і С. Бандера, російською пропагандою виставляються як союзники нацистської Німеччини. Таке потрактування опосередковано поширюється і на всіх сучасних українських патріотів, які захищають українську державу. Тому з'ясування палітри оцінок щодо С. Бандери у різних сегментах українського соціуму є важливим з огляду на дискусії в науковому та

громадянському середовищі. Розуміння їх витоків сприятиме толеруванню сучасного українського суспільства, зміцненню української ідентичності, внутрішній інтеграції нації.

Формати уявлень про Степана Бандеру подано у дослідженнях українських науковців, законодавчих актах щодо вшанування визначних українських діячів, висновках спеціальної комісії при Кабінеті Міністрів, публіцистичних працях, музейних установах, медійних продуктах. У сучасному науковому та суспільно-політичному середовищі тема ставлення до ОУН та одного з її очільників – С. Бандери нерідко використовується для політичних спекуляцій на тлі війни Росії проти України.

Серед науковців нині не існує толерованої точки зору щодо історичної оцінки діяльності лідера ОУН(б), відсутня однаковість у політичних, громадських, медійних колах. З огляду на такий стан речей суперечливі оціночні судження щодо С. Бандери, які нашарувалися протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. і періодично виступають подразником соціокультурного простору, а також чинники їх виникнення та їхні суспільні впливи становлять інтерес з огляду на необхідність заповнення наукових лакун, потребу у зваженій політиці пам'яті, запит на внутрішню інтеграцію українського суспільства на основі національної ідентичності, нагальність плекання патріотизму у сучасній молоді, чим і зумовлений вибір теми дисертаційної роботи.

Мета дисертаційного дослідження полягає у визначенні вимірів і динаміки репрезентації постаті Степана Бандери у соціокультурному просторі України та їх історичної зумовленості, ґрунтуючись на здобутках попередників, аналізі джерел, сучасній методології історичної науки. Досягнення її передбачає реалізацію таких **дослідницьких завдань**:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми;
- визначити рівень репрезентативності залучених до дисертації історичних джерел;

- окреслити методологічне підґрунтя дослідження;
- простежити еволюцію наукової та науково-популярної репрезентації очільника ОУН(б);
- дослідити ступінь відображення діяльності С. Бандери у шкільній підручниковій літературі;
- проаналізувати суспільно-політичне заломлення особи Провідника ОУН(б);
- охарактеризувати символічний простір щодо лідера українських націоналістів;
- дослідити нагромадження характеристик С. Бандери у медіапросторі;
- простежити зміни реакцій українського суспільства на постать С.Бандери;
- окреслити формати історичних спекуляцій довкола імені С. Бандери, їхню зумовленість і визначити запобіжники їм.

Об'єктом дисертаційної роботи є постать Степана Бандери, яка розуміється як уявний образ, що є носієм певних особистих і соціальних рис.

Предметом дослідження виступають закономірності позиціонування постаті лідера ОУН(б) у соціокультурному просторі України, який вбирає різні рівні суспільно значущої діяльності людей – науковий, освітній, громадсько-політичний, культурно-меморіальний, медійний.

Хронологічні межі дисертації охоплюють другу половину ХХ – початок ХХІ ст. Вибір нижнього часового кордону зумовлений розгортанням радянськими спецслужбами дискредитаційної кампанії проти С. Бандери, що дисонувала з його героїзацією в діаспорі. В окремих сюжетах його розширено до років Другої світової війни, коли розпочалися пропагандистські антибандерівські акції. Верхня межа позначає сучасну активізацію інформаційного протистояння, в якому у різних форматах використовується постать лідера ОУН(б). Внутрішня хронологія дослідження позиціонована

двома етапами: радянським (бутність УРСР) та сучасним (від проголошення Незалежності України).

Територіальні межі дослідження охоплюють територію України в сучасних кордонах, а також український простір за їх межами, у діаспорі.

Методи дослідження. Дисертація ґрунтується на застосуванні загальнонаукових і спеціальних історичних методів. Загальнонаукові – емпіричний, аналітико-синтетичний, індуктивно-дедуктивний, проблемно-хронологічний, статистичний, логічний, діалектичний, узагальнення – дали змогу окреслити загальне поле дослідження. Зокрема, проблемно-хронологічний метод дозволив визначити архітекtonіку дисертаційного дослідження. Спеціальні історичні методи репрезентовано історико-порівняльним методом, що дав можливість проаналізувати розбіжності та схожості у поглядах на С. Бандеру. Історико-типологічний метод посприяв у виявленні загальних рис у просторових групах історичних подій та явищ і виокремлення однорідних стадій у часовому розвитку. Спираючись на історико-генетичний метод, вивчалися історичні явища в процесі їх поступу. Історико-біографічний метод дозволив виокремити ключові моменти в житті С. Бандери, значущі для українського визвольного руху, та простежити їх оцінки на академічному та публічному рівнях. Обраний методичний інструментарій забезпечує обґрунтованість здобутих результатів і висновків.

Наукова новизна здобутих результатів полягає у розгляді постаті С. Бандери у соціокультурному вимірі.

Уперше:

- визначено рівень репрезентації С. Бандери в науковому сегменті України на різних етапах;
- простежено еволюцію представлення його діяльності у навчальних програмах, підручниках з історії для загальноосвітньої школи;
- показано ступінь заломлення постаті Провідника ОУН(б) в суспільно-політичній площині України;

- системно проаналізовано меморіальний простір щодо особистості С. Бандери;

- вивчено гасла щодо діяча, які відображають ставлення громадян до лідера націоналістів;

- висвітлено постать С. Бандери на предмет її позиціонування у медійному просторі;

- досліджено рівень обізнаності пересічних громадян в його особистості.

Отримали подальший розвиток:

- наукове опрацювання проблеми заломлення постаті С. Бандери;

- аналіз суспільно-політичних дискусій про лідера ОУН(б), які справляють вплив на громадянське середовище України;

- окреслення відмінностей між «радянською» версією розуміння С. Бандери та сучасним його сприйняттям.

Уточнено:

- палітру оцінок лідера ОУН(Б) у суспільно-політичному вимірі;

- об'єкти історичної пам'яті щодо Степана Бандери;

- образ Провідника ОУН(б) в мемуарній літературі;

- способи використання інформації про С. Бандеру в інформаційному протистоянні;

- зміст дефініції «соціокультурний простір».

Практичне значення дослідження полягає у визначенні форматів представлення С. Бандери у соціокультурному просторі України та їх історичній зумовленості. Дисертаційні напрацювання можуть стати в нагоді в організації національно-патріотичного виховання, просвітницькій роботі з широкими верствами громадян, у розвитку історичного туризму. Їх доречно залучити до вилаштування інформаційної політики в сучасній Україні. Матеріали дисертаційного дослідження мають потенціал у викладацькій практиці під час підготовки лекцій, спецкурсів з історії України, історичної соціології, історичної політики.

Особистий внесок автора окреслюється широкою постановкою наукової проблеми й самостійним її вирішенням, що дає змогу глибше та всебічно розкрити стан громадянського середовища стосовно лідера ОУН(б). У процесі написання дисертації було самостійно досліджено матеріали архівів за обраною темою. Це допомогло ідентифікувати «радянську» версію історії у частині оцінки лідера ОУН(б). Дисертаційне дослідження є самостійною науковою розробкою, яка доповнює уявлення про С. Бандеру, закономірності розвитку суспільного середовища, технології використання історії у світоглядному протистоянні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії створена у рамках науково-дослідних тем кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса: «Актуальні питання історії України в контексті європейської цивілізації» (державний реєстраційний номер – 0118U002396), «Історична наука як фактор історичної пам'яті» (державний реєстраційний номер – 0118U006124).

Апробація результатів дослідження виявилась у презентації доробку автора дисертації на міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях, серед яких, зокрема такі: міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна: історія» (Київ, 2015, 2018); всеукраїнська науково-практична конференція «Україна і світ: проблеми історії» (Маріуполь, 2015, 2019); 1st Inter-University Students Scientific Conference «Topical issues of humanities, technical and natural science» (Vinnytsia, 2016); XI международная научная конференция студентов и молодых ученых «Наука и образование – 2016» (Астана, 2016); III Międzynarodowa Konferencja Geopolityczna «Przejęciowość terytorialna granic państw Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1918-2018» (Oświęcim, 2018); міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Проблеми та

перспективи сучасної науки» (Дніпро, 2018); міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Осінні наукові читання» (Дніпро, 2018); всеукраїнська наукова інтернет-конференція «Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини» (Вінниця, 2017, 2019); III Всеукраїнська науково-практична конференція «Український визвольний рух першої половина ХХ ст.: регіональні контексти» (до 90-річчя створення Організації українських націоналістів та 110-річчя від дня народження Степана Бандери)» (Дрогобич, 2019); всеукраїнська науково-практична конференція «Україна і світ: проблеми історії» (Маріуполь, 2019); наукова конференція професорсько-викладацького складу, наукових працівників і здобувачів вищої освіти ДонНУ імені Василя Стуса за підсумками науково-дослідної роботи (Вінниця, 2019, 2021); міжнародна наукова конференція «Травневі студії 2020: історія, міжнародні відносини» (Вінниця, 2020) та інші.

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 7 статей у фахових виданнях України та 24 публікації, що є апробаційними або додатково розкривають зміст роботи.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Внутрішня архітектоніка ґрунтується на проблемному принципі. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Обсяг дисертації складає 267 сторінок, з яких 180 є основним текстом.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукового вивчення проблеми

Проблема презентації постаті С. Бандери у соціокультурному просторі України науково актуалізувалася відносно недавно, з кінця ХХ ст. У сформованому за цей час історіографічному масиві щодо наукового осмислення оціночних суджень про С. Бандеру доцільно виокремити дві групи досліджень. До першої віднесено праці, безпосередньо присвячені вивченню особи Провідника ОУН(б), включаючи проблему його суспільного сприйняття. У другу групу об'єднано публікації, зосереджені на загальнотеоретичних питаннях соціокультурного простору, історичної пам'яті, історичної політики, в яких сформульовано загальні підходи до аналізу закономірностей нагромадження та циркулювання колективних уявлень про минуле, зокрема в його персонологічному вимірі.

Історіографія щодо життя та діяльності С. Бандери є доволі молода, адже аналітичні публікації стосовно здобутків і прогалин у науковому осмисленні цієї особи закономірно постали внаслідок появи спеціальних історичних досліджень. Протягом 1990-х – початку 2000-х рр. залежно від попиту на таке знання та з огляду на розширення джерельного підґрунтя відбувалося нагромадження фактичного матеріалу, його систематизація та первісне узагальнення. Наприкінці 1990-х – у 2000-х рр. з'явилися історіографічні розвідки стосовно ОУН, які певною мірою дотичні і до постаті С. Бандери.

Чи не найперший глибокий аналіз здобутків в опрацюванні історії ОУН зустрічаємо у працях Ю. Киричука, І. Патриляка, А. Русначенка, опублікованих на початку 2000-х рр. Науковці виокремили радянську, діаспорну, сучасну та зарубіжну історіографію українського визвольного руху середини ХХ ст. Відзначена певна користь знайомства з радянською

історіографією, оскільки саме з цих праць молоде покоління дізнавалося про український визвольний рух середини ХХ ст., а імена його очільників, серед яких названо й С. Бандеру, оповиті радянськими ідеологічними перекрученнями, «ставали легендою» [159, с.41]. Показовим є зауваження А. Русначенка, що у радянських історичних працях «було чимало сторінок, але не було науки, не було правди». На цьому тлі проаналізовано здобутки представників діаспори, які показали «справжню настанову руху» [325, с.7]. Привернуто увагу до т. зв. «бандерівської історіографії» на чолі з П. Мірчуком та «мельниківської» під проводом З. Книша. Показано, що представники першої компліментарно висловлювались про С. Бандеру, позиції других коливалися від вкрай негативних до помірковано критичних. І. Патриляк, Ю. Щур попри беззаперечні достоїнства зарубіжної україніки з проблеми відзначили дві її вади: відображення поглядів автора залежно від його політичних уподобань, а також обмеженість джерельної бази через недоступність українських архівів [261, с.22; 456, с.367]. В цілому науковці відзначили істотний внесок діаспорян у збирання фактичного матеріалу про український національно-визвольний рух середини ХХ ст., зокрема і щодо С. Бандери, незважаючи на діаметрально протилежні міфологеми [159, с.42].

Чималу значущість має критичний аналіз надбань істориків доби незалежної України. З одного боку, було показано зникнення цензурних обмежень і появу можливості вільно вивчати історію українського визвольного руху, зорганізовано ґрунтовну джерельну основу, продемонстровано новаторство в опануванні історії національного визвольного руху. Водночас історики наголосили на певній обмеженості наукових здобутків, що проявилось у перелицюванні марксистського підходу на націоналістичний. Зокрема, критично оцінені праці 1990-х рр., до яких поряд із роботами В. Іванишина, Г. Дем'яна, В. Сергійчука автори віднесли і свої праці, що вперше ознайомили громадян з українським визвольним рухом, але засвідчили шкоду «кавалерійських атак на історію», маючи на увазі певну

його ідеалізацію [325, с.8; 159, с.43]. Підсумування здобутків у вивченні історії Другої світової і в цьому контексті – українського визвольного руху з нагоди 20-річчя незалежної України здійснив О. Лисенко, назвавши цю тему «зоною підвищеної сейсмічності». Чи не найважливіше його спостереження полягає у визначенні української концепції історії визвольного руху як «менш заідеологізованої», але внаслідок активності публіцистів і частини істориків вона набувала міфологічних рис [197, с.172].

Очевидний науковий інтерес становлять спеціальні історіографічні дослідження щодо постаті С. Бандери. В. Трофимович, В. В'ятрович на основі аналізу великої кількості праць привернули увагу до різновекторності суджень про Провідника ОУН(б). Зокрема, вони показали, що націоналістично налаштовані автори потрактовують його видатним лідером визвольної боротьби, якому вдалося за короткий період перетворити ОУН на поважну політичну силу. У текстах противників діяча його характеризують через набір протилежних стереотипних тверджень [393, с.11]. В. Трофимович показав негативне ставлення до постаті С. Бандери як російських, так і польських авторів. На його думку, уявлення російських публіцистів зводяться до сукупності негативних міфологем, в розумінні польських дослідників він виступає символом страждань поляків від українських націоналістів [393, с.12]. В. Трофимовичем високо оцінені упорядкований М. Посівничем збірник «Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали» та популярна біографія С. Бандери, укладена Г. Гордасевич. На основі історіографічного аналізу науковець дійшов висновку про відсутність цілісної розвідки, присвяченої Провіднику, незважаючи на доволі велику кількість публікацій [394, с.217; 395, с.20].

В. В'ятрович актуалізував тему міфологізації постаті С. Бандери. Зокрема, він показав звинувачення у його неконструктивності, на підтвердження чого деякі автори наводять факт розколу ОУН у 1940 р. та 1942 р. Проте, як зауважив В. В'ятрович, за свідченням документів, всі

рішення у проводі ОУН ухвалювалися більшістю голосів, тобто за демократичними процедурами. Автор привернув увагу до поширеного в останні роки твердження «Бандера – не герой, а тільки символ боротьби». Мовляв, він був далеко від України, а тому й до боротьби він має опосередковане відношення. На це дослідник заперечив, що саме під керівництвом С. Бандери націоналісти провели багато знакових акцій [57]. Таку позицію підтримують В. Расевич, О. Мотиль, Я. Грицак, А. Портнов та інші історики й публіцисти. Варто також погодитися з міркуванням В. Футали щодо оцінки В. В'ятровичем С. Бандери як реального національного героя, яка сформувалася не стільки через політичні уподобання дослідника, скільки з огляду на детальний аналіз фактичного матеріалу [433, с.238].

Високий рівень інтересу сучасних українських науковців до історії самостійницького руху в роки Другої світової війни відзначили І. Патриляк і М. Боровик, привернувши увагу до понад п'яти тисяч публікацій після 1991 р., створених на широкій джерельній основі, яка раніше була недоступна. Прикметним є виокремлення цими авторами регіональних шкіл дослідників українського визвольного руху: львівської, київської, рівненсько-острозької [262, с.19–20].

В цілому до початку 2010-х рр. відбулося підсумування напрацювань істориків різних поколінь щодо українського визвольного руху середини ХХ ст., діяльності ОУН. Наведені спостереження та висновки мають стосунок до визвольного руху загалом, історіографічні виміри постаті С. Бандери ледь помітні, проте здійснений аналіз створює уявлення про загальну ситуацію в українському науковому просторі, що не могла не вплинути на підходи до характеристики лідера українських націоналістів. На справедливе зауваження А. Заярнюка, доцента Вінніпезького університету, в Україні немає історіографічних дискусій про війну, натомість точиться одна велика політично-ідеологічна суперечка. Від історіографічних дебатів історія тільки виграє, від ідеологічних – частіше програє [105, с.18].

Друге десятиліття ХХІ ст. позначилося подальшим зростанням дослідницького інтересу до історіографічного виміру постаті С. Бандери, що зумовлювалося як цілком закономірним нагромадженням наукової інформації, так і розгортанням дискусії, спричиненої столітнім ювілеєм діяча та президентським Указом про присвоєння лідеру ОУН(б) звання «Герой України». Дослідники – Н. Рева, В. Футала, О. Іщук і Н. Ніколаєва, А. Русначенко – вдалися до аналізу наявних дослідницьких здобутків у вивченні постаті С. Бандери.

З цілою низкою аналітичних публікацій, в яких приділено увагу підсумкам вивчення постаті С. Бандери, протягом 2010-х рр. виступив В. Футала, який піддав аналізу дослідницькі здобутки щодо цієї постаті, а також підсумки потрактування його образу через призму історичної пам'яті [431, с.56–73]. Зокрема, науковець відзначив, що найперші присвячені діячеві праці належали представникам української діаспори. Зокрема, показаний внесок П. Мірчука, якого кваліфіковано як «засновника бандерівського напрямку історії ОУН» [434, с.493; 432, с.110]. Автор наводить його висновки щодо ефективної роботи С. Бандери, яка піднесла рівень організації ОУН на високий рівень [435, с.195]. В. Футала привернув увагу до цілої плеяди публіцистів, які доповнили рівень осмислення ролі С. Бандери в історії ОУН, серед яких названі А. Бедрій, Ю. Заблоцький, З. Карбович, М. Климишин, Д. Чайковський [434, с.493; 432, с.110]. В. Футала правомірно наголосив, що незважаючи на емоційність таких публікацій, у них вміщено чимало фактичних даних і доволі глибоких висновків [431, с.58–59, 64].

Як окремий дослідницький напрям В. Футала позиціонував історичну біографістику українського визвольного руху [433, с.237]. Цілком заслуговує на увагу його висновок про три групи сучасних українських дослідників у цьому річчищі. До першої він відніс представників національного нарративу (Я. Дашкевич, А. Кентій, О. Стасюк, В. В'ятрович, М. Посівнич, О. Сич та ін.), до другої – їхніх опонентів, які залишались у полоні пропагандистських

стереотипів комуністичної доби (В.Іваненко, В. Якунін, Г. Ткаченко, В.Поліщук, І.-П. Химка), до третьої – науковців, які прагнуть дотримуватися відстороненої позиції (К. Бондаренко, Я. Грицак, Г. Касьянов, Ю. Киричук, О.Зайцев, А. Портнов та ін.), що сформувалась під впливом зарубіжних історичних підходів, але на україноцентричних позиціях [434, с.497].

В історіографічних дослідженнях здобула висвітлення дискусія з приводу історичних оцінок С. Бандери. На думку В. Футали, її спричинила полеміка З. Когути та І.-П. Химки, де перший автор обґрунтовував національно-визвольний характер руху націоналістів, а його візаві наполягав на фашистському злочинному характері ОУН [429, с.129; 430, с.50; 433, с.238]. В. Футала відзначив поміркований погляд на С. Бандеру, який демонструють Я. Грицак, А. Портнов, В. Расевич, О. Мотиль та інші. Ці автори вважають, що С. Бандера, попри радикалізм, є символом антиколоніальної боротьби [429, с.130]. До дискусії у західному середовищі науковців про цю постать привернули увагу К. Грицик і Л. Бабюк. Вони відзначили, що І. Химка вважає симпатиків лідера ОУН(б) «співучасниками у запереченні Голокосту і воєнних злочинів». При цьому він апелює до поглядів чималої кількості істориків у Європі, США, Канаді. Спроба З. Когути вступити в полеміку та «захистити» С. Бандеру наштотували на негативну реакцію з боку І. Химки [84, с.15–16]. Авторки критично оцінили твердження Т. Снайдера про «український фашизм» С. Бандери. При цьому привернуто увагу до виокремлення американським науковцем дражливих моментів у дискусії, серед яких проблема тоталітаризму, антисемітизму та антипольськості, «культу насильства», терористичних практик [84, с.14].

В. Футала висловив припущення щодо перспектив опрацювання історії українського національного руху та в цьому контексті діяльності С. Бандери. На його думку, дискусії триватимуть і надалі, але акцент зміщуватиметься у теоретико-методологічну площину [430, с.51]. При цьому дослідником

наголошено на відсутності ґрунтовної наукової біографії С. Бандери, що не подолано і до нинішнього часу [429, с.140; 434, с.496, 500].

Основні етапи опрацювання історії українського руху проаналізовані у розлогій публікації авторства О. Іщука і Н. Ніколаєвої. Вони показали, що в СРСР масовими накладками публікувалися книги пропагандистського характеру. Відзначено, що серйозне наукове вивчення діяльності ОУН в 1940-х – 1950-х рр. започаткували історики української діаспори, які попри брак джерел могли висловлюватись вільно. Правомірно відзначено значущість досліджень П. Мірчука, А. Камінського, П. Потічного, С. Мудрика-Мечника та інших, завдяки яким поза межами СРСР дізнавалися про діяльність ОУН [151, с.313–314]. У сучасному науковому історіописанні О. Іщук і Н. Ніколаєва відзначили праці А. Русначенка та Ю. Киричука як перші спроби узагальнення інформації про український визвольний рух у 1939–1954 рр. Виокремлено монографію І. Патриляка, в якій детально простежено основні етапи діяльності ОУН. Позитивно оцінено доробок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, який є відчутним внеском у визначення ключових підходів до вивчення діяльності ОУН [151, с.316].

А. Русначенко привернув увагу до дискусії стосовно українського національно-визвольного руху, в якій знакове місце відводилося постаті С. Бандери. Наголошено на її масштабності – за рахунок участі науковців, політиків, громадських діячів. Визначено три сторони в обговоренні – однозначно позитивна, нейтрально поміркована, однозначно негативна. Серед останніх зазначено чимало зарубіжних дослідників. Найбільша увага приділена поміркованій позиції О. Мотиля, який полеміку довкола присудження звання «Героя України» С. Бандері воліє розглядати як суто політичний інструмент, а С. Бандеру і очолюваний ним рух українське суспільство розглядає як антипод корумпованій українській еліті. Актуалізовано думку Я. Грицака про збереження пам'яті про С. Бандеру сучасним українством [327, с.263]. У продовження теми В. Трофимович

привернув увагу до символізації постаті С. Бандери у контексті проблеми формування національної ідентичності, особливо прискореного російською агресією на терени України [395, с.16]. Він справедливо зауважив, що С. Бандера як політичний лідер національного масштабу, був постаттю багатогранною та чимало у чому суперечливою [395, с.21–22]. Н. Рева справедливо наголосила, що національно-визвольна боротьба українців персоніфікувалася в окремих постатях керівників визвольного руху, які оточувалися різного роду міфами. У контексті цієї проблеми вона відзначила, що С. Бандеру, як і С. Петлюру та Є. Коновальця, було віднесено до пантеону борців за незалежність, замордованих більшовиками, через що навколо нього формувався і негативний образ. Нагальним завданням науковців Н. Рева визначила вивчення механізмів міфотворення щодо визначних українських діячів, серед яких і С. Бандера [317, с.139].

До 60-річчя «Українського історичного журналу» О. Лисенком і Т. Пастушенко проаналізовано публікації на шпальтах журналу з проблем Другої світової війни. Зокрема, актуалізовано методологічні розвороти в обговоренні українського виміру Другої світової війни [200, с.143–144]. Особливо відзначені публікації О. Лисенка та Д. Веденєєва про співпрацю ОУН із зарубіжними спецслужбами, в контексті чого показано й постать С. Бандери. Зокрема, слушно наголошено на потребі уникнення однозначних оцінок, переведення теми у суто наукову площину [200, с.152].

У низці публікацій М. Слободянюка у контексті історіографічного аналізу Руху Опору в Україні дотично подано аналіз вивчення постаті С. Бандери як одного з очільників його української складової [343; 342; 341]. Автор виокремив два масиви наукової літератури – радянський і сучасний. Характеризуючи першу сукупність праць, наголошено, що стрижневою виступала теза про співпрацю українських націоналістів з нацистами. Доречно відзначено, що праці цього покоління виконано за однією методологічною схемою, спираючись на дозовану джерельну базу [343, с.123].

Характеризуючи здобутки українських науковців доби Незалежності, М. Слободянюк показав зростання інтересу до історії українського Руху Опору, особливо у 2000-ні рр. [343, с.189]. Він подав загальну характеристику історіографічної ситуації в незалежній Україні, виокремивши два періоди, межею між якими стали 2004–2005 рр. На його погляд, на першому етапі переважали публікації локально-описового характеру, яким був притаманний «методологічний еkleктизм», оскільки частина авторів перебували під впливом діаспорної традиції історіописання, інші – радянської концепції. Нового імпульсу науковим пошукам з історії українського Опору надали цілий ряд важливих заходів – оприлюднення у 2005 р. результатів діяльності робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА, відкриття повстанського архіву в с. Озерна Тернопільської області, створення у 2008 р. Галузевого державного архіву СБУ та Центру вивчення документів з історії визвольного руху при цьому архіві [343, с.244–245].

Доволі показово для внутрішньоукраїнської історіографічної ситуації, що надавши детальний аналіз умов, організаційних засад, методологічних позицій, джерельного підґрунтя та змісту досліджень історії українського Руху Опору, М. Слободянюк не згадав жодного разу ім'я С. Бандери, натомість фігурують означення «ОУН(б)», «бандерівці», «бандерівське керівництво» тощо. Це можна пояснити зосередженням дослідника на історіографії Руху Опору в Україні у роки Другої світової війни, під час розгортання якого С. Бандера знаходився поза межами України, хоча український Рух Опору перебував під потужним впливом закордонного осередку ОУН(б) та особистості самого Провідника. Водночас М. Слободянюк привернув увагу до загальної слабкості біографічних досліджень [341, с.181].

До 110-ї річниці від дня народження С. Бандери співробітниками Дрогобицького державного педуніверситету імені Івана Франка було укладено бібліографічний покажчик. У вступній частині зауважено, що в радянській історичній концепції очільник ОУН(б) розглядається як колаборант,

злочинець, зрадник власного народу, а його прихильників прирівнюють до фашистів, з якими героїчно боролася радянська держава. Привернуто увагу до постання діаметрально протилежної точки зору на постать С. Бандери у незалежній Україні. Зауважено, що історія визвольних змагань українського народу у ХХ ст. «нерозривно пов'язана саме з його ім'ям» [355, с.152].

Постать С. Бандери здобула відгомін і в зарубіжному науковому середовищі. Канадський історик Девід Марпл у публікації з промовистою назвою «Степан Бандера: воскресіння українського національного героя» окреслив найвизначніші, на його погляд, здобутки українських істориків у вивченні цієї постаті. Він лаконічно охарактеризував позиції М. Ковалю та В. Сергійчука, привернувши увагу до їх намагання відкинути звинувачення у співпраці ОУН з Німеччиною та зобразити Організацію демократичною силою, що вела боротьбу проти більшовиків і нацистів. С. Кульчицький позначений дослідником, який намагався підтримувати збалансований підхід. Загалом автор зробив висновок, що серед численних сучасних публікацій щодо С. Бандери та ОУН-УПА мало хто з істориків заслуговує на особливу увагу [468, с.564–565].

О. Мотиль, розмірковуючи про сучасні національні історичні наративи України, їх місце серед уже усталених, привернув увагу до контрверсійності постаті С. Бандери не лише у внутрішньому вимірі, а й у зовнішньому. Зокрема, він пояснює негативну реакцію Польщі та Ізраїля на зміну ставлення до С. Бандери як спробу виправдати антипольські та антиєврейські дії українських націоналістів. При цьому О. Мотиль доводить неможливість ігнорування С. Бандери при створенні українського національного наративу. Включення постаті до конструкту національного будівництва означає не вибілювання їхньої поведінки, а створення інших історичних наративів, зорієнтованих на висвітлення державо- та націєтворчих процесів [233].

Польський історик Томаш Стрик, спираючись на типологію італійського політолога Норберто Бобіо, очолювану С. Бандерою ОУН

кваліфікував як ультраправу організацію [372, с.135]. Науковець обґрунтовував ідею детоталітаризації публічної сфери України, що передбачає відмову від вшанування пам'яті винних у злочинах проти людяності, навіть тих, хто й сам піддавався переслідуванням. Зокрема, він мав на увазі і С. Бандеру. У поле його зору потрапили процеси, пов'язані з присудженням діячеві звання «Героя України». Зокрема, привернуто увагу до несприйняття цього акту як у Росії, так і у Польщі, а також до діаметрально протилежної реакції на Заході України. Т. Стриєк доволі критично оцінив віднесення діячів ОУН та УПА до осіб, які підлягають вшануванню. З одного боку, дослідник пояснив таку ситуацію після Революції Гідності небезпекою для України з боку Росії, з іншого, візуальним уособленням детоталітаризації України він вважає зникнення монументів не лише Леніну, а й С. Бандері [470, с.253–276].

Серед найрезонансніших праць – книга Гж. Россолінського-Лібе «Степан Бандера: життя українського фашиста та пам'ять про нього (1909–2009)» («Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist: Fascism, Genocide, and Cult») [323]. Вона майже одразу отримала широкий рецензійний відгомін. Зокрема, серед істориків, які відреагували на появу праці – О. Зайцев та Ю.Радченко. На думку першого автора, головна проблема Гж. Россолінського-Лібе не в тому, що той вважає С. Бандеру, як і ОУН загалом, «фашистськими», а у домінуванні апріорної схеми викладу над конкретними фактами, що проявилось в підганянні фактів під заздалегідь підібрані штампи на кшталт «фашизм», «расизм», «геноцидний націоналізм» [114, с.282]. Найвиразніша новизна монографії німецького автора, на погляд О. Зайцева, полягає у дослідженні формування та еволюції культу С. Бандери – від зародження в середині 1930-х рр. до сьогодення. Автор покладає відповідальність за відновлення культу діяча в сучасній Україні не лише на націоналістів, але й на «ліберальних» і «прогресивних» українських науковців, до яких ним, зокрема віднесено Я. Грицака, А. Портнова, В. Расевича, М. Рябчука [114, с.284]. На завершення критичного аналізу праці

Гж. Россолінського-Лібе О. Зайцев доречно наголосив, що проблема позиціонування постаті С. Бандери виходить за межі академічної дискусії, вона значно розлогіша, оскільки є важливою для розуміння як сучасних проблем українського суспільства, так і можливих сценаріїв його майбутнього поступу [114, с.284].

Ю. Радченко, відзначивши вакуум щодо монографічної літератури, присвяченої С. Бандері, працю Гж. Россолінського-Лібе кваліфікував як першу спробу наукової біографії Провідника ОУН(б). Зауваживши доволі широке джерельне підґрунтя, рецензент показав, що поряд із достатньою обізнаністю у західній історіографії проблеми, поза увагою автора залишився ряд знакових розвідок українських науковців. Та і загалом Гж. Россолінський-Лібе дещо зневажливо висловився про напрацювання українських істориків. Ю. Радченко відзначив як серйозну методологічну проблему бачення у «чорно-білих» тонах. У рецензійній статті привернуто увагу до підрозділу праці Гж. Россолінського-Лібе, в якому здійснено порівняння культу С. Бандери з глорифікацією інших тоталітарних політичних лідерів. Детальний розгляд Ю. Радченком монографії німецького автора заслуговує на увагу, проте не можемо прийняти повністю його ключове зауваження щодо відсутності досліджень постаті С. Бандери, про що йтиметься у наступних розділах [314].

Л. Студьоною проаналізовано праці російських істориків, оприлюднені в 1991–2014 рр. У фокусі перебувають монографії, науково-популярні статті, лекції, інтерв'ю професійних науковців, серед яких академік М. Семиряга, доктор історичних наук А. Зубов, кандидати історичних наук С. Чуєв, О. Гогун, К. Александров. Авторка відзначила, що на погляд К. Александрова, С. Бандера до кінця свого життя був політиком харизматичним, принциповим, динамічним і послідовним, але провінційним, у чому полягала його ключова трагедія. На думку російського автора, західні погляди С. Бандери на майбутнє України штучно насаджуються на Сході

України та у Криму, через що є безперспективними. На це Л. Студьонова, зауважила, що в реальності жодного насадження поглядів С. Бандери не проводиться, значення для суспільства має історична справедливість. Дослідниця дійшла висновку, що незважаючи на різні авторські підходи до проблеми, у висновках сучасних російських істориків наявна певна єдність щодо постаті Провідника ОУН(б), якій притаманні наступні позиції: формування С. Бандери як особистості відбувалося поза межами Російської імперії; він залишався послідовним поборником незалежності України; для С. Бандери, на відміну від більшовиків, нація була вищою цінністю; відносини бандерівців з гітлерівцями були стосунками ситуативного союзу; бандерівці вели боротьбу з тоталітаризмом гітлерівського рейху і сталінської імперії; збройна боротьба ОУН-УПА мала характер національно-визвольного антикомуністичного руху [376, с.201].

На цьому тлі вирізняються російські автори А. Клімов та А. Козлов і їхня праця, присвячена історії придушення радянськими внутрішніми військами українського національно-визвольного руху. Вони критично оцінили прийнятий у 2015 р. Закон України «Про правовий статус учасників боротьби за незалежність України», зокрема в частині визнання такими членів ОУН, якими авторами потрактована як «террористическая ультраправая экстремистская политическая организация», а УПА названо як «тяжелый, опасный, страшный враг», «кровавый зверь». А. Клімов та А. Козлов не цураються повторювати застарілі кліше на кшталт «наследники палачей украинского народа», тобто сучасні українські науковці, які переписують історію збройного протистояння. Вони заявляють про фальсифікацію історії українськими істориками, метою якої наче б то є розпалювання ідеологічного протистояння з сучасною Росією. На їхній погляд, в Україні видаються односторонньо підібрані документи «сомнительной исторической ценности», на основі яких здійснюються «псевдоисторические открытия» [163, с.7–8]. Наведена ними оцінка доробку українських науковців не має нічого спільного

з науковим аналізом, а переслідує, передусім політико-ідеологічні цілі, межує з відвертою пропагандою російського імперського наративу. На таку специфіку презентації українських націоналістів російськими істориками звернули увагу Д. Веденєєв і В. Лозицький, зауваживши, що ставлення до цієї проблеми впливає з неоднозначного сприйняття української державності. Вони відзначили «бандерофобію» російського суспільства, що включає набір міфологем, що склалися за радянських часів і спрямовані на плекання ворожнечі до українського націоналізму [45, с.220].

Отже, протягом 2010-х рр. українські історики піддали критичному аналізу праці, присвячені особі Провідника ОУН(б), радянської та сучасної доби. Сплески інтересу до історіографічних вимірів цієї постаті поряд із дослідницькою доцільністю були пов'язані з ювілейними 2009 та 2019 рр. – 100-річчя та 110-річчя від дня народження С.Бандери, з суспільно-політичною дискусією щодо присвоєння діячеві звання «Герой України», а також із початком російської агресії на територію України у 2014 р. Науковці простежили зростання інтересу до постаті в зарубіжному середовищі, а із здобуттям незалежності – і в Україні, показали внесок істориків з діаспори та сучасних українських істориків щодо нагромадження фактичного матеріалу про життя та діяльність лідера ОУН(б), подали критичний аналіз зарубіжних праць про нього, визначили спроби розгляду С. Бандери у контексті історичної пам'яті. При цьому варто зауважити, що здобутки стосовно постаті Провідника ОУН(б) науковцями розглядалися у ширшому контексті – вивчення історії українського визвольного руху, зокрема історії ОУН. Історіографічний аналіз безпосередньо стосовно постаті С. Бандери укладається буквально у кілька публікацій.

Другий блок наукових праць за темою дисертації стосується проблем соціокультурного простору та у зв'язку з ним – історичної політики та історичної пам'яті, що створює підґрунтя для розуміння форматів позиціонування С. Бандери у публічному просторі. Дана проблематика

актуалізована у працях цілого ряду науковців – С. Єскельчика, Я. Грицака, А. Киридон, Ю. Шаповала, Л. Нагорної та ін. Зокрема, С. Єскельчик наголосив на впливі усвідомлення історії на формування модерної національної ідентичності. Адже всі націоналізми одержимі інтерпретацією минулого, в основі якої – установка на природну тяглисть минулого, теперішнього і майбутнього конкретного народу. С. Єскельчик вважає, що колективна пам'ять охоплює історичну та соціальну пам'яті, тобто знання про минуле та прожитий людьми досвід. Остання приречена на зникнення на певному етапі, натомість у наступних генераціях постає наукова історична пам'ять [110, с.26–27].

Я. Грицак закликав аналізувати історичну пам'ять не лише на рівні політичних еліт і медійних дискурсів, але й на зрізі суспільних реакцій, наголосивши, що історична пам'ять формується не лише «згори вниз», але й «знизу догори». Науковець запропонував подавати еволюцію історичної пам'яті в Україні через тріаду: амнезія, амбівалентність, активізація. Справедливо зауважено, що амнезія як забування «незручної історії», є характерною рисою політики історичної пам'яті в цілому, що особливо яскраво простежується на її радянському варіанті. Адже, маючи на меті зведення українців до рівня етнічної групи, неспроможної до самостійного державного будівництва, з української історичної пам'яті було викреслено всі історичні постаті, які уособлювали прагнення до самовизначення, серед яких поряд із І. Мазепою, С. Петлюрою, М. Грушевським Я. Грицак назвав і С. Бандеру [78, с.263–265].

Я. Грицак визначає поділеність і фрагментарність української історичної пам'яті [78, с.278]. З огляду на її виразне емоційне забарвлення, вона є ідеальним засобом мобілізації електорату під певні політичні прапори. Розуміючи це, сучасні українські політтехнологи періодично підкидають на електоральне поле України «історичні міни». При цьому історики не мають іншого, як виступати в ролі «саперів». Я. Грицак влучно привернув увагу до дражливості контroversійних постатей української історії, серед яких,

передусім, С. Бандера, вкиди інформації про яких здатні відволікати громадян від складних соціально-політичних проблем [73, с.104–105].

А. Киридон кілька публікацій монографічного та статейного формату присвятила осмисленню студій пам'яті як спеціального напрямку в сучасній гуманітаристиці, зокрема українській [157; 158]. Дослідниця акцентувала увагу на породженні пам'яттєвих смислів конкретним реальним простором. При цьому ланцюг пам'яті потребує смислових кодів відповідно до очікувань, інформації, досвіду. Доречно зауважено, що кожен спогад, з одного боку, є незначним фрагментом, що формується у конкретній ситуації, з іншого – репрезентує певну цілісність [157, с.8–10].

У фокусі дослідницького інтересу В. Бабки опинилася проблема історичної пам'яті як інструменту політичного впливу в Україні [5; 6]. М. Гон зосередився на категорії «символічний простір», який, на думку науковця, постає внаслідок смислових маркерів у вигляді архітектурних об'єктів, монументів, топоніміки, що взаємодіючи в одному просторовому полі, формують уявлення про минуле і сучасне його жителів. Символічний простір відбиває колективну пам'ять, що є результатом символічної реконструкції минулого в сучасному. М. Гон привернув увагу до існування регіональних пам'ятей, що функціонують одночасно у державі та репрезентують відмінний історичний досвід. При цьому за наявності об'єднуючого начала – передусім патріотизму – вони не протиставляються державі [69, с.199]. Дослідник дійшов висновку, що символічний простір є динамічним, він використовує лише ті ідеологічні сили, що відбивають політичні цінності сучасників, їх трактування минулого та сповідувані соціокультурні цінності [69, с.204].

Широкий спектр аспектів, пов'язаних із циркулюванням пам'яттєвого простору, порушив О. Гриценко. Він здійснив перше глибоке дослідження політики пам'яті, реалізованої Президентами України. У цьому контексті автор виокремив ряд авторів одноосібних публікацій і колективних монографій, в яких порушено проблему. На його погляд, попри піднесення

інтересу до проблем політики пам'яті не відбулося вироблення спільного погляду на ключові її аспекти. Праці з історичної пам'яті О. Гриценко поділив на три групи. До першої віднесено узагальнюючі огляди державної політики пам'яті, другу групу становлять праці з аналізом окремих напрямів політики пам'яті, у третій позначено роботи, присвячені вшануванню на державному рівні окремих діячів. Окремо позиціоновано праці, які політику пам'яті розглядають в контексті ширшої суспільно-політичної проблематики. При цьому автор наголосив на оцінках політики пам'яті президентів як однієї з причин зрушень суспільних уявлень про ті чи інші події чи постаті минулого, наприклад С. Бандеру, до чого поставився критично [81, с.266–267].

У контексті підсумків проведення декомунізації в Україні О. Гриценко, попри очевидні здобутки зауважив, що системного витіснення радянської символічної спадщини з публічного простору та суспільної свідомості не відбулося. При цьому відзначено, що сталися помітні зрушення у сприйнятті українським суспільством власної історичної минувшини [81, с.266–267]. О. Гриценко звернувся до характеристики «стартових позицій» формування української ідентичності в незалежній Україні. На його справедливе спостереження, за радянської доби публічні сфери з українським контентом існували в територіально, етнічно й політично обмеженому просторі, а також у діаспорі, але вони не витворили цілісного національного культурного простору України. Труднощі формування національного історичного наративу О. Гриценко пояснив неоднаковими світоглядними орієнтирами різними учасниками цього процесу [82, с.235].

Л. Зашкільняк актуалізував проблему співвіднесення історичної науки й історичної політики та у цьому контексті привернув увагу до історичного знання як колективної пам'яті, що є інструментом політики та ідеології та виконують завдання легітимації державності, спільнотнісних інтересів. Історик же вільний у прагненні реконструювати минуле, проте не вільний у можливостях його інтерпретації, оскільки є обмеженим власним суспільно-

культурним багажем [119, с.157; 120, с.855–862]. Співвідносячи історичну пам'ять та історіографію, Л. Зашкільняк відзначив, що перша виступає результатом попередніх станів суспільної свідомості, історичне знання формує, створює культурний контекст епохи. Історіографія значно швидше долає міфи та стереотипи, тоді як історична пам'ять демонструє інерційність [120, с.857]. Це яскраво простежується на суспільній дискусії про ОУН та УПА, довкола яких точаться політичні пристрасті, зумовлені міцністю радянського міфу про «українських буржуазних націоналістів» – «фашистських посібників» [122, с.22].

Починаючи з 2010-х рр., з'явилися дослідження простору Інтернет як поля пам'яттєвих практик. Зокрема, доктор наук з політології В. Кулик здійснив аналіз презентації українських та українсько-російських дискусій щодо радянської влади та антирадянського опору у соціальних мережах. Він дійшов висновку про активність і неоднотайність спогадів про антирадянський опір в сучасній Україні [190].

Здобутки у вивченні соціокультурного простору, в якому сформувалося уявлення про С. Бандеру, не вичерпуються названими дослідженнями, вони значно ширші та охоплюють праці, в яких подано розлогіший спектр потрактувань співвіднесення індивідуальних і колективних уявлень про значущі явища минулого. Проаналізовані вище дослідження дали змогу створити загальне тло для аналізу форматів заломлення постаті С. Бандери. Загалом у сучасному науковому просторі України ведеться розлога дискусія щодо колективних уявлень про минуле. Дослідники одностайні у потенційному впливі історичної пам'яті на формування української ідентичності, доволі критично оцінюючи політику пам'яті, що реалізується в Україні. Висновки представників різних галузей наукового знання створюють підґрунтя для розуміння закономірностей позиціонування постаті С. Бандери в академічному та громадянському вимірах.

В цілому історіографічний аналіз засвідчив наявність певних здобутків науковців у вивченні репрезентації імені С. Бандери у соціокультурному просторі. На порядок денний окремі аспекти проблеми були поставлені дослідниками на зламі 1990-х – 2000-х рр. Каталізатором інтересу до неї стало 100-річчя з дня народження Провідника ОУН(б), під впливом чого з'явилися спеціальні публікації авторства В. В'ятровича, В. Трофимовича, В. Футали та інших істориків. Наступна хвиля актуалізації історіографічного виміру постаті С. Бандери зумовлена початком російської агресії на терени України. Як наслідок, у другій половині 2010-х рр. постала низка підсумкових досліджень щодо рівня опрацювання, етапів і контенту праць, тією чи іншою мірою зосереджених на постаті лідера ОУН(б). Проте протягом усього історіографічного періоду, від 1990-х до початку 2020-х рр., напрацювання щодо С. Бандери, якщо й аналізувалися, то переважно у загальному контексті процесу вивчення історії ОУН. Спеціальну увагу підсумкам опрацювання життя та діяльності С. Бандери приділили буквально кілька науковців, а його поставі у соціокультурному просторі – ще менше. Така ситуація спонукає до спеціального дослідження масштабів і форматів представлення постаті лідера ОУН(б) у соціокультурному просторі.

1.2 Характеристика джерел

Перспектива історичного дослідження великою мірою залежить від повноти й доступності джерел. Дисертаційна робота спирається на комплекс історичних джерел, які за походженням і способом збереження інформації об'єднано у чотири групи: писемні, речові, лінгвістичні, електронні. Перший шар, який є найширшим, у дисертації представлено історіографічними джерелами, законодавчими актами, працями С. Бандери, мемуарною

літературою, навчально-методичними роботами з викладання історії в школі, періодичними виданнями, матеріалами соціологічних обстежень.

Цінність *історіографічних джерел* полягає у засвідченні поступу історичного наукового знання, характеристиці нагромадження предметної інформації, концептуальних переорієнтацій, змін в історичній науці на кожному з етапів її розвитку [137, с.432, 435; 215, с.11]. Залучені до дисертаційної роботи історіографічні джерела представлені одноосібними та колективними монографіями, статтями, розміщеними у збірниках наукових праць, наукових періодичних виданнях; дисертаційними роботами; рецензійними публікаціями, в яких знайшли відображення окремі аспекти рецепцій постаті С. Бандери. До уваги взято дослідження українських науковців, включаючи здобутки представників діаспори. Їх згруповано за проблемно-хронологічною ознакою: праці радянської доби, видані протягом 1950-х – 1980-х рр. в УРСР і за її межами в емігрантському середовищі, та наукові дослідження українських істориків 1990-х – початку 2020-х рр.

На першому етапі паралельно існували дві концепції – радянська та українська зарубіжна, що світоглядно кардинально розходились у підходах та оціночних судженнях. Квінтесенція радянського погляду на український визвольний рух та його представників передусім, проглядається в узагальнюючих працях, серед яких, зокрема «Історія Української РСР», «Історія міст і сіл Української РСР» та інші [148; 138]. Доволі демонстративними є радянські академічні довідкові видання – «Український радянський енциклопедичний словник», «Большая советская энциклопедия», «Советский энциклопедический словарь» тощо [34; 347; 421]. У них зосереджено статті про Другу світову війну, зокрема Рух Опору, в контексті чого подається або відсутня (що теж є індикатором) потрібна для дисертаційного дослідження інформація. Погляди істориків із діаспори репрезентовано у працях Т. Гунчака, І. Лисяк-Рудницького, П. Мірчука, С. Плохія, О. Субтельного та інших авторів [87; 204; 227; 271; 377;]. Їх

опрацювання демонструє діаметрально протилежний погляд на лідера українських націоналістів порівняно з твердженнями радянських авторів. При цьому дослідницький інтерес становлять дискусії щодо С. Бандери і в середовищі діаспорян.

Друга група представляє сучасний український науковий простір. На межі 1990-х – 2000-х рр. щодо життя та діяльності С. Бандери відбувся справжній дослідницький прорив, внаслідок якого було зроблено крок уперед у вивченні цієї постаті. За жанровою ознакою серед публікацій домінують наукові статті, автори яких (В. В'ятрович, М. Посівнич, В. Трофимович, В. Футала та інші) привернули увагу до окремих сюжетів життя та діяльності С. Бандери [57; 288, с.31–44; 394, с.212–218]. Саме в них протягом понад двадцять років актуалізувалися нові важливі аспекти проблеми. У систематизованому вигляді наукове сприйняття діяча досліджено на основі вивчення монографічної літератури, одноосібної та колективної, яка тематично присвячена історії українського визвольного руху, ОУН, історії тоталітаризму в Україні, війнам пам'яті. Серед авторів – Я. Грицак, Г. Касьянов, А. Кентій, Ю. Киричук, С. Кульчицький, І. Патриляк та інші [77; 152; 156, 159; 192; 261]. У їхніх працях міркування про С. Бандеру подано у зв'язку з ширшою проблематикою, нерідко в якості ілюстрації до певних міркувань. Спеціально С. Бандері присвячено праці М. Посівнича, В. Сергійчука, С. Плохія, Р. Частія [294; 272; 337; 447]. Ці дослідження становлять особливу цінність для дисертаційної роботи.

Інформативними для визначення статусу історичної постаті в соціокультурному просторі є *законодавчі акти*, які дозволяють окреслити ключові напрями політики пам'яті, у нашому випадку щодо С. Бандери на різних етапах розвитку держави. До дисертаційного дослідження залучено низку таких документів, серед яких, зокрема постанова Кабміну від 12 вересня 1997 р. «Про Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН-УПА», Указ Президента України про присудження звання «Герой України» Провіднику

ОУН 2010 р., Указ Президента України від 28.01.2010 «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті», Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» 2015 р. та інші [306; 116; 300; 303]. Сюди також відноситься, наприклад, рішення Апеляційного суду міста Києва про визнання законним рішення Київської міської ради про перейменування Московського проспекту та проспекту Генерала Ватутіна на проспекти Степана Бандери і Романа Шухевича. Документи, що мають силу закону, відображають як реакції соціуму, так і ситуативну політику пам'яті, зокрема і щодо С. Бандери.

Важливим інформативним джерелом до вивчення постаті С. Бандери у соціокультурному просторі України є *мемуарна література*. Особи, які близько знали діяча на різних етапах його життя, залишили потужний шар спогадів, у яких повідомляється чимало деталей особистого характеру, подано інформацію про його стосунки з соратниками та опонентами, наведено розлогі аналітичні міркування щодо місця діяча в українському визвольному русі ХХ ст. Серед укладачів мемуарів – член ОУН, доктор літературознавства Микола Климишин; провідник ОУН(м) у Західній Європі, журналіст, історик Зиновій Книш; один із лідерів ОУН, публіцист, адвокат Лев Ребет та інші [166; 162; 316]. Мемуарна література надає цікаві штрихи картині відповідної епохи, нерідко відсутні в інших видах джерел. У них міститься більше інформації про особисті стосунки, сімейний побут, особисте життя Провідника ОУН(б) тощо. Хоча мемуари вимагають критичного ставлення, поєднання офіційного та неформального дає змогу скласти максимально повне уявлення про С. Бандеру, його місце у суспільних процесах. Значення має місце та час видання цих спогадів, переважну більшість яких оприлюднено за межами України протягом другої половини ХХ ст.

З'ясуванню рівня представленості інформації у шкільному курсі історії сприяло залучення *навчально-методичної літератури*, яка є різновидом історіографічних джерел, але має власну специфіку. Програми для

загальноосвітньої школи з історії дозволяють простежити зміни у підходах до ознайомлення учнів з діяльністю лідера ОУН(б). Підручники містять систематичний виклад основ наукової інформації та дозволяють визначати безпосередні інтерпретації постаті. Вивчення їх контенту дозволяє співставити текстове, зображальне, методичне бачення діяча, що пропонувалося старшокласникам і виступало важливим елементом формування наукового уявлення про С. Бандеру. Це джерело сприяє простеженню траєкторії історичної політики України, виразним маркером якої виступає постать лідера ОУН(б).

Досить інформативними для дисертаційного дослідження є *періодичні видання*. Особливість цієї групи джерел полягає в оперативності подання інформації про певні події. Важливою також є практика розміщення на шпальтах газет і журналів документів органів влади, громадських організацій, що важливо для розуміння загальної суспільно-політичної ситуації циркулювання постаті С. Бандери [137, с.403]. Суспільно-політичні видання – «Дзеркало тижня», «День», «Галицькі контракти», «Українська правда», «Zaxid.net» та інші містять інформацію про вшанування чи несприйняття лідера ОУН(б), інтерв'ю різних діячів щодо українського націоналізму та предметно про С. Бандеру.

З метою вивчення змін громадської думки щодо С. Бандери було залучено *матеріали соціологічних обстежень*, які за ключовими характеристиками наближаються до статистичних джерел, але мають свою специфіку, адже у даному випадку соціологи по суті створюють нове джерело інформації про суспільство, його стан на конкретному етапі поступу [137, с.386–387]. До дисертаційного дослідження долучено соціологічні джерела другого рівня, в яких необхідна інформація міститься в узагальненому вигляді. Цінну інформацію почерпнуто з обстежень, проведених протягом 2007–2021 рр. щодо суспільного сприйняття/несприйняття постаті С. Бандери Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), соціологічною групою

«Рейтинг», Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, соціологічною службою «Центру Разумкова», Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України [89; 98; 244; 339].

Переважна більшість писемних джерел опубліковані та зберігаються в стаціонарних або електронних бібліотеках. Частину матеріалів виявлено в архівних установах: Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань, Галузевому державному архіві СБУ, держархівах Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей. Серед них – реакції на вбивство С. Бандери, інформація про маніпулятивні практики радянських спецслужб щодо імені лідера ОУН(б), інструктивні матеріали керівних органів КПУ та ЛКСМУ щодо лідерів українського визвольного руху, зокрема С. Бандери, звернення представників місцевих органів влади щодо вшанування постаті С. Бандери та інші.

Речові джерела представлені пам'ятниками С. Бандері та музейними експонатами, пов'язаними з його життям та діяльністю, оточенням. Проаналізовано понад 40 монументів у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Рівненській областях. Час появи пам'ятника, його розташування, загальна композиція, матеріал, з якого виготовлений, джерела фінансування проєкту, меморіальні церемонії та акти вандалізму довкола них – все це дає необхідну інформацію про ставлення суспільства, влади, пересічних громадян до цієї контроверсійної постаті. Експонати п'яти музеїв С. Бандери у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях дозволяють відтворити умови життя С. Бандери, елементи повсякдення, етапи його політичної діяльності, а також безпосередньо демонструють реакції спільнот на діяча.

Лінгвістичні джерела важливі для вивчення соціокультурних вимірів С. Бандери, оскільки в них зафіксовано ставлення суспільства до діяча, адже найменування вулиць є одним із виявів вшанування тієї чи іншої особи,

меморіалізації її імені, закарбування пам'яті не лише про людину, але й про події, до яких вона була причетна [137, с.326, 337]. Необхідна для даного дослідження інформація міститься в антропонімічних джерелах, а саме: назвах вулиць і гаслах щодо імені С. Бандери. *Назви вулиць*, пов'язані з іменем лідера українських націоналістів, супроводжуються різномірною інформацією щодо географії розміщення, часу виникнення, мотиваційного супроводу відповідних ініціатив, вивчення якої дозволить визначити рівень резонансу імені цього діяча в Україні.

Доповнюють уявлення про сприйняття постаті С. Бандери *гасла*, що являють собою короткі фрази, які покликані захоплювати увагу задля просування певної ідеї, політичної вимоги, політичного проєкту. Щодо постаті лідера ОУН(б) виокремлюються протагоністичні та антагоністичні заклики. Обидва їх типи використовуються не лише з метою формування громадської думки про одного з найяскравіших представників ОУН, але й для налаштування громадян України на певні дії, просування певних політичних проєктів, уособленням яких може виступати ім'я діяча. Для даного дослідження важлива не лише їхня вербальна складова, але й авторство, суспільно-політичний контекст, довготривалість актуалізації, візуальний супровід. Аналіз цих елементів посприє у визначенні ключових соціокультурних маркерів С. Бандери.

Чималий обсяг інформації щодо позиціонування постаті С. Бандери надали *електронні ресурси*. Їхня відкритість для взаємодії з пересічними користувачами за принципом «від багатьох – до багатьох» стали певним індикатором суспільного сприйняття постаті С. Бандери. А. Пелешин та Т. Білушак виокремили шість груп Інтернет-джерел в залежності від місця їх знаходження та способу відтворення, а саме: архівні, бібліотечні та музейні ресурси; вебсайти українських наукових установ; віртуальні спільноти та соціальні мережі; довідкові веб-ресурси; електронні медіа; бібліографічні та реферативні бази даних, до яких віднесено офіційні сайти установ, Інтернет-

портали, соціальні мережі, блоги [263, с.18]. До опрацювання було залучено відкрити електронну енциклопедію «Вікіпедія», тематичні сторінки соціальної мережі Facebook, спеціалізовані портали «Націоналістичний портал», «Нескорена нація» та інші ресурси. Ім'я Провідника ОУН(б) доволі поширено у соціальних мережах, які швидко реагують на запити спільнот і є маркерами громадської думки стосовно найподрозливіших проблем сучасного українського суспільства.

Отже, джерельна база дослідження, що складається з писемних, речових, лінгвістичних, електронних носіїв історичної інформації, є цілком достатньою та репрезентативною для вирішення поставлених у роботі дослідницьких завдань. Її обширність і різноманітність дає змогу всебічно проаналізувати зміни у сприйнятті постаті С. Бандери залежно від суспільно-політичної ситуації, дослідити процес нагромадження наукової інформації щодо діяльності очільника ОУН(б) та її заломлення у шкільній підручниковій літературі, покликаний доносити наукові оцінки молодому поколінню громадян України, проаналізувати законодавчі ініціативи як чинник соціокультурного виміру імені С. Бандери, простежити формування символічних вимірів постаті Провідника ОУН(б), розкрити мотивацію щодо використання їх у соціокультурних практиках.

1.3 Методологічні засади наукового пошуку

Методологічною основою дисертаційної роботи є система принципів і методів наукового пізнання, а також сукупність теорій, на основі комплексного застосування яких було виокремлено об'єкт і предмет дослідження, сформульовано його мету, окреслено основні історичні процеси, простежено їхній взаємозв'язок. Основним явищем, що розглядається в

дисертації, є постать С. Бандери, а ключовим процесом – її заломлення в соціокультурному просторі України. Їх вивчення у дисертації спирається на сукупність принципів, які дозволяють окреслити конфігурацію дослідження, упорядкувати наявну систему фактів, виявити характерні для радянської доби та сучасного періоду позиціонування постаті С. Бандери на різних рівнях соціокультурного простору. В основу дисертаційного дослідження покладено засадничі принципи наукового пізнання: наукової об'єктивності, історизму, багатофакторності, наступності.

Визначальним став *принцип наукової об'єктивності*. З огляду на заполітизованість дискусії про одну з найконтroversійніших постатей в українській історії він вимагав відмови від кон'юнктурних оцінок та інтерпретацій ставлення до лідера ОУН(б). Його дотримання вимагає від дослідника опрацювання максимально широкого кола наукової літератури з проблеми та вивчення якнайширшого обсягу різноманітних за походженням та інформативними можливостями джерел. Оскільки йдеться про одну з найбільш протирічливих постатей в українській історії, у процесі наукового пошуку враховувалися різні, часто діаметрально протилежні погляди на лідера ОУН(б). Адже автори численних публікацій про С. Бандеру (наукових, науково-популярних, публіцистичних, мемуарних), укладачі законодавчих актів, ініціатори меморіальних акцій, дописувачі віртуальних сюжетів доволі неоднакові за своїми поглядами, ідеологічними орієнтирами, загальним світосприйняттям, що необхідно враховувати при визначенні їх змістового наповнення у частині оцінок С. Бандери. Наукова об'єктивність неможлива без толерантного ставлення до поглядів авторів. Його дотримання надало змогу виявити неточності у ході опрацювання джерел, досягти неупередженості висновків, подолати усталені стереотипи.

Серед основоположних для даного дослідження – *принцип історизму*, який спонукає враховувати конкретні історичні умови виникнення та розвитку подій, явищ і процесів, пов'язаних з іменем очільника ОУН(б), з точки зору

еволюції соціокультурного простору України та із врахуванням історичного контексту. Спираючись на цей принцип, визначена специфіка домінуючих позицій щодо постаті С. Бандери за радянської доби (в радянській Україні й у діаспорному середовищі) та в умовах незалежної України.

Концептуально важливим для розв'язання поставлених завдань виявився *принцип багатofакторності*. У процесі вивчення феномену С. Бандери у соціокультурних вимірах враховувалася сукупність чинників впливу на його оцінки діяльності Провідника ОУН громадськістю, політичними діячами, науковцями.

Принцип наступності дав змогу відстежити процес виникнення, нагромадження та видозміни поглядів на діяльність Провідника ОУН(б). Йдеться, по-перше, про формулювання у другій половині ХХ ст. в середовищі інтелектуальної діаспори, соратників діяча оціночних суджень, які в умовах незалежної України отримали продовження. Особисті враження та наукове осмислення місця С. Бандери було сприйнято проукраїнськи орієнтованою частиною істориків, публіцистів, громадських діячів, пересічних громадян. По-друге, були пролонговані радянські негативні стереотипи в середовищі політиків, частини професійних істориків. Світоглядні різночитання щодо С. Бандери протягом трьох десятиліть української незалежності зумовлювалися наративами, що відповідали певним політичним орієнтирам. Дотримання принципу наступності дозволило показати спадковість / перервність у дослідженнях, підручниковій літературі, законодавчому полі, відстежити продовження чи заперечення здобутків наступників порівняно з працею попередників, збагачення публічного простору новими ідеями.

Історичне дослідження забезпечується використанням системи методичного інструментарію. Спираючись на досвід науковців, до дисертаційної роботи залучено комплекс загальнонаукових і спеціальних історичних методів [167; 177].

Загальнонаукові методи – емпіричний, аналітико-синтетичний, індуктивно-дедуктивний, проблемно-хронологічний, статистичний, логічний, діалектичний, узагальнення – дали змогу вибудувати загальну конфігурацію дослідження. *Емпіричний метод* посприяв з'ясуванню фактів виникнення та розвитку уявлень про С. Бандеру, меморіальних практик щодо цієї особи, дозволив акцентувати увагу на різночитаннях. Він використаний при аналізі форматів висвітлення образу Провідника ОУН в радянській версії історії, сучасній історіографії, у медіапросторі. *Аналітико-синтетичний метод* забезпечив інтерпретацію різних концепцій щодо С. Бандери, дозволив пояснити їхнє походження та змістове наповнення й аргументацію. *Індуктивно-дедуктивний метод* став у нагоді у процесі систематизації інформації з джерел, всебічного її опрацювання, формулювання висновків. *Проблемно-хронологічний метод* допоміг упорядкувати матеріал з окресленої проблеми у темпоральній послідовності. Він прислужився і у процесі аналізу наукової історичної думки радянського та сучасного етапів, і задля визначення хронології меморіалізації діяча в Україні, і у ході аналізу даних про суспільні сприйняття лідера ОУН(б). *Статистичний метод* спонукав до кількісного дослідження комеморативних об'єктів в Україні, присвячених С. Бандері – назв, монументів, музеїв. Адже позитивна зміна їх числа засвідчує рівень сприйняття особистості як в окремих регіонах, так і в суспільстві загалом. Прислужився метод і у процесі визначення суспільних уподобань за результатами соціологічних обстежень. *Логічний і діалектичний методи* посприяли висвітленню причинно-наслідкових зв'язків в уявленнях про С. Бандеру з урахуванням обставин конкретного часу. *Метод узагальнення* був використаний для усукупнення окремих елементів дослідження. Він дозволив виявити лінії розломів у сприйнятті С. Бандери.

Спеціальні історичні методи – історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-біографічний – застосовано при дослідженні змін, що відбуваються в об'єктах у часі. Спираючись на *історико-*

порівняльний метод, співставлені історичні об'єкти у просторі й часі, виявлені подібності й відмінності між ними. Він вплинув на ступінь точності інформації про Провідника ОУН, адже заміфологізованість постаті С. Бандери вела до певних розбіжностей між реальною біографією Провідника ОУН та міфами, репрезентованими передусім у медійному просторі.

Історико-типологічний метод, що дозволяє виявляти загальні риси у просторових групах історичних явищ і виокремлювати однорідні стадії в неперервно-часовому розвитку, дозволив окреслити елементи соціокультурного простору, в яких відбилася постать С. Бандери. За допомогою *історико-генетичного методу* вивчено репрезентацію постаті С. Бандери у публічному вимірі у процесі її розвитку, від зародження у середині минулого століття до сучасного стану. Він дає «біографію» історичного об'єкта – постаті лідера ОУН(б) і спрямований у дисертації на аналіз динаміки її сприйняття, дозволяючи виявляти її зумовленість у різні періоди. *Історико-біографічний метод* дозволив виокремити ключові моменти в житті С. Бандери, значущі для українського визвольного руху, та простежити їх оцінки на академічному та публічному рівнях.

Отже, принципи в сукупності із загальнонауковими та спеціальними історичними методами дозволяють опанувати наявну літературу з проблеми, вивчити джерела, систематизувати й узагальнити отриману інформацію, що надає можливість дійти обґрунтованих висновків відповідно до визначеної мети дисертаційного дослідження.

Пояснити феномен постаті С. Бандери у соціокультурному просторі допомагають історико-соціологічні концепції – соціального простору П. Бурдьє, «режиму пам'яті» М. Бернгарда та Я. Кубіка, соціальних рамок пам'яті М. Альбвакса, колективних форм пам'яті П. Коннертона, Я. Ассмана, А. Ассман, А. Мегилла, місць пам'яті П. Нора.

Розкриттю сутності соціокультурного простору посприяла концепція французького соціолога П. Бурдьє. Ця категорія уявляється науковцем як

сукупність суб'єктів, що займають подібні чи близькі позиції, в яких виявляється збіг умов життя, поглядів, інтересів, установок [40, с.141]. Для аналізу форм і змістів репрезентації постаті С. Бандери стали в нагоді міркування П. Бурдьє про владу журналістики. На його погляд, відповідно до специфічної логіки поля, що орієнтується на виробництво новинного продукту, конкурентна боротьба за споживачів набуває форми боротьби за пріоритет, за сенсацію [41, с.97]. Четверта влада, якою визнають сьогодні журналістику, на погляд науковця, є символічною, адже вона через громадську думку спроможна справляти вплив на суспільне життя [41, с.93].

Привертає увагу концепція «режиму пам'яті» М. Бернгарда та Я. Кубіка, сутність якої полягає у наявності певного шаблону політики пам'яті, представленого у суспільстві у конкретний момент стосовно суперечливої історичної події. Ці автори виокремлюють чотири типи дієвців політики пам'яті: орієнтовані на майбутнє, які опонують будь-яким апеляціям до минулого; воїни, для яких існує лише єдине «правильне» розуміння історії; плюралісти, котрі допускають множинність інтерпретацій минулого; прагматики, які воліють не чіпати минуле, залишивши його професійним історикам. Відповідно виокремлено три типи режиму пам'яті, поширені у Центральній і Східній Європі: уніфікований, розколотий, «обіпертий на кілька колон [329, с.292; 451]. Ця теорія наштовхнула О. Шевель на думку про перспективність для України орієнтації на багатоопорну пам'ять і плекання «демократичної пам'яті» на державному рівні [451].

Значущою для дисертаційного дослідження є концепція соціальних рамок пам'яті М. Альбвакса. Зокрема, заслуговує на увагу думка, що будь-який історичний персонаж або факт, проникнувши у суспільну пам'ять, відразу перетворюється на певний символ, стаючи елементом системи суспільних ідей. Соціальна думка є по суті пам'яттю, зміст якої утворено колективними спогадами, але при цьому зберігаються лише ті з них, які суспільство може в будь-яку епоху реконструювати, працюючи над своїми

нинішніми рамками [439, с.343]. Продуктивною для дисертаційної роботи є ідея французького дослідника про зумовленість колективної пам'яті соціальним середовищем, яке постійно актуалізується з огляду на інтереси відповідних соціальних спільнот, через що зміст спогадів постійно переглядається. Колективна пам'ять обертається навколо індивідуальної, але не змішується з нею. Вона репрезентує соціальній групі її власний образ, який розгортається в часі [438].

Серед сучасних теоретиків колективних форм пам'яті конструктивними є доробок британського соціолога П. Коннертона, німецького культуролога та єгиптолога Я. Ассмана. П. Коннертон серед способів репрезентації минулого наголошував на просторовому – церемоніях вшанування пам'яті та «тілесному», що виявляється як «пам'ять-звичка». Меморіальні церемонії чи церемонії вшанування пам'яті є формами соціальної передачі досвіду. Пам'ять-звичка служить закріпленню форм рухової активності, що визначає володіння певними навичками, способами поведінки. Ці механізми репрезентації пам'яті є взаємообумовленими. Так, меморіальні церемонії супроводжуються повторюваністю тілесних практик, що є методом їх закріплення. І водночас збережені на рівні «пам'яті-звички» навички можуть бути реалізованими в ході меморіальних церемоній [176, с.69–70]. Я. Ассман протиставляє поняття «комунікативна» та «культурна» пам'яті. На його думку, культурна пам'ять виступає особливою символічною формою передачі та артикуляції смислів, що виходять за рамки досвіду окремих індивідів чи груп. Вона зберігає події з абсолютного, міфологічного минулого. Їй притаманні високий рівень формалізації, символічний характер кодування [4, с.140–142]. Ці міркування визначних представників «memory studies» дозволяють пояснити реакції на ім'я С. Бандери на різних етапах поступу українського суспільства.

Осмисленню особливостей меморіалізації Провідника ОУН(б) посприяли ідеї А. Ассман, яка, зокрема, відзначила тісний взаємозв'язок

спогаду про історію та формування нації [3, с.87]. Питання про спогади зачіпає сутність політичної мотивації та формування національної ідентичності. Вона порівняла цей процес із плазмою, з якої народжується спільнота та її ідентичність [3, с.91]. Слушним є нагадування про невіддільність пригадування та забуття [3, с.429]. Професор історії університету Вірджинії (США) А. Мегілл показав, що у сучасному мисленні пам'ять сприймається як об'єкт із самостійною цінністю, а не лише як спосіб здобуття чи зберігання більшого обсягу знання про минуле [219, с.94]. Для дослідження репрезентації постаті С. Бандери у соціокультурному просторі важливим є зауваження про те, що в багатьох ситуаціях люди страждають не від дефіциту так званої пам'яті, а від її надлишку. Адже «пам'ять» про минулі конфлікти часто інспірує та навіть посилює конфлікт у сьогоденні. Коли в таких ситуаціях одна «пам'ять» наштовхується на іншу, люди «змагаються» у спогадах, які не мають однозначного вирішення та з яких немає виходу. На справедливе зауваження А. Мегілла, важливо, щоб історики не долучалися до таких змагань, адже найчастіше в них немає переможців. Реальні проблеми майже завжди мають відношення не до успадкованих конфліктів, реальних чи вигаданих, а до відмінностей у сьогоденні та в недавньому минулому [219, с.102]. На переконання А. Мегілла, критична історіографія має перебувати на певній відстані від пам'яті, через що вона повинна бути одночасно і пов'язана, і віддалена від сьогодення. Історіописання, що тяжіє до пам'яті або комеморації, може перетворитися на залежну від парадигм свого часу безперспективну форму професійної історіографії [220, с. 65, 134–135].

Важливим теоретичним конструктом, на який спирається автор, є «теорія місць пам'яті», запропонована французьким істориком П. Нора. На його погляд, якщо відмовитися від зведення історії до репертуару наперед установлених реальностей, то відкривається шлях до іншої історії. Такої, що менше цікавиться минулим, яким воно було, а більше його постійним використанням і зловживанням, впливом на сучасність. Вона «не є ні

відживленням, ні перезаснуванням, ні реконструюванням, ні простою картинкою, а в найчіткішому сенсі слова – відтворенням у пам'яті». – зазначив П. Нора [247, с.108]. Тобто йдеться про історію, обернену у майбутнє. Саме такий підхід є продуктивним у процесі вивчення позиціонування постаті С. Бандери. Кожне суспільство свідомо передає на збереження свої спогади певним місцям: топографічним – архівам, бібліотекам, музеям; монументальним – кладовищам, архітектурним спорудам; символічним місцям – комемораціям, відзначенню дат; функціональним – підручникам, автобіографіям, асоціаціям [247, с.109]. Серед національних сукупностей, які відчули потребу поринути в пошук своїх власних місць пам'яті, тих, що недавно зазнали глибокого розриву своєї моделі, П. Нора назвав і країни Східної Європи, які стали на шлях віднайденної пам'яті – маніпульованої та заперечуваної [247, с.243]. До останніх можна віднести й Україну, суспільство якої наразі на шляху до віднайдення власної пам'яті. Важливим є твердження, що місця пам'яті, навіть офіційні, репрезентують себе як такі, що кристалізують суспільний консенсус [247, с.245].

Для розуміння форматів представлення С. Бандери у соціокультурному просторі України конструктивним є поняття «гіперреальність», запроваджене французьким соціологом Ж. Бодріаром для відтворення умов, за яких імітація певного феномена набуває більшої легітимності й цінності, аніж оригінал. Як наслідок, відмінність між первісним носієм і представленням розмивається, а згодом зникає, через що виникає криза репрезентації: символічне прагне посісти домінуючі позиції у формуванні уявлень про світ [242, с.5]. За міркуваннями Л. Нагорної, символічна система України має переважно захисний характер, оскільки держава ще перебуває у стані політичної нестабільності. Це, зокрема проявляється у несприйнятті інакшого та в паралельному пошуку ворога, що зумовлює поширення групової етики із беззаперечною правотою «свого». На справедливе зауваження дослідниці, така ситуація руйнує фундамент потенційного суспільного діалогу, що

становить реальну загрозу національній безпеці [242, с.11]. Л. Репіна, потрактовуючи історичну пам'ять як актуальний набір культурних символів, наголосила на її постійному оновленні внаслідок зміни схем організації історичного досвіду. На погляд дослідниці, ключова роль у конституціонуванні колективної ідентичності належить пам'яті про визначних героїв і зламні моменти минулого. Варто погодитися з її твердженням про пам'ятання певної події лише в тому випадку, коли вона вписується у загальну концепцію суспільства [322, с.10–12].

До вивчення репрезентації постаті лідера ОУН(б) прислужаться сформульовані сучасними українськими істориками методологічні підходи до вивчення Другої світової війни. Зокрема, продуктивним є посил про принципово відмінні функції науковця й політика, оскільки перший продукує фундаментальне знання, другий використовує його задля досягнення політичної мети, наприклад, мобілізації електорату [199, с.11]. Заслуговує на увагу теза про спроби «гібридизації ідентичності» в Україні, реакцією на що стала диференціація між ностальгаторами за радянським нарративом і прибічниками незалежної України [199, с.14].

Дослідження вимірів постаті С. Бандери у соціокультурному просторі України спиралося на специфічну термінологію, в якій значуще місце посіли поняття «соціокультурний простір», «публічний простір», «символ», «образ», змістове наповнення яких варто конкретизувати.

Дефініція «соціокультурний простір» перебуває у стані широкої дискусії представників різних галузей наукового знання. Біля витоків аналізу його сутності стояли соціологи П. Сорокін та Г. Зіммель, які наголошували на взаємодії, вважаючи, що «якщо люди не взаємодіють, то простір практично ніщо» [124, с. 112–113]. Р. Зіммель стверджує, що взаємодія відбувається не у просторі взагалі, а в певній його частині [123, с. 15]. П. Сорокін зазначав, що сутнісна характеристика соціокультурного простору задана трьома основними парадигмами: цінності та норми; провідники; людські агенти. Три

компоненти, представлені П. Сорокіним, безпосередньо пов'язані з трьома нерозривними його аспектами – соціальним, культурним, особистісним взаємодіючих учасників [348, с.162].

У продовження цих міркувань сучасні українські науковці зазначають, що наразі відбувається поворот до дослідження соціокультурної дійсності з позиції «звичайної» людини [328]. А. Савченко наголошує, що від соціокультурного простору утворюються всі сфери людського буття, а формування людини у ньому є головним питанням сучасності [331, с.60–64]. Т. Тюльпа обов'язковою ознакою соціокультурного простору вважає наповнення певним культурним змістом, оскільки в його межах створюється світобачення [369, с.110]. В. Степанов привернув увагу до постійного процесу переоцінки колишніх цінностей, пошуку нових способів збереження і трансляції культурного досвіду, пов'язаних із занепадом традиційних і одночасним виникненням інших соціокультурних структур [369, с.110]. Т. Тюльпа додала, що соціокультурний простір включає в себе матеріальні та нематеріальні елементи [401, с.280–283]. Це твердження перегукується з концепцією «місць пам'яті» та має принципове значення для дисертації. О. Ананьєва, посилаючись на попередників, визначає соціальний простір як поле соціальної діяльності, що включає сукупність соціальних груп, індивідів, об'єктів. Це територія, сукупність соціальних статусів, форма розвитку суспільства [1, с.8–9]. За її твердженням, соціокультурний простір є визначальною концептуальною характеристикою суспільства [1, с.10–11]. Головною його рисою, на справедливе зауваження Л. Северинчук, є людський чинник, який пов'язує культуру та суспільство [334, с.137–142].

Отже, різнобічні міркування аналітиків дозволяють сформулювати потрактування соціокультурного простору як ареалу, в якому відбувається суспільна життєдіяльність людей, об'єднаних у певну спільноту, сформовану у конкретно-історичних умовах, та взаємодія між ними на основі дотичних цінностей. У дисертації серед його ключових маркерів привернуто увагу до

історичної науки, історичної освіти, меморіального простору, медійної сфери та деяких інших, де знайшла заломлення постать С. Бандери. Дефініція «публічний простір» наразі не має чіткого визначення, але трактується як призначений для широкого користування, загальнодоступний.

Поняття «символ» розуміється як різновид знака, що заміняє певну реальність [338]. Як зауважив Ю. Левада, символи спрощують реальність, позбавляють людину необхідності самостійно в ній розбиратися, тому служать інструментами «автоматизації» соціальних дій [195, с.7]. Серед ключових функцій символів – позначення поділу на «своїх» і «чужих», визначення статусу соціальної ієрархії, орієнтирів, авторитетів [195, с.9].

Термін «образ» трактується як форма відображення певного явища у свідомості, на основі якої у подальшому створюється культурний «патерн», що містить емоційні характеристики будь-якого соціокультурного об'єкта. Образи, що виникають і приживаються в соціокультурному просторі, стійкі та істотно впливають на зміну соціального сприйняття явищ. Образ ворога, який формується у масовій свідомості, розкриває таку важливу соціокультурну проблему, як сприйняття чужого. Образ ворога, ставлення до ворога – універсальний засіб для консолідації будь-якої соціальної спільності, здійснення влади та реалізації необхідних цілей. Формування необхідного образу ворога – атрибут будь-якої політичної ідеології. Образ ворога є невід'ємною частиною соціальної міфології, з одного боку, і історичної пам'яті, з іншого [449, с.260–265].

В цілому незважаючи на історіографічний доробок, проблема представлення постаті С.Бандери у соціокультурному просторі України не знайшла належного висвітлення. Відсутність узагальнюючого дослідження, водночас доволі широке коло джерел і методологічний інструментарій спонукають до детального розгляду проблеми на якісно новому рівні.

РОЗДІЛ 2

НАУКОВО-ОСВІТНІ ВИМІРИ ПОСТАТІ С. БАНДЕРИ

У першій третині ХХ ст. французькі історики Л. Февр і М. Блок, засновники школи «Анналів», виступаючи на захист історії як науки, передусім піддали критиці позитивістів, які під виглядом об'єктивності вимагали від істориків усунути від проблем сучасності. Натомість ними наголошено на високій громадянській відповідальності заняття історією. Дослідники виходили з того, що «історія має пояснити світ світові», бути здатною відповідати на питання, які ставить собі людина сьогодні, тобто розкривати сучасність через минуле, а минуле – через сучасність [32, с.25–26, 79]. Таке розуміння призначення історичної науки не втрачає свого значення і на початку ХХІ ст.

Виокремлюючи функціональну та накопичувальну пам'ять, А. Ассман до другої віднесла історичну науку, що вона розглядає як резервуар функціональної пам'яті та потенціал її корективів [3, с.145, 151]. А. Киридон, зауваживши, що, хоча історична пам'ять та історична наука різноспрямовані, професійні історики постачають матеріали для живлення колективної пам'яті, а наука виступає засобом конструювання колективних уявлень про минуле [157, с.61]. На міркування Л. Репіної, науковець має прагнути піднятися вище політичної доцільності, але професійні історики неминуче беруть участь у трансформаціях соціокультурного простору відповідно до суспільних потреб. Тут ми стикаємося з важливою етичною проблемою професійного історика, а саме неприпустимістю «винаходити минуле», його спотворювати на догоду політичній владі [321, с.34–35]. Проте саме з такою ситуацією зустрінемося у процесі аналізу історичної концепції в її оберненні до постаті С. Бандери.

Отже, в умовах глобалізаційних процесів, інформаційної революції функції професійної історії вийшли за межі лише академічного середовища. Історична наука наразі виступає важливим елементом соціокультурного

простору України та є одним із дієвців інформаційного протистояння, з огляду на що у другому розділі досліджуватимуться погляди науковців на С. Бандеру та їх заломлення у науково-популярних виданнях і підручниковій літературі.

У процесі вивчення постаті С. Бандери доречно виокремити два етапи: радянський (50–80-ті роки ХХ ст.) та добу Незалежності України (90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст.). Методологія досліджень, тематичне розмаїття, джерельна основа з огляду, передусім, на суспільно-політичну ситуацію визначили специфіку наукових праць з означеної проблеми на кожному з них, чому присвячено перші два підрозділи. В останньому підрозділі проаналізовано інформацію про С. Бандеру, викладену на сторінках шкільних підручників з історії, залежно від рівня наукового знання та освітньої політики.

2.1 Лідер ОУН(б) у версіях історії за радянської доби

Протягом ХХ ст. внаслідок складних політичних процесів виокремились два історичні наративи: радянський та український. Перший репрезентовано працями авторів, які професійно займалися історією в УРСР, другий знайшов відбиття у дослідженнях представників діаспори. Вони циркулювали паралельно, вирізняючись діаметрально протилежними світоглядними позиціями, які впливали як на фактажне наповнення досліджень, так і на висновки, що становить інтерес для цього підрозділу.

В СРСР, а отже, і в радянській Україні, на зауваження В. Кравченка, історія як «найполітичніша з наук» була міцно вмонтована до ідеологічно-пропагандистської машини. Українське радянське історіописання перебувало у становищі регіонального підрозділу радянсько-російського наративу [183, с.406–407]. Як наслідок, українська радянська історична наука наприкінці ХХ ст. характеризувалася провінційністю, консерватизмом,

заідеологізованістю [183, с.411–412]. У такому контексті необхідно розглядати науковий вимір С. Бандери у радянському варіанті.

Радянська влада прагнула дискредитувати повстанців як в середині держави, так і за межами СРСР. Паплюження націоналістів радянською владою розпочалось під час Другої світової війни та активізувалося після придушення українського національно-визвольного руху [66, с.201; 325, с.224]. Тоді розгорнулася кампанія по створенню радянської версії історії, в якій відводилося місце й «українським буржуазним націоналістам» як «класовим ворогам». До них було віднесено й очільника Проводу ОУН(б). Як зауважив В. Яремчук, радянські владні уявлення про українське минуле, що зберігалися до середини 1980-х рр., остаточно оформилися у період між смертю Й. Сталіна та проведенням XX з'їзду КПРС [465, с.28]. Компартійними циркулярами окреслювався загальний «фарватер», у межах якого лише й могла розгортатися дослідницька діяльність радянського історика [134, с.206]. Партійно-державні настанови дослідникам викладалися в офіційних документах вищих органів влади СРСР, зокрема це постанова ЦК КПРС та радянського уряду «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією», положення якої були повторені з більшою докладністю у схвалених ЦК КПРС «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 – 1954 рр.)». У документі серед іншого вказувалося, що «активними пособниками німецьких фашистів виступали українські буржуазні націоналісти» [380]. Сформульовані у партійному циркулярі оцінки повинні були стати (і стали) обов'язковими для вивчення історії України на всіх рівнях.

Витоки позиціонування С. Бандери в радянському середовищі варто шукати у пропагандистських закликах періоду Другої світової війни. Андрій Циганко, житель с. Наконечного згадував, що влітку 1941 р. по селу поширювалися летючки, де С. Бандера зображений у козацькій шапці, який виганяє москалів, б'ючи прикладом більшовиків [461, с.29]. На противагу такій агітації літаки Червоної армії в німецькому тилу розкидали листівки. У

них С. Бандера виставлявся німецьким агентом, який маскується борцем за свободу, прагнув розколоти український народ і не дозволити йому підтримати більшовиків. Листівки закликали українців відступити від С. Бандери та приєднатися до партизанів [313, с.224]. У зверненні 21 травня 1943 р. радянських органів влади до українців на окупованій частині України С. Бандера, як і А. Мельник показані тими, хто рухається в «обозі німецької армії», прагнучи перетворити Україну на німецьку колонію, а українців – на рабів німецьких поміщиків [180, с.354]. А одразу по завершенні Другої світової в Європі розгорнулися інтенсивні розшуки С. Бандери [178, арк.30].

У повоєнні десятиліття лідер ОУН(б) опинився у фокусі обробки свідомості населення УРСР та СРСР. Як зауважив В. Ільницький, у боротьбі з українським визвольним рухом радянські репресивні органи застосовували не лише військову силу, а й спеціальні засоби, серед яких дискредитація та компрометація його учасників, особливо керівників [131, с.35]. Радянські спецслужби та ідеологічні структури взяли за вилаштування одіозного виміру діяча. Зокрема, висмикувалися й піддавалися «потрібній» інтерпретації окремі факти його біографії. Причому, така діяльність була організована і в діаспорному середовищі. Так, прорадянська газета «Українське життя», що видавалася в Торонто, на початку 1960 р. мусіювала тему його зростання як сина священика та півсироти, що мало б пояснювати його «дику впертість, мегаломанію, безоглядність та жорстокість у його т. зв. політичній і революційній діяльності». Або його відсутність в Україні від червня 1941 р., внаслідок чого він «не творив ніякого «антигітлерівського і антикомуністичного резистансу», а в Мюнхені жив «на ласці своїх колишніх хлібодавців». Що ж до загибелі С. Бандери, то вона потрактована як «несподівана» смерть, яку зорганізували його соратники, щоб «мати приклучку для збірки фондів» [178, арк.213, 215, 217].

Негативний образ С. Бандери методично просувався у пропагандистській літературі, продукованій для потреб підрозділів системи

держбезпеки [37; 274; 402; 422; 454]. Такі видання мали позначку про секретність і недопущення поширення. На їх сторінках стисло викладалася радянська версія історії та діяльності українських націоналістів, в контексті якої згадувався С. Бандера. Зокрема, виклад зводився до набору стандартних негативних означень про ставку «німецьких фашистів» на С. Бандеру як на найактивнішого «главаря» ОУН, що мав значні зв'язки у Західній Україні [274, с.44–46]. За версією укладачів, С. Бандера та А. Мельник намагались вислужитись перед німецькими фашистами, щоб допомогти їм у загарбанні України та поневоленні українського народу. Арешт С. Бандери нацистами потрактовувався як здійснений за попередньою домовленістю з метою створення довкола його імені ореолу мученика [274, с.50]. Згідно з цими пропагандистськими виданнями, після звільнення в 1944 р. він отримав від фашистської влади нові завдання щодо боротьби з СРСР, а в повоєнний час до нього великий інтерес виявляли американці. Загалом ОУН позиціоновано як «бандитсько-терористичну» організацію, що накладало відбиток і на її очільника [274, с. 57, 93, 115]. Укладачі текстів С. Бандеру демонстративно зневажливо називали «сином попа» (само собою розумілося, що такі люди не могли не бути зрадниками свого народу), «агентом німецько-фашистської військової розвідки». При цьому як серйозний удар для ЗЧ ОУН відзначалася його смерть, тобто визнавалася його значущість [274, с.134–135]. Або, наприклад, повідомлялося про створення у 1958–1959 рр. у Нестерівському районі Львівської області із сільської молоді групи націоналістів імені Степана Бандери [274, с.168]. «Боротьба» зі С. Бандерою як «українським буржуазним націоналістом» тривала до кінця радянської доби. Підтвердженням може слугувати лист колегії КДБ СРСР від 3 жовтня 1983 р., в якому йдеться про наявність осіб, заражених ідеями «буржуазного націоналізму», окремих людей, сприйнятливих до ворожої ідеології [267, арк.3]. Або ж публікація у газеті «Правда України» Ю. Соколовського з претензійно красномовною

назвою «Поки ще не пізно», в якій С. Бандеру названо «вбивцею героїв Великої Вітчизняної війни» [101, с.25].

Отже, в радянських методичках про розгортання боротьби з «українськими буржуазними націоналістами», орієнтованих на спецслужби, С. Бандеру показано як несамотійного поплічника нацистів, ставленика американських спецслужб, ворога українського народу. Хоча ці тексти призначалися для дуже обмеженого вжитку, в них у ширшому контексті було окреслено бруталний образ С. Бандери ще за його життя, який було розповсюджено і на науковий формат. Поняття «ОУН», «бандерівці» у пропагандистській лексиці мали винятково негативне смислове навантаження. Навіть після придушення активного спротиву націоналістів на Заході України ідеологічний апарат продовжував продукувати образ ворога. Протягом тривалого часу суспільну свідомість населення СРСР насичували антиукраїнськими міфологемами, методично формуючи негативні стереотипи щодо ОУН та УПА, а відтак придушувалася сама ідея незалежної України. Українських націоналістів називали запродавцями, зграєю бандитів, які воювали проти мирного населення [168, с.251]. Розвінчування «зрадницької діяльності українських буржуазних націоналістів» було віддано радянським історикам в УРСР [254, с.311]. Нескладно передбачити, що у такій саме тональності подавалася й постать С. Бандери.

Виклад радянської концепції у концентрованому вигляді було представлено в узагальнюючих виданнях, серед яких двотомна «История Украинской ССР». Ім'я С. Бандери згадано один раз, у цитаті із свідчень Е. Штольца Нюрнберзькому трибуналу про доручення «німецьким агентам» А. Мельнику та С. Бандері організувати провокаційні виступи «на Україні» [128, с.470–471]. Сюжет нашпигований кліше на кшталт «обслуживало нужды гитлеровцев», «по-лакейски служили гитлеровцам» тощо.

Наймасштабнішим узагальнюючим виданням радянської доби стала восьмитомна «Історія Української РСР». Прикметно, що авторський колектив

цього видання змінювався через природні обставини, проте ключові посили, цитати повністю перекочували з попередньо названого видання з відстані у 30 років. Про С. Бандеру у цьому виданні йдеться у розділі 2 «Злочинні цілі фашизму. Початок народної війни в тилу ворога на території України», підрозділі з красномовною назвою «Націоналістичні прислужники Гітлера». У невеличкому фрагменті ім'я С. Бандери згадано тричі, частіше фігурує термін «бандерівці». Риторика цього тексту доволі показова для радянського історіописання: «буржуазні націоналісти» прагнули створення «на Україні» маріонеткового уряду, 30 червня 1941 р. вони вчинили «кроваву резню польської інтелігенції», мріяли про владу над народом на загарбаній території. Наголошено на боротьбі між двома течіями ОУН «не на життя, а на смерть», в якій гору брали «бандеровці». Наголошуючи на профашистській сутності ОУН, репресії, розгорнуті нацистським керівництвом, пояснено «позорной готовностью к сотрудничеству с оккупантами» [129, с.103–104].

На сторінках праць радянських науковців щодо націоналістів, а серед них і С. Бандери фігурують назви «зрадники», «колабораціоністи», «запроданці», «українсько-німецькі націоналісти» та ін. Доволі показовими в цьому відношенні є видання співробітника органів держбезпеки, історика К. Дмитрука «Приречені: буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції», наукового співробітника Інституту історії партії при ЦК КПУ В. Замлинського «Тавровані презирством народу», завідувачки відділу музею історії Великої Вітчизняної війни Т. Першиної «Фашистський геноцид на Україні. 1941–1944» [97; 117; 264]. Лейтмотивом цих публікацій стало таврування українських націоналістів колабораціоністами, терористами, звинувачення у злочинах проти людяності. Самостійницький рух подавали як інспірований ззовні, позиціонували як політичний і кримінальний бандитизм, далекий від інтересів населення і без достатньої соціальної бази.

У томах проєкту «Історія міст і сіл Української РСР», присвячених західноукраїнським областям, присутні фрази такого ґатунку: «Активними співучасниками злочинів гітлерівців були українські буржуазні націоналісти. 30 червня 1941 року слідом за німецько-фашистськими військами у Львові з'явився каральний батальйон «Нахтігаль», який на своєму шляху залишав гори трупів... Українські буржуазні націоналісти брали безпосередню участь у знищенні мирних радянських громадян, допомагали окупантам проводити політику розпалювання міжнаціональної ворожнечі» [138, с.33]. Власне ім'я С. Бандери не згадується, але проглядається між рядками.

Квінтесенцією радянського підходу до постаті С. Бандери є її представлення у довідковій літературі [34; 346; 315; 420; 421]. «Большая советская энциклопедия», «Советская историческая энциклопедия», «Советский энциклопедический словарь», «Український радянський енциклопедичний словник» не містять відповідних статей. У «Радянській енциклопедії історії України» також така стаття відсутня, але у рубриці «Бандитизм» є доволі очікувана згадка про «націоналістичні банди нім.-фашист. найманців – Бандери, Мельника, Боровця та ін.», які «знущалися» з радянських людей [315, с.106].

Радянська версія історії ОУН(б) та його очільника була продовжена у публіцистичних виданнях, як, наприклад, праця Ю. Омельчука «Недолюдки». Автор приділив увагу «звірствам українських буржуазних націоналістів», «гітлерівських орд» на Рівненщині під час нацистської окупації. Чітко прослідковується змістовий ланцюг: Німеччина – ворог СРСР, націоналісти – союзники Третього Рейху, отже, ОУНівці – колаборанти й вороги Радянського Союзу. У тексті фігурує назва «ОУН-СБ», тобто «ОУН Степана Бандери» [250, с.108]. При цьому самотійно ім'я С. Бандери не називається. У публікації «Політичний портрет С. Бендери» В. Безпалого, кандидата філософських наук, старшого викладача ІПК при ЦК ЛКСМ України, сконцентровано одразу кілька радянських міфів: про цілеспрямоване відтіснення від керівництва ОУН

Є. Коновальця, про інсценоване ув'язнення нацистами, про сповідання ним нацистських цінностей; про шпигунську діяльність на користь іноземних розвідок. На завершення зроблено доволі стандартний для радянського нарративу висновок: про загибель як «логічний кінець» його «зрадницької діяльності» [350, арк.1–10].

На влучне зауваження А. Русначенка, радянська наукова література у характеристиці українського визвольного руху слідувала за памфлетами Я. Галана та брошурою Д. Мануїльського. У них за заданою схемою викривалося зрадництво «українських буржуазних націоналістів» і демонструвалися заходи партійно-урядового керівництва в організації боротьби з ними [325, с.397]. У такій тональності подавався і лідер ОУН(б). Слід погодитися з твердженням А. Русначенка, що в цілому радянському режиму вдалося нав'язати негативне ставлення до визвольного руху, передусім до його лідерів [325, с.399–400]. Український визвольний рух радянські спецслужби зображали як ініціативу «німецько-українських націоналістів». Радянські ідеологи інтенсивно використали форму прізвища Бандера та похідного для позначення його прихильників терміна, пов'язавши його з близькими за першим складом словами «бандит». У такий нехитрий, але доволі зрозумілий спосіб вдалося переконати радянську людність у злочинному характері діяльності ОУН та УПА [66, с.197]. У виступах радянських пропагандистів ім'я С. Бандери використано для позначення українських націоналістів як brutальних ворогів українського народу, подаючи їх у зневажливих мовних формах «ці бандери, мельники, бульби та інша оунівська погань», які позиціоновано як зрадники українського народу, що «прийшли з Берліна на Україну, щоб володарювати на українській землі, гнобити і нищити український народ» [473, с.12, 32].

Цей погляд протягом повоєнних десятиліть вкорінився у масовій свідомості, перетворившись на усталений стереотип, який і нині циркулює у частині українського соціуму. Праці радянського покоління були більш

пропагандистські, ніж наукові. Адже їхні автори працювали в умовах скутості, внаслідок чого доробок, на точне зауваження Марка фон Хагена, відзначався «найменшим творчим змістом і найбільшою тенденційністю» [437, с.89]. Як відзначив М. Рябчук, попри нацистські репресії, бандерівці були тотально скомпрометовані антиукраїнською пропагандою відповідно до панівного історичного міфу, в якому їм приписувалися найгірші нелюдські риси, а слово «бандера» у радянському лексиконі стало чимось на зразок кримінального звинувачення українців [341; 198, с.4]. Ключовою причиною демонізації С. Бандери та його прибічників, на думку сучасних істориків, виступала його послідовна боротьба зі сталінським режимом, за що був підступно ним знищений, після чого це ім'я набуло символічного змісту – як уособлення не лише української національно-визвольної боротьби, але й антирадянськості [46; 325, с.399–400; 330]. Уже після загибелі Провідника ОУН(б) розгорнулася кампанія з негативізації всього, що пов'язано з його іменем. Заручником/учасником стало й наукове історіописання.

Доробок радянських істориків-пропагандистів І. Білас влучно назвав «тенденційною писаниною», адже розгортаючи наклепницьку кампанію проти ОУН та УПА, компартійні керівники намагалися відвернути увагу від злочинів, заподіяних українському народу репресивним апаратом [31, с.21–22]. Тому не дивує відсутність до початку 1990-х рр. у вітчизняному науковому історіописанні наукових досліджень з проблем національно-визвольної боротьби українського народу ХХ ст. Як зауважив М. Коваль, виключивши альтернативну історичну літературу з ужитку радянського читача як шкідливу та неприйнятну, ідеологи КПРС створили штучно ідеологізовану казенну версію історії, що цілком поширюється і на постать С. Бандери [169, с.6]. З української пам'яті було усунуто історичні постаті, які символізували особний розвиток українства на різних етапах історичного поступу, поряд із І. Мазепою, С. Петлюрою, М. Грушевським така доля спіткала і постать С. Бандери [78, с.265].

Політичні реалії ХХ ст., зокрема завершення активної фази боротьби ОУН та УПА й перенесення центру діяльності їхніх осередків за межі України сприяли активізації вивчення історії українського визвольного руху і в цьому контексті – діяльності С. Бандери в еміграції. Такі дослідження започаткували безпосередні учасники визвольних змагань. Оскільки більшість еміграційних дослідників діяльності С. Бандери були різною мірою причетні до ОУН, на загальній спрямованості позначилися партійні позиції авторів, через що їхні праці мали доволі виразну емоційну складову, яка залежала від особистого сприйняття Провідника ОУН(б). Тональність характеристик С. Бандери демонструє тижневик «Шлях перемоги», в якому 18 жовтня 1959 р. було повідомлено про загибель від ворожої руки Провідника ОУН(б), який позиціонований як «Великий Син Українського Народу і довголітній керівник революційної боротьби за державну незалежність України, Голова Проводу Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів Степан Бандера». Наголошено, що він – довголітній в'язень польських тюрем, засуджений польським судом на кару смерті [273, арк.1]. На «XXX зустрічі-здвигу українців Америки і Канади» в Елленвілі (США) 1979 р. С. Бандеру охарактеризовано як безстрашного, незламного, непохитного революціонера, наступника естафети боротьби попереднього покоління [474, арк.24–27]. Значна частина здобутків міститься у збірниках статей з історії ОУН, серед яких, зокрема колективна праця «Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН» [251]. Тут зосереджено публікації визначних діячів ОУН – Д. Андрієвського, В. Мартинця, З. Пеленського, Л. Ребета.

Привертають увагу дослідження українського націоналізму І. Лисяка-Рудницького. У нарисі «Український визвольний рух під час Другої світової війни», що став реакцією на книгу Дж. А. Армстронга «Український націоналізм, 1939–1945», він наголошує на непростому політичному становищі учасників українського національного руху. Зокрема зазначено, що

складність полягала у відсутності зовнішньої підтримки, політичній ізоляції та приреченості вести війну проти двох тоталітарних режимів – радянського та нацистського. При цьому автор зауважує, що не можна не визнати певної результативності діяльності українських націоналістів, адже комуністичний режим був вимушений реагувати на неї, наприклад, говорити про Радянську Україну як про незалежну державу [204, с.268]. Такі міркування про роль ОУН в українському політичному бутті у подальшому справили вплив і на сучасну українську історіографію. У публікації «Націоналізм» І. Лисяк-Рудницький, характеризуючи концепцію українського націоналізму, наголосив на високому персональному авторитеті лідерів ОУН, а імена С. Бандери та А. Мельника, на його погляд, були оточені своєрідним героїчним ореолом [201, с.71; 202, с.239]. Всі ключові події в історії ОУН від моменту загибелі Є. Коновальця науковець безпосередньо пов'язує з поглядами та поведінкою С. Бандери.

Привертають увагу студії історика, члена ОУН П. Мірчука, в яких С. Бандеру подано як «одного з найкращих українських патріотів, одного з найвизначніших українських націоналістів-революціонерів». У «Нарисі історії ОУН» діяч згадується у контексті очолювання ним у 1932 р. Крайового Проводу [227, с.121; 229, с.8]. Простежено його кар'єрні щаблі в західноукраїнських землях [227, с.327]. П. Мірчук звернувся до судових подій, коли С. Бандера виступав перед судом, пояснюючи завдання атентатів [227, с.349]. Наведено текст промови С. Бандери на Варшавському процесі [227, с.408]. За даними П. Мірчука, коли Степан Бандера відбував покарання, готувалася його втеча з таборів [227, с.538]. Автор підмітив, що мельниківці називали прибічників С. Бандери «бандерівськими недопалками» [228, с.130].

В іншій праці П. Мірчук подав розлогі міркування про «Акт відновлення української державності», в контексті яких апелював до поведінки С. Бандери. Зокрема зауважено, що на вимогу відмовитися від проголошення Української держави діяч різко заявив, що «той Акт не буде відкликаний» [224, с.39].

П. Мірчук вдався до деміфологізації позиції членів і симпатиків ОУН. Зокрема, наголошено, що безкомпромісна боротьба українців від 30 червня 1941 р. поставила знак рівності між Сталіним і Гітлером. Автор розвінчав один із міфів – наче б то С. Бандера антинімецьку боротьбу розгорнув за дорученням Й. Сталіна, а в німецькій в'язниці С. Бандера перебував чи не добровільно, у «порозумінні» з нацистами, але при цьому замовчувалося, що більшовиками були знищені батьки Провідника, а двох братів закатовано у німецькому концтаборі [224, с.56–57].

У праці з красномовною назвою «Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісовости» П. Мірчуком наголошено, що характеристика «бандерівці» стала синонімом завзяття, незламності в прямуванні до державної незалежності. У висновку зауважено, що перегляд політичної діяльності С. Бандери переконливо говорять про нерозривний зв'язок історії визвольної боротьби українського народу «з іменем Степана Бандери, який повністю заслужив собі на те, щоб зайняти місце в українському пантеоні як один із кращих воєвників українського народу на волю» [229, с.157]. П. Мірчук долучився до дискусії в емігрантському середовищі щодо «антидемократичності» С. Бандери. Він зробив висновок, що заперечення його демократизму та приписування йому фашизму, тоталітаризму є «злобним перекрученням правди». Відсутність же самого терміну «демократичний лад» у політичному лексиконі С. Бандери П. Мірчук пояснює постановкою на перший план у політичних прожектах встановлення української державності, зміст якої «не можна підмінити жодною формою» [225, с.48–49]. В цілому варто погодитися з висновком І. Патриляка, що праці П. Мірчука, хоча й містять чимало цінної інформації, відзначаються певною, хоча й позитивною тенденційністю [261, с.24].

Т. Гунчак відзначив поглиблення протиріч між А. Мельником і С. Бандерою внаслідок поразки Карпатської України та укладення німецько-радянської угоди. По суті утворилися дві різні організації, які прагнули однієї

мети – незалежної України. Автор привернув увагу до меморандуму Гітлера за підписами С. Бандери та В. Стахова, в якому наголошувалася головна мета ОУН – відновлення незалежної Української Держави [85, с.64–66]. Показана позиція С. Бандери під час розмови з представниками німецької сторони щодо відкликання Акту 30 червня, в якій той чітко наголосив, що боротьба, яку ведуть українці, мала на меті вільну незалежну Україну. Т. Гунчак робить висновок, що не зумівши змусити С. Бандеру та Я. Стецька відкликати Акт 30 червня 1941 р., німецька поліція їх ув'язнила [85, с.74].

С. Бандера тривалий час був одним із об'єктів дискусії навколо «архіву Сеника», що являє собою комплекс документів ОУН обсягом близько 2 тис. одиниць, який покладено в основу доказової бази на Варшавському процесі [165, с.3]. До дискусії долучився П. Мірчук, зосереджуючи увагу на значенні документів для розслідування замаху на міністра Б. Перацького, до якого наче був причетний С. Бандера [167, с.110]. П. Мірчук припускає, що О. Сенік міг доручити Р. Мігалью передати вказані матеріали до польських органів правопорядку, щоб у такий спосіб усунути С. Бандеру від керівництва ОУН. Інша інформація міститься у праці «Ідеологія українського націоналізму» Ю. Бойка, згідно з якою «Архів Сеника» знищила польська поліція з тим, щоб С. Бандера не дізнався про зраду О. Сеника [33, с.33]. Загалом питання про «архів Сеника» залишається дискусійним.

С. Бандері приділено увагу у праці О. Субтельного «Україна: історія». Дослідник торкнувся постаті С. Бандери у контексті історії УВО та ОУН. Зокрема, його згадано при висвітленні реакції польської поліції на вбивство Б. Перацького та про ув'язнення у Березі Картузькій [377, с.385]. С. Бандера згаданий також у контексті конфлікту в ОУН, який, на думку автора, був викликаний дискусією про спосіб досягнення незалежності України. С. Бандеру відносно до того крила в ОУН, що схилялося до героїчного типу опору [377, с.386]. Вдруге О. Субтельний називає діяча в розділі «Україна у Другій світовій війні». У сюжеті про розкол в ОУН автор пише, що після

загибелі Є. Коновальця С. Бандера прозвучав як кандидат на пост керманіча ОУН у відповідальний час, «діяльний і вольовий», в чому його підтримували молоді радикали [377, с.397].

За словами О. Субтельного, на С. Бандеру спрямували потужну критику. Його звинувачували у сподіваннях на німецьку адміністрацію та інші держави, недооцінці зв'язків із Західною Україною; у дозволі, на думку опонентів, посідати серйозні посади опортуністам і спекулянтам. Окреслено ключові відмінності позицій С. Бандери та А. Мельника. С. Бандера вимагав сформування ОУН підпільної армії, від чого застерігали «мельниківці», через небезпеку каральних операцій з боку німецької адміністрації. С. Бандера прагнув встановити зв'язки з іншими західними державами, як і з Німеччиною, на відміну від А. Мельника, який орієнтувався лише на Німеччину, оскільки західні держави не були зацікавлені у підтримці українських прагнень на незалежність. Ці протиріччя лягли у підмурок розколу ОУН, в якому С. Бандера зіграв, на погляд О.Субтельного, не останню роль [377, с.397–398].

У розділі «ОУН і нацистська Німеччина» праці О. Субтельного прибічники С. Бандери названі більш діяльними та чисельними, однак непокірними, а прихильники А. Мельника – поміркованими, але слабшими. «Акт відновлення Української держави», ініційований і С. Бандерою, автором піддано критиці, оскільки, на його думку, неправильно було прораховано реакцію німецького керівництва [377, с.401]. Книга О. Субтельного уже в незалежній Україні здобула доволі широкий резонанс, оскільки запропонувала неупереджене бачення української історії, в якій знайшлося місце й постаті очільника ОУН(б).

Становищу України у Другій світовій війні та українському національному Руху Опору кілька досліджень присвятив В. Косик. У такому контексті проглядається і постать С. Бандери. Зокрема, історик наголосив на розмаху незалежницького руху, особливо під впливом С. Бандери, чим були вражені як німецька, так і радянська сторона. Показано, що радянське

керівництво задля відсторонення українського населення з-під впливу С. Бандери та його сили вирішило затаврувати українських націоналістів як колаборантів з нацистськими окупантами й у такий спосіб дискредитувати їх в очах і населення, і міжнародної спільноти [173; 180, с.458]. В. Косик відзначає перспективність діяльності ОУН(б) і відзначив помилковість «мельниківців» в оцінках ОУН(б) та його лідера [179, с.159].

«Енциклопедія українознавства» подає загальну інформацію про С. Бандеру: ключові біографічні дані, найзнаковіші вияви його діяльності як Провідника ОУН, зауважено його авторство програмних праць щодо українського націоналізму. Критично показано розкол ОУН та роль у ньому С. Бандери. Відзначено пріоритетність революційної тактики українських націоналістів під проводом С. Бандери, виступаючи відкрито проти німців. У словниковій частині подано трактування поняття «бандерівець», як члена фракції ОУН, а від 1941 р. – підпільної організації на чолі зі С. Бандерою. При цьому ж показано, що більшовицька пропаганда вживала цю назву для означення «учасника сучасної української визвольної боротьби та антибільшовицького спротиву» [107, с.583, 588–589; 108, с.87]. Тобто постать С. Бандери у найбільшому довідковому проєкті у зарубіжній Україні подано з точки зору потужності українського визвольного руху.

Поряд з монографічними та довідковими виданнями у діаспорному інтелектуальному середовищі С. Бандері присвячено документальні видання. Так, до 30-річчя від моменту загибелі діяча оприлюднено збірку документів і матеріалів про вбивство Степана Бандери [363]. Зусиллями громадсько-політичного діяча, професора УВУ П. Гоя у виданні зібрано україномовні газетні та журнальні інформаційні й аналітичні статті, документи з судових процесів, рапорти, пресові повідомлення, світлини тощо [363, с.8]. Авторську історичну оцінку С. Бандери подано у вступній статті, в якій викладено основні етапи його життєвого шляху. П. Гой одразу наголосив, що ім'я С. Бандери ще за життя «стало символом боротьби українського та інших

поневоленних народів за визволення з московської неволі» [363, с.7]. Укладач доречно відзначив, що життя майбутнього очільника ОУН(б) розпочиналося як і десятків тисяч молодих українців його покоління, істотний вплив справило сімейне виховання та громадська активність зі шкільних років. Щодо контактів С. Бандери з німецьким керівництвом відзначено несприйняття ним обіцянок гітлерівців добиватися співпраці від України на антибільшовицькому ґрунті з відкладеним здійсненням обіцянок до закінчення війни. Натомість очільник ОУН(б) виступив за самостійну політичну роботу, яка б спонукала Німеччину визнати самостійність України [363, с.13–18]. У діаспорній пресі про С. Бандеру активно почали писати після його загибелі. Ці публікації збирав П. Гой, прагнучи створити тематичну базу даних. Його роботу було продовжено в Україні Н. Мизаком, який у 2011 р. уклав збірник матеріалів про життєвий шлях С. Бандери, опублікованих у часописі «Шлях Перемоги» у Мюнхені в 1960-х рр. [222]. 1965 р. побачив світ збірник матеріалів щодо вбивства С. Бандери. Укладач Д. Чайковський на його сторінках виклав документи і матеріали з метою зберегти для майбутніх поколінь пам'ять про ті трагічні події, про злочин Москви для інформування українського народу [231, с.6].

Дослідницький наратив представників української діаспори доповнюють праці мемуарного характеру, які, не є науковим продуктом, але містять чимало інформації, що згодом була покладена в основу професійних досліджень. Мемуари суб'єктивно віддзеркалюють минуле через думки, почуття, переживання індивідуумів. Незаперечним є визнання мемуарної літератури не лише джерелом конкретної інформації, а й важливим чинником соціокультурного поступу [209, с.67]. Авторами спогадів є однокласник Я. Рак, соратники по ОУН П. Мірчук, М. Климишин, О. Коваль та інші представники покоління ОУНівців, що піднялося за межами України, В. Олесків – куратор лондонського Музею визвольної боротьби ім. Степана Бандери. Вивчення інформації про С. Бандеру у такого роду джерелах надає

можливість зрозуміти його становлення як особистості, особливості характеру, деталі його політичної діяльності, коло спілкування, приділити увагу проблемним моментам, на основі чого спробувати окреслити образ С. Бандери так би мовити, «з перших рук», що є важливим для даного дослідження.

Деякі дані про юність провідника ОУН зафіксовано Ю. Юзичем у збірці «Пластова юність Степана Бандери». У цій невеликій праці містяться спогади побратимів та однолітків Бандери, які стосуються переважно його повсякденного життя та діяльності. Товариш Провідника ОУН по «Пласту» В. Ерденбергер відзначав фізичний розвиток С. Бандери, незважаючи на його невеликій зріст і дрібну будову тіла [457, с.1].

Чимало вражень у спогадах міститься про характер С. Бандери, його особисті якості. В. Олеськів, О. Коваль, М. Климишин. П. Мірчук, Я. Стецько відзначили скромність і порядність; увагу до оточення; повагу до іншої думки, але наполегливість в обстоюванні власної позиції; твердість переконань і харизматичність [12, с. 12-13; 24; 63; 226, с.264]. Так, О. Коваль згадує про С. Бандеру: «Це була людина, яку неможливо було не послухати у якихось його проханнях – від нього йшла велика енергія» [63]. Особи з близького оточення відзначили виразні ділові якості, серед яких швидкість думки, здатність до аналізу політичної ситуації, готовність відсувати внутрішні суперечки заради пріоритетів національно-визвольної боротьби [12, с. 12–13; 162, с.31–32].

Всіх вражала віра у перемогу, готовність боротися за Україну, навіть ціною власного життя [12, с. 12–13; 24]. Через ці якості, як писав Л. Ребет, С. Бандера мав моральний авторитет серед членів ОУН націоналістів. За дуже короткий час йому вдалося сформувати чітку ієрархію підпорядкувань в ОУН, завдяки реалістичному погляду на справи С. Бандера зумів утримувати лідерство в ОУН протягом тривалого часу, хоча автор і критикував політичну і стратегічну лінію свого попередника на посаді Крайового провідника

С. Бандери [316, с.32–33]. У більшості мемуарів, як і згодом в дослідницьких працях, окремим сюжетом подано поведінку С. Бандери на Варшавському і Львівському процесах, де «виступив у всій своїй особовості як революціонер-провідник». М. Климишин написав, що він поводився як провідник революційної організації, який не тільки знав, що він зробив і чому, а й умів це гідно, по державницькому вияснити» [162, с.32, 145–147]. Зростання популярності С. Бандери М. Климишин пов'язав із нагальною потребою у сильній постаті, яким і виявився цей діяч [162, с.33]. В. Олесків пригадує, що, перебуваючи в німецькому ув'язненні, той мучився через неможливість впливати на український рух [24].

Особи з близького оточення С. Бандери, а також його сучасники відзначали глибокий символізм постаті С. Бандери. Німецький журналіст А. Фурман, колишній політичний в'язень Воркути, емоційно писав: коли хтось говорив про С. Бандеру, то одночасно думав про Україну, адже Бандера уособлював у собі найкращі чесноти українського народу та був для мільйонів омріяним символом волі та незалежності [436, с.8]. За словами Я. Стецько, С. Бандера «був найкращим з української нації, символом і прапороносцем її» [71, с.72]. Отже, особи, близько знайомі зі С. Бандерою, відзначали його прагнення долучитися до боротьби за визволення України та готовність її очолити.

Інша група спогадів належить критикам Провідника – прибічнику А. Мельника З. Книшу, членам ОУН Є. Стахіву та П. Балею, засновнику УПА «Поліська Січ» Т. Бульбі-Боровцю та інших. Показово, що і опозиційно налаштовані відзначають харизматичність, проявлену на Варшавському та Львівському процесах, вірність ідеї, готовність на її вівтар покласти життя [7, с.27, 34, 47; 166, с.41, 90]. Д. Ребет попри досить критичне ставлення до С. Бандери відзначила його віру у поставлену мету, у власне покликання, наполегливість і здатність переконувати людей. Виникнення ОУН(б) та лідерство С. Бандери вона пояснює хаосом по загибелі Є. Коновальця й

потребою у «вожді» [318, с.97–98]. При цьому П. Балеї пише, що С. Бандера «був готовий прийняти тричі смерть на ешафоті» начебто для входження в історію національним героєм [7, с.27].

На погляд З. Книша, С. Бандера ані за здібностями, ані за якостями провідника не вирізнявся серед інших і навіть декому поступався [166, с.41]. Є. Стахів вважав, що С. Бандера був сильний своїм оточенням, а не особистими чеснотами [353, с.129–130]. П. Яровий у листі до своїх товаришів дивувався, що у 23-річному віці той себе уявляв лідером великого українського народу [100, арк.1]. Серед характеристичних рис С. Бандери його опоненти відзначали амбітність, брак широкої політичної освіти, перевагу ідеологічності над практичною діяльністю, несприйняття інших, зокрема упереджене ставлення до членів ОУН із східної частини України, недоговороздатність, партійну нетерпимість, політичну зверхність [7, с.27–28; 100, арк.1; 223, с.99–104]. Доволі багато звинувачень у недалекоглядності проголошення «Акту відновлення Української держави», внаслідок чого сталася велика кількість жертв [38, с.112, 117, 257]. Частина ОУНівців критикували орієнтацію С.Бандери на співпрацю з Німеччиною [109].

Чи не найбільшій критиці лідера ОУН(б) піддано за його діяльність у повоєнний час. На нього покладають відповідальність за недостатній рівень активності українських націоналістів у діаспорі, звинувачуючи зокрема у відмові консолідувати свою партію з іншими політичними угрупованнями [7, с.77; 166, с.41]. Є. Стахів вважав С. Бандеру винним у політичному протистоянні в ОУН, який, на його думку, скеровував тоталітарне крило Організації [162, с.218; 339, с.228]. Як він пише, з моменту виборів керівника Закордонної частини ОУН «почався поворот назад – до вождівства, монопартійності, тоталітаризму» [353, с.219–220]. Роман Кричевський (Роман Ільницький) у контексті історії розколу ОУН оцінив позицію С. Бандери, який, рухався власним шляхом, «не рахуючись зі становищем ОУН в Україні» [184]. В цілому оцінки постаті С. Бандери досить неоднозначні. Діаметрально

протилежні судження є відображенням складної політичної ситуації, а також непересічністю самої особистості.

Отже, протягом радянської доби в українському науковому історіописанні паралельно існували два історичні наративи щодо постаті С. Бандери: власне радянський та український, репрезентований науковцями з української діаспори. Світоглядно вони кардинально відрізнялися. В радянському науковому просторі спостерігалось або виразно емоційне таврування небажаної персони, або ж її повне ігнорування/забуття. На сторінках більшості наукових видань з історії відсутня навіть згадка прізвища Бандера, натомість сторінки рясніють брутальним «бандерівці», «українські буржуазні націоналісти». У другій половині ХХ ст. оформилася цілком виразна радянська концепція щодо трактування українського націоналізму як «найбільшого ворога українського народу». Їй притаманні ідеологічна зашореність, перекручування чи замовчування фактів, фальсифікація подій. Усе це перетворювало праці радянських істориків із даної проблеми, швидше, на пропагандистські памфлети, ніж на наукові роботи. Щодо постаті С. Бандери, то на сторінках наукових праць вживалося загальне поняття «бандерівці», його ж особистість майже повністю «випала» з поля зору професійних істориків.

Інтелектуали з української діаспори, незважаючи на ідеалізацію чи категоричне неприйняття діяча через політичну заангажованість, своїми публікаціями розкрили найважливіші віхи життя та діяльності Провідника ОУН(б), заповнивши вакуум, що утворився довкола його імені на «Великій» Україні. Але цей доробок не може повністю задовольнити науковців, оскільки написані «по гарячих слідах» праці неминуче позначені декларативністю [337, с.4]. При цьому слід узяти до уваги, що автори з діаспори були обмежені в історичних джерелах, оскільки не мали можливості опрацьовувати архівні матеріали з радянських архівосховищ. В результаті до початку 1990-х рр. вивчення постаті С. Бандери залишалося далеким від повноти та наукової

об'єктивності. За влучним висловом О. Оглоблина, українську вільну історіографію від української радянської відділяла прірва. Але в далекому 1956 р. історик висловив упевненість у настанні моменту «відродження на рідній землі справжньої української історіографії» [249, с.80]. Його сподівання справдилося.

2.2 Наукова та науково-популярна репрезентація очільника ОУН(б) у сучасній Україні

Відновлення незалежності України 1991 р. сприяло науковому переосмисленню її історичного поступу. За слушними міркуваннями М. Ковалю, реалії, продиктовані новими суспільно-політичними обставинами, вимагали ґрунтовного переосмислення всього історичного шляху українського народу та створення адекватної часу наукової концепції його історії [171, с.3]. Світоглядна переорієнтація істориків порадянської доби відбувалась, за влучним висловом О. Удода, «одночасно з трансформацією всього українського суспільства від авторитаризму до демократії» [412, с.215]. Згідно нових світоглядних орієнтирів у вивченні України ХХ ст. на порядок денний було поставлено дослідження українського визвольного руху ХХ ст. За словами О. Мотиля, з падінням СРСР сюжети, які радянські історики ретельно ігнорували чи перекручували, стало об'єктом досліджень і дискусій, а термін «бандерівець», який російські шовіністи застосовували як зневажливе позиціонування, набуло позитивного звучання [62, с.67; 330]. У такому контексті підвищився інтерес до ОУН та особистості С. Бандери, який протягом понад 30 років наповнювався науковими пошуками, різноплановими виданнями, гострими дискусіями.

У процесі сучасного опрацювання цієї постаті варто виокремити чотири етапи: 1990-ні – 2005 рр., 2005–2010 рр., 2010–2014 рр., 2014 р. – до нині. Межевими виступили чотири події – проголошення державної Незалежності України 24 серпня 1991 р.; публікація фахового висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення ОУН і УПА (2005 р.); Указ Президента України «Про присвоєння С. Бандері звання Герой України» (2010 р.), початок агресії РФ проти України (2014 р.). Кожна з них активувала наукову думку щодо постаті Провідника ОУН(б). М. Коваль влучно зауважив, що дебати з приводу нез'ясованих питань Другої світової війни, серед яких названо і проблематику учасників ОУН, стали постійним «фактором розбурханого політичними пристрастями процесу українського державотворення» [169, с.7].

Серед найперших досліджень, де позначено постать С. Бандери, варто виокремити працю І. Біласа, який у контексті історії радянської репресивно-каральної системи подав лаконічну інформацію про діяча як очільника революційної фракції ОУН. Причиною розколу в організації науковець назвав розходження у ставленні до Німеччини, зокрема щодо співпраці з нею задля антибільшовицької боротьби [31, с.21–22, 161].

У контексті проблеми формування української нації бачення постаті С. Бандери подав Я. Грицак. Він охарактеризував діяча як енергійного та рішучого, що, зокрема проявилось у визнанні Провідником ОУН(б) терору методом боротьби на шляху до повстання проти Польщі, який мав би збурити українське населення. Привернуто увагу до загострення в 1940 р. протиріч між А. Мельником і С. Бандерою, що призвели до розколу на дві окремі організації. При цьому на бік «бандерівців» перейшла переважна більшість членів організації – ті, хто меншою мірою довіряв гітлерівцям [76, с.159]. Я. Грицак охарактеризував С. Бандеру як революційного романтика. На його погляд, його генерація сформувалася через незадоволення поразкою революційних змагань 1917–1921 рр. С. Бандера називав зрадою погляди

українських «правих емігрантів», які стверджували, що незалежність України може бути похідною від радянської України. Показано, що після еміграції на Захід тогочасні керівники повстанського руху М. Лебедь і Л. Ребет увійшли у конфлікт зі С. Бандерою та його партійним оточенням, які засудили реформи 1943–1944 рр. через відхилення програми ОУН у бік більшовизму [76, с.188]. Автором привернуто увагу до діяльності націоналістичного підпілля у повоєнні роки. Відзначено, що вбивство С. Бандери агентом КДБ завдало серйозного удару націоналістичному рухові [76, с. 202].

У концептуальному відношенні знаковими стали праці, виконані в рамках 15-томного проєкту «Україна крізь віки». Так, С. Кульчицький виокремив С. Бандеру під час процесів у Варшаві та Львові, привернувши увагу до демаршу С. Бандери та М. Лебеда, які відмовились виступати польською у залі суду. Привернуто увагу до заяви С. Бандери щодо боротьби як з окупаційною польською адміністрацією, так і з агентурою СРСР та угодовськими елементами [191, с.310]. У рамках вивчення історії України під час Другої світової війни діяльність ОУН та одного з її очільників С. Бандери М. Коваль у томі «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)» виклав авторське бачення процесів, що відбувалися у політичному сегменті українського визвольного руху під час війни. Так, ім'я С. Бандери фігурує у зв'язку з особливою активністю в ОУН її молодіжної частини, переважно людей демократичного походження, для яких С. Бандера «став найвідомішим діячем західноукраїнського національно-визвольного руху». Науковець привернув увагу до процесів, що призвели до розколу ОУН із початком Другої світової війни, який автор розглядав як вияв гострого суперництва: «кому стояти біля керма в майбутній Українській державі — ветеранам національно-визвольного руху чи вискоккам із «молодої Генерації» [173, с. 144–145]. Розходження між ОУН(б) та ОУН(м), на погляд науковця, мали суто тактичний характер і перешкодили об'єднанню всіх сил національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Як написав

М. Коваль, лідери ОУН не дуже замислювалися над наслідками розколу, їх більше захоплювала кон'юнктурна перспектива реалізувати з допомогою Німеччини ідею української самостійності [172, с.94–95].

Загалом погляд М. Ковалю на діяльність ОУН у роки війни доволі критичний. У публікації в рамках серії «Історичні зошити», «Друга світова війна та історична пам'ять» науковець вказав на, на його думку, ключовий прорахунок і мельниківців, і бандерівців полягав у сподіваннях на Німеччину як на визволительку від більшовиків [169, с.46]. Він дійшов висновку, що ставши заручниками концепції «національної революції» в окупованій Україні, вони мимоволі виявилися в ролі «цапів відбувайлів німецьких фашистів» [170, с.6; 173, с. 158]. Тож, прорахунки ОУНівців автором покладено на їхніх лідерів, а серед них – чи не найбільше на С. Бандеру.

До дискусії про потрактування діяльності С. Бандери долучився В. Сергійчук, який привернув увагу до його позиціонування по лінії «герой – зрадник». Дослідник зауважив, що витoki останньої характеристики варто шукати в радянських ідеологемах. Зокрема, важливе значення мають матеріали Нюрнберзького процесу, в яких, окрім висновку щодо злочинів нацистського режиму, було надано оцінку діям окремих політичних і військових угруповань, що на певному етапі мали співробітництво з нацистською Німеччиною. На його думку, матеріали неопублікованих томів засвідчують антигітлерівський характер українського національно-визвольного руху [337, с.7–8]. Більш того, документальні матеріали радянського походження підтверджують охоплення діяльністю ОУН всієї України, адже вона спрямовувалась як проти радянських, так і проти німецьких загарбників [337, с.13].

У рамках діяльності робочої групи з вивчення історії ОУН та УПА А. Кентій з відстанню у сім років підготував дві монографії – «Нариси історії організації українських націоналістів (1929–1941 рр.)» та «Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси». У загальному

контексті проблеми автор подав один із перших у сучасній українській історичній науці ґрунтовний портрет С. Бандери. Дослідником привернуто увагу до умов формування світогляду та рис характеру діяча. Адже то були часи польської окупації, внаслідок чого він сформувався як людина радикальних поглядів і дій, у прагненні досягти незалежності України він «не знав меж і був схильним вдаватися до крайніх заходів» [155, с. 174; 156, с.136]. Наголошено на переконаності останнього у доцільності сприйняття ОУН ідеології українського націоналізму, оскільки вона дозволяла на той момент розв'язувати нагальні проблеми. Показані зусилля С. Бандери з упорядкування організаційної структури, зміцнення дисципліни в лавах крайових націоналістів [106, с.191–192; 155, с.172]. Вже тоді він заявив про прагнення ОУН охопити своєю діяльністю всю Україну [156, с.7, 53]. А. Кентій зазначив, що Революційний Провід ОУН той очолив не випадково, а його особистість відіграла вирішальну роль у подальшій радикалізації українського національно-визвольного руху. Наголошено, що тверда й незалежна поведінка на Варшавському та Львівському процесах зробила його ім'я широко відомим українству [155, с.172]. Автор детально проаналізував перипетії розколу в ОУН, показавши ключові розходження у тактичних питаннях. Серед таких, зокрема названа позиція С. Бандери щодо обіпертя у боротьбі на внутрішні умови, напружену роботу в Україні, створення мережі підпільних осередків, бойового вишколу кадрів. Показано, що С. Бандера до останнього сподівався на примирення двох фракцій, навіть була думка залишити очільником націоналістичного руху А. Мельника, проте останнім вона була відкинута [106, с. 191–192; 156, с.128–130]. А. Кентій показав, що дуже помітною була відсутність С. Бандери внаслідок німецького арешту, адже він на той час уже користувався великою популярністю серед західноукраїнців [155, с. 176; 156, с.132–135]. Соратники вважали С. Бандеру надзвичайно відданим справі національного визволення й гарним організатором. Йому було властиве прийняття рішення лише після глибокого аналізу, здійснених прогнозів.

Нелегко переживав С. Бандера перебування поза Україною. Замислювався він і над можливими обвинуваченнями у співпраці з німцями [155, с.174]. Після звільнення з німецької в'язниці, перебуваючи по суті осторонь визвольного руху, він намагався зосередити керівництво боротьбою ОУН та УПА. Характеризуючи політичний світогляд С. Бандери, науковець охарактеризував його як українського націоналіста, непримиренного та безкомпромісного до всіх, хто перешкоджав здобуттю української держави [155, с. 174; 156, с. 136–139]. А. Кентій показав, що С. Бандера до останнього залишався непохитним щодо боротьби проти комуністичного режиму, але, на думку історика, його оптимізм не мав реального підґрунтя через неволодіння ситуацією в Україні. А. Кентій характеризував С. Бандеру як найвпертішого і найпослідовнішого противника більшовицького режиму. На його погляд, вбивство С. Бандери було не лише великою втратою для антибільшовицького руху, але й символізувало припинення активних форм антирадянської боротьби [155, с. 385–386, 388].

Отже, А. Кентієм вперше в науковій історичній думці подано цілісний образ політичного діяча з твердими переконаннями, здібного організатора, здатного до глибокого аналізу, який своєю сміливістю, безкомпромісністю здобув авторитет населення Західної України, в чому й полягала ключова небезпека його як для німецької, так і для радянської сторони. Подібна характеристика дисонувала з радянським потрактуванням Провідника ОУН(б) і не одразу закріпилася навіть у науковій сфері.

У ширшому контексті – національно-визвольних рухів в Україні, Білорусі та країнах Балтії – бачення діяльності С. Бандери подав А. Русначенко. Зокрема він навів доволі зважені міркування про причини розколу ОУН, наголосивши на принципових протиріччях у виборі методів подальшої боротьби за державність. У зв'язку з цим відзначено переконання С. Бандери у пришвидшенні революційної боротьби, незважаючи на зовнішні умови. Причому, як зауважив А. Русначенко, на той момент він особливо не

покладался на Німеччину. Відзначена категорична незгода С. Бандери та Я. Стецька щодо відкликання Акту 30 червня [325, с.13, 20]. А. Русначенко доволі детально зупинився на протиріччях всередині ОУН закордоном у повоєнні роки. При цьому зауважив, що С. Бандера наполягав на незмінності ідеології та програми ОУН, обстоював боротьбу як з російським імперіалізмом, так і з російським народом. У підсумку автором зроблено висновок про С. Бандеру, який «безсумнівно був видатним українським революціонером, але він має своє місце в історії» [325, с.381, 388].

На початку 2000-х рр. з'явилася монографія Ю. Киричука, присвячена українському національному рухові 40-х – 50-х рр. ХХ ст. Автор влучно зауважив, що під час Другої світової війни С. Бандера не брав серйозної участі в політиці, а «вислав» так би мовити свої ім'я» [159, с.75]. У праці зазначено, що хоча нацистське керівництво вимагало відкликання Акту 30 червня, ніхто з ОУНівських провідників не виявив слабодухості [159, с.78]. Цей факт підтвердив Василь Кук, зауваживши, що С. Бандера та Я. Стецько категорично відхилили і відстояли честь української нації, обороняючи право українського народу на державну незалежність [188, с.15]. Власне про С. Бандеру йдеться у підрозділі монографії Ю. Киричука, присвяченому міжособним незгодам у середовищі українського політикуму у повоєнні роки. Аналізуючи складні відносини як між двома організаціями ОУН, так і в середині ОУН(б), автор зауважив, що С. Бандера у 1945–1946 рр. був не політиком, а «багатолітнім політв'язнем». Він не вписувався в тогочасну еміграцію, оскільки прагнув разом із прибічниками повернутися до ОУН зразка 1941 р. [159, с.356]. Ю. Киричук привернув увагу до того, що попри помилки, С. Бандеру не можна звинуватити у боягузстві, адже у 1948 р. він планував поїздку до України, проти чого виступив увесь крайовий Провід. На думку дослідника, політичної необхідності у знищенні С. Бандери не було, але після вбивства «його авторитет як політика тільки зріс» [159, с.389]. Отже, попри критичні

міркування, Ю. Киричук не заперечив лідерські характеристики діяча та його впливовість на український визвольний рух.

Історик Я. Сватко у книзі з красномовною назвою «Місія Бандери» привернув увагу до закономірності появи покоління С.Бандери як наслідку поразки визвольних змагань українців початку ХХ ст., що викликало у молодій генерації прагнення відплати й перемоги задля самоствердження власного та всієї нації [332, с.6]. На завершення послідовного викладу життя та діяльності Провідника ОУН(б) дійшов висновку про набуття іменем С. Бандери статусу символу, «яким він став ще за життя» та який виконує суспільну функцію навіть в умовах применшення чи заперечення мети його діяльності [332, с.61].

Постать С. Бандери фігурує у дослідженнях, присвячених проблемі ідеології українських націоналістів. Серед знакових у цій проблематиці – праці Г. Касьянова [152; 153]. Як зазначив автор, прибічники С. Бандери залишалися на основах ідеологічного догматизму, а їхні намагання переорієнтуватися на плюралізм виявлялися не досить вдалим [152, с.6]. На його погляд, мало місце культивування персони С. Бандери, що призвело до реального запровадження вождизму [153, с.37]. Г. Касьянов вважає, що С. Бандера, упродовж війни перебуваючи або під домашнім арештом, або у концентраційному таборі як цінний заручник, по суті опинився поза активною діяльністю організації та його бачення ситуації в Україні та підхід до світоглядно-ідеологічних проблем ґрунтувався на попередньому політичному досвіді. Він не приховував своє небажання брати до уваги практичний досвід, набутий без його безпосередньої участі, перебираючи на себе роль ідеологічного деміурга. Його опонентів дратувало таке ставлення до справи, оскільки авторитет С. Бандери довоєнних часів вже не тяжів над ними. Ситуація до певної міри була повторенням тієї, що призвела до першого розколу ОУН, але цього разу вже С. Бандера опинився в ролі ортодокса, який втратив зв'язок з реальною ситуацією і став об'єктом критики «крайовиків» [152, с.34]. Як показали подальші події, С. Бандера та його соратники дуже

добре дали собі раду у «скріпленні дисципліни»: через рік більша частина осередків ЗЧ ОУН була на їхньому боці [152, с.35]. Після загибелі С. Бандери, головного оборонця ідеологічної ортодоксії, ОУН досить успішно пережила організаційну кризу, пов'язану з втратою харизматичного лідера, однак жодних спроб модернізувати її основи не було зроблено. На думку Г. Касьянова, подальша глорифікація образу С. Бандери та політико-ідеологічна самоізоляція ОУН(б) виключали можливість змістовної ідеологічної еволюції [152, с.49].

Отже, на зламі 1990-х – 2000-х рр. українськими професійними істориками було підготовлено низку досліджень, в яких виокремлювалася постать лідера ОУН(б). Спираючись на широке документально-мемуарне підґрунтя, було окреслено провідні маркери позиціонування діяча: розкол ОУН, співпраця ОУН з Німеччиною, проголошення Акту відновлення Української Держави, повоєнна діяльність в еміграції. Але якщо в науковій сфері спостерігалася поступове нарощування знання про С. Бандеру, у суспільстві в цей же час нагніталася протистояння довкола цього імені.

З огляду на конфліктний суспільно-політичний резонанс щодо діяльності українських націоналістів 1997 р. відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України було створено Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН–УПА. Робочу групу істориків очолив Станіслав Кульчицький [343, с.215]. За підсумками її діяльності у 2005 р. було підготовано «Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА», в якому, підходи до розуміння постаті С. Бандери фігурують у загальному контексті національно-визвольної боротьби українців. Показано, що у 1941 р. більшість крайових провідників визнала повноваження С. Бандери, внаслідок чого закріпився розкол ОУН. На цьому етапі С. Бандера, як і А. Мельник, у поразці СРСР у війні вбачали шанс відродження української державності, відносини ж з Німеччиною лідер ОУН(б) розглядав як союзницькі заради досягнення незалежності

України [253, с. 5–6, 9–11]. Наголошено, що після ув'язнення авторитет С. Бандери продовжував зростати, в офіційних документах навіть з'явився термін «рух Бандери» [253, с.13–14].

Більше пояснень діяльності С. Бандери подано у виданнях у межах роботи урядової комісії [91; 252]. У контексті проблеми співпраці ОУНівців з німецьким керівництвом у монографії «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси» показано, що С. Бандера, будучи впливовішим порівняно з А. Мельником лідером націоналістичного руху, вів перемовини з керівником німецької розвідки. При цьому привернуто увагу до амбітності С. Бандери, який вважав себе рівним учасником перемовин, а Україну – рівноправним союзником Німеччини [252, с.46]. Попри тактичну співпрацю з нацистськими структурами С. Бандера зайняв непохитну позицію щодо німецької вимоги дезавуувати «український уряд», створений у Львові. Автори припускають, що С. Бандера та його найближче оточення відчували неминучість остаточного розриву з Німеччиною [252, с. 89–90]. Автори наголосили, що на початку світової війни було небагато сміливців, які наважилися розмовляти з німцями в майже ультимативному тоні, якого припускався С. Бандера. Показано, що в основу стосунків із Німеччиною з боку Провідника ОУН(б) покладалося несприятливе ставлення Німеччини до української держави [252, с. 82].

У монографії показано, що говорячи про можливий колабораціонізм С. Бандери, не слід забувати про те, що він сам і його найближче оточення постраждали від німців [252, с. 91]. Доречно зауважено, що у повоєнні роки С. Бандера через тривале ув'язнення опинився «поза активною діяльністю власної організації». Його бачення ситуації ґрунтувалося на попередньому політичному досвіді. За словами авторів, «С. Бандера опинився в ролі ортодокса, який втратив зв'язок з реальною ситуацією» [252, с. 463]. Незважаючи на те, що С. Бандера був безкомпромісною фігурою, українським націоналістам не вдалося знайти йому заміну. Після його загибелі ОУН

довелося переживати кризу, пов'язану з відсутністю такого харизматичного лідера як С. Бандера. Подальша глорифікація образу С. Бандери виключала можливість змістовної ідеологічної еволюції [252, с.471]. Відзначено, що персоніфікацію визвольного руху з іменем С. Бандери радянський ідеологічний апарат використав для створення довкола нього негативного морального образу [252, с. 455].

Висновки робочої групи з вивчення ОУН та УПА, з одного боку, засвідчили оформлення наукової концепції щодо цих об'єднань, а в їх контексті – й постаті С. Бандери, з іншого – спричинили хвилю різноспрямованих реакцій, які позначили наростання дискусії в науковому середовищі. Безпосередньою реакцією на «Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА» стала монографія дніпропетровських істориків В. Іваненка та В. Якуніна. На думку авторів, цей документ мав на меті нав'язати суспільству погляди, вигідні певним політичним силам, прикриваючись іменами знаних істориків [132, с.147]. Вони твердять про необхідність засудження тоталітарної і терористичної практики, незалежно від ініціаторів. При цьому С. Бандеру поставлено на один щабель з Й. Сталінім. Посилаючись на А. Кентія, наголосили на підготовці воєнно-політичних сил і мельниківським, і бандерівським крилом для війни проти СРСР за підтримки німецької влади [132, с.62, 86]. Цей ситуативний союз автори трактували як «відпрацьовування коштів господарів-нацистів», готуючись до повстання проти радянської присутності [132, с.93–94]. Вони майже погодилися з висловленим у «Фаховому висновку» сумнівом щодо щирості заяв С. Бандери про відданість «новому порядку», але все одно пишуть про фактичне його «прислужництво» Гітлеру [132, с.118]. Акордний висновок В. Іваненка та В. Якуніна дуже близький до радянської риторики: необхідно докласти зусиль щоб пам'ять про загиблих від рук німецько-фашистських найманців не була розтоптана

«брудним чоботом» бандерівців та їхніх сучасних адвокатів, які б посади вони не обіймали [132, с.147].

Ця монографія здобула неабиякий резонанс у науковому середовищі, переважно негативний. Зокрема, Р. Забілий відзначив застійний характер тексту, наявність заідеологованих кліше в традиціях радянської доби [113, с.301]. На його погляд, В. Іваненко та В. Якунін продовжували сприймати історію України свідомістю «радянської людини», через що вони не змогли збагнути сутність української визвольної боротьби в цілому та діяльності ОУН та УПА, зокрема. Автори обстоюють тези радянської історіографії, на той час уже спростовані фахівцями. До замовних істориків, які начебто виконували волю політиків, ними віднесено, наприклад А. Кентія, який, на думку авторів, пише протилежне до того, що писав 15 років тому, на догоду політичній владі [113, с.307]. Р. Забілий висловив міркування, що В. Іваненко та В. Якунін своїм текстом намагалися поглибити протистояння в суспільстві щодо українського визвольного руху та його яскравих лідерів [113, с.308].

М. Слободянюк наголосив на російськоцентричному підході В. Іваненка та В. Якуніна до розгляду проблеми національного Руху Опору. Автор відзначив, що для ОУНівців головним противником був Радянський Союз, з огляду на що вони мусили шукати певної підтримки у Німеччині. Щодо злочинів ОУН, то М. Слободянюк привернув увагу до зумовленості політики ОУН загальною ідеологічно-політологічною ситуацією в Європі, де панували тоталітарні ідеї, а після 1943 р. саме ця сила залишилася єдиною демократичною, оскільки ні радянські, ні німецькі ідеологи демократію України не розглядали. На висновок М. Слободянюка, В. Іваненко та В. Якунін перебували у полоні радянських уявлень про характер ОУН. Наголошено на односторонності, пропагандистсько-агресивній тональності, некоректності висновків [344, с.222–223]. З двома попередніми авторами солідаризувався і відомий польський історик Гж. Мотика, який висловив здивування критикою В. Іваненком та В. Якуніним україноцентричного

підходу до вивчення українського національного руху [232, с.304]. А О. Лисенко вважає, що важко погодитися з багатьма твердженнями цих авторів, які непомітно для них самих перейшли на політичні оцінки [197, с.174]. Очевидно, в останньому зауваженні їй полягала проблема книги дніпропетровських істориків.

Незважаючи на розлогу критику, автори продовжували дотримуватися обраного вектору. Зокрема, В. Іваненко в інтерв'ю «Радіо «Свобода» на початку 2007 р. відзначив, що оскільки Україна перебувала у складі СРСР, діяльність українських націоналістів розцінено «крізь призму їхньої антирадянської діяльності». Здійснений аналіз не дав їм підстав вважати діячів ОУН «справжніми національними героями» [255]. У цей же час керівник робочої групи з історії ОУН та УПА С. Кульчицький в інтерв'ю ВВС зауважив, що на той час праця «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси» була найфундаментальнішим академічним виданням на цю тему. Монографія побачила світ накладом лише 500 примірників, а охочих перевидати її не знайшлося, бо «вона не сподобалася ні тим, ні тим», адже автори не вдалися до рожевого чи чорного кольорів, водночас суспільство залишалось поляризованим [94]. Схожу думку висловив Ю. Шаповал: «У праці розглядаються різні аспекти діяльності ОУН і УПА в спокійній тональності» [450].

Спростувати вигадки радянської історіографії про С. Бандеру поставив за мету Р. Частій, книга якого написана у легкій для сприйняття російськомовними читачами формі. Після огляду життя та діяльності С. Бандери у підсумкових зауваженнях автор вдався до оціночних суджень про місце постаті у сучасному соціокультурному просторі. Він відзначив, що ім'я Провідника ОУН(б) стало символом національного визволення України. Уже після його загибелі ім'я С. Бандери та похідне «бандерівці» стали загальними назвами, вийшовши за межі конкретної персони. Р. Частій відзначив, що

особистість діяча, поборника ідеї незалежності України, стала символом боротьби за вільну Україну. Поза сумнівом для автора його сприйняття як національного героя великою частиною населення Заходу України. При цьому, правдою є й те, що для багатьох людей в Україні, за звільнення якої боровся С. Бандера, його ім'я залишається символом оскраженілої антирадянщини. Для автора С. Бандера – «видатна людина, завдяки своїй фанатичній вірі, за яку віддав своє життя, завдяки своїй мужності і силі волі, організаційним здібностям, енергії та іншим якостям, принесеним на вітар незалежної України». Р. Частій висловив думку, що лідер ОУН(б) став людиною, довкола якої створювались міфи, а це є ознакою героїчних постатей [447, с.377–379].

Отже, «Фаховий висновок» та наукові праці, підготовлені у рамках дослідницької діяльності робочої групи з вивчення ОУН та УПА, спричинили широку дискусію в науковому середовищі, учасники якої демонстрували не лише наукову зацікавленість, але й власні політичні уподобання.

Тему «герой – антигерой» у низці праць порушив Я. Грицак. Він доречно звернувся до історичних та особистих витоків поведінки С. Бандери. Показав, що той мріяв про національну революцію, адже був представником покоління, яке виросло в тіні війни та революції. Але невдалі спроби збудувати українську державу попередниками пробудили у майбутньому Провідникові ОУН(б) прагнення помститися за кривди та вдатися до активніших дій [75, с.98]. Я. Грицак показав, що гучні терористичні акти ОУН підірвали її позиції через масові арешти польською поліцією. Сильного удару було завдано «романтично-героїчному образу ОУН». У такій ситуації престиж Організації врятувала мужня поведінка С. Бандери та його соратників [76, с.363]. Я. Грицак вважає, що С. Бандера був символом повстанської боротьби, але не її лідером. Уже перебуваючи на Заході, С. Бандера, як і Я. Стецько не підтримали ревізії програми ОУН, якою, зокрема передбачалося позбавитися тоталітарних традицій. Науковець це пояснює неспроможністю бути

безпосередньо причетним до розвитку повстанського руху через німецьке ув'язнення. Як наслідок, відірваність від українських теренів негативно позначилася на його здатності критично оцінювати реальну ситуацію. На думку Я. Грицака, з С. Бандерою сталося те, «що стається з більшістю революціонерів на еміграції: їм бракує знання та розуміння ситуації в краю» [77, с.464; 78, с.86]. Але вбивство С. Бандери завдало відчутного удару націоналістичному руху [77, с.499].

В. Трофимович зауважив, що з-поміж учасників визвольної боротьби 30-х – 50-х рр. ХХ ст. немає реального героя, який міг би зрівнятися зі С. Бандерою ні за кількістю присвячених йому праць, ні за багатством народних оповідань і переказів про нього. І це не випадково, оскільки вся сукупність такої творчості адекватна місії, яку ця особистість відіграла у боротьбі за національну незалежність України [393, с.11]. На підтвердження В. Трофимович проаналізував спогади про С. Бандеру, його прибічників та осіб, котрі з ним були тісно пов'язані – М. Климишина, М. Сціборського, Я. Стецька, П. Мірчука, в яких знайшли відображення ключові епізоди його життя [394]. Водночас відзначено наявність брутальних звинувачень постаті Провідника ОУН(б), наприклад, у співпраці з німецькою адміністрацією, що автор кваліфікує як елемент пропаганди. Він також підняв припущення про постановочний характер арешту С. Бандери – начебто для створення штучного образу постраждалого [393, с.8–18]. Подібні інсинуації мають на меті переконати, що С. Бандера не може бути національним героєм. В. Трофимович показав, що до радянських аксіом додалися новітні – про те, що він не визнавав демократичних принципів, закладених III Збором ОУН, чи виступав проти створення УПА. На правильне зауваження науковця, для спростування подібних звинувачень потрібні серйозні, оперті на широку джерельну базу, дослідження [393, с.11]. Цю думку висловили й інші історики, актуалізувавши ситуацію в Україні, коли одні намагалися законсервувати радянсько-

компартійні міфи, інші – створити нові, при цьому оминаючи історичні реалії, що не вкладаються в одноосібне бачення подій [44, с.20].

Увага до постаті С. Бандери активізувалася у зв'язку зі 100-річчям від дня його народження. Д. Веденєєв та О. Лисенко доречно привернули увагу до існування постаті С. Бандери між науковим опрацюванням та міфами, що стало наслідком довготривалої потужної експлуатації цього образу в інформаційно-психологічній війні та використання іміджу Провідника в якості мішені/зброї ідеологічних баталій у сучасній Україні. На слушне зауваження науковців, наукове пояснення військово-політичної діяльності С. Бандери має методологічне значення з погляду дослідження контроверсійних історичних постатей. Адже які б оцінки не надавалися С. Бандері, беззаперечним залишається його принципова продержавницька позиція та жертвність щодо соборної України [43, с.143–144].

До 100-літнього ювілею діяча було реалізовано ряд проєктів. Зокрема, науковцями було підготовлено спеціальний випуск часопису «Галичина» [410; 2; 345; 285]. Професійними істориками на єдиному публікаційному майданчику було порушено сюжети про особистість діяча, початковий етап його політичної діяльності, представлення його постаті в політиці пам'яті та інші. Національний музей історії України разом із низкою наукових та архівних установ організував виставку, присвячену очільнику ОУН(б). Це була чи не перша спроба продемонструвати неміфологізовану біографію С. Бандери. На виставці були зібрані фотографії, архівні документи, особисті речі Провідника [150, с.481–487].

Отже, до кінця першого десятиліття ХХІ ст. у науковому сегменті України сформувалися загальні концептуальні підходи до вивчення діяльності С. Бандери. Дієвим каталізатором публікаційної активності виступив 100-річний ювілей лідера ОУН(б). Увиразнилися лінії дискусії довкола нього, прийшло усвідомлення надмірної символізації постаті лідера українських націоналістів, що заважало просувати науковий концепт, в якому вже було

враховано і особливості самої особистості, і історичні реалії, що вирізнялися багатовимірністю. Задля аргументації науковці не обмежувалися історичною аналітикою, здійснюючи видання документів.

Дискусія довкола постаті С. Бандери по лінії «герой – антигерой» нового оберту набула після Указу Президента України про присвоєння йому звання «Герой України». Вона здобула як науковий, так і суспільний вимір. Про її тональність, зокрема, можна скласти уявлення з публікацій на шпальтах видання «Критика», де протягом 2010 р. щодо «проблеми Бандери» висловлювалися науковці, як українські, так і зарубіжні. Автори та редактори «Критики» вважають, що проблема героїзації–засудження С. Бандери та ставлення до ідеологічної спадщини і практики ОУН та УПА лишалися на часі, оскільки дотична до пошуку відповідей на виклики, що постали на той момент перед суспільством через обмеження демократичних свобод, наростання ксенофобії, зумовлених початком президентства В. Януковича [442].

В. Пономарьов слушно зазначив, що дискусія у «Критиці» довкола звання «Герой України» лідера ОУН(б) стосувалася не стільки відповідного указу президента В. Ющенка, скільки «проблеми Бандери», тобто ставлення до спадщини ОУН та УПА. Тому кожен, хто «привласнює», тим самим перебирає моральну відповідальність за Волинську різанину, єврейські погроми в Галичині та безглузду взаємну ворожнечу трьох фракцій ОУН. Це «привласнення» історичної пам'яті про збройний спротив означає прийняття українського пантеону героїв, до якого віднесено і С. Бандеру. Привернуто увагу до ставлення до С. Бандери митрополита Андрея Шептицького, який засудив націоналістичний терор у 1930-х рр., але благословив відновлення 30 червня 1941 р. тими ж політиками Української держави [279].

А. Русначенко піддав критиці позицію Т. Снайдера щодо приписування С. Бандері фашизму, що, на його думку, є явним перебільшенням. Водночас погоджується з твердженням візаві, що шанування цього діяча слід розглядати в контексті відмови від спадщини сталінізму в Україні. А. Русначенко

висловив переконання стосовно зумовленості негативного ставлення до лідера ОУН(б) «сталіністсько-совєтськими» стереотипами, банальним незнанням історії та «совєтсько-російською» ідентичністю, притаманною частині українців. Науковець, як і в попередніх своїх працях, наполіг, що С. Бандера залишається символом визвольного руху, уособленням ідеї безкомпромісної боротьби з усіма ворогами України [326].

Дискусія про С. Бандеру отримала продовження у збірнику нарисів з красномовною назвою «Страсті за Бандерою». Вона об'єднала тексти з трьох дискусій про Бандеру 2009–2010 рр., які тривали в Україні та в зарубіжному середовищі. Її укладач Я. Грицак розглядав збірку не як ідеологічний аргумент, а як запрошення до критичних розмірковувань про українську минувшину [80]. У ній зібрано 32 тексти українських і зарубіжних істориків, публіцистів, оприлюднених в Україні та за кордоном під час дискусій про феномен провідника ОУН(б). Авторами порушено ряд дражливих аспектів щодо С. Бандери: про ідейну належність до фашизму / нацизму, про колабораціонізм, про насильство, ксенофобію та вождизм у його політичній спадщині, про вплив політичної спадщини С. Бандери на майбутнє України. За словами Я. Грицака, розлет сприйнять діяча не зводиться до простого поділу «за» і «проти»: «маємо українських націоналістів, які критикують Бандеру, і маємо російськомовного автора, який симпатизує Бандері й солідаризується з ним [387, с.28].

У цій широкій дискусії помірковані позиції щодо лідера ОУН(б) продемонстрували В. Расевич, О. Мотиль, Я. Грицак, А. Портнов та інші історики й публіцисти. Вони вважають, що С. Бандера, попри його радикалізм, є символом антиколоніальної боротьби. Натомість, на погляд В. В'ятровича, С. Бандера є не лише символом, а національним героєм. Внаслідок ґрунтовного опрацювання предмета дослідження цей історик доклав зусилля до спростування цілого ряду стереотипів про діяча – як уже традиційних, про

терориста, колаборанта, фашиста, так і нових, про розкольника, авторитарного лідера тощо [370].

На початку 2000-х рр. з низкою досліджень щодо українського самостійницького руху у Другій світовій війні виступив Іван Патриляк [258; 260; 261]. Його праці побудовані на серйозній фактологічній базі, що створило підмурок для аргументації. І. Патриляк у співпраці з М. Боровиком розкрив процеси в ОУН після загибелі Є. Коновальця, через що постало питання про нового лідера організації. В якості претендента розглядався 29-літній С. Бандера, який на той час перебував у польській в'язниці. Отож, постала проблема організації його втечі. Як зазначили автори, реалізувати цю ідею відмовилися через дві обставини: можливу провокацію з метою застрелити С. Бандеру та незгоду еміграційної частини ОУН в Європі, яка робила ставку на А. Мельника [262, с.302]. Говорячи про розкол в ОУН після виходу на свободу крайових лідерів ОУН на чолі зі С. Бандерою, не відкидають думки про підігрівання конфлікту радянською та німецькою агентурою. За С. Бандерою пішла абсолютна більшість оунівців на теренах Західної України, що дозволило бути активнішими та відігравати провідну роль у визвольній боротьбі [262, с.305–306]. Показано, що С. Бандера та Я. Стецько відмовилися виступити із заявою щодо скасування Акту 30 червня 1941 р. Про принципову відмову відкликати Акт відновлення української держави зауважували й інші науковці [77, с.407]. Науковці висловили сум з приводу того, що внаслідок категоричної позиції Україну не вдалося вберегти від розшматування німецькими окупантами. Автори показали, що вже після ув'язнення С. Бандери окупована територія України була насичена гаслами «Хай живе Степан Бандера!» [262, с.329–330].

І. Патриляк вказує на те, що українські націоналісти діяли відповідно до власних національних інтересів. Він наголосив на некоректності постановки питання «на чиєму боці були націоналісти під час війни», оскільки в умовах світової війни союзники могли змінюватися час від часу. Автором

наголошено, що С. Бандера пішов на тимчасовий союз із Гітлером заради ідеологічних інтересів. Незважаючи на звільнення німцями С. Бандери з тюрми, останній виступав за покладання на свої сили, оскільки Україна як незалежна держава нікому не потрібна [261, с.81–95]. Це, до речі, стало причиною протиріччя між С. Бандерою та А. Мельником, який був налаштований на співробітництво з німцями та не здобув такої великої популярності серед українців. Тему співробітництва С. Бандери з нацистським керівництвом порушили Д. Веденєєв та О. Лисенко, які підтвердили його підключення до контактів спецслужб ОУН та Німеччини впродовж нетривалого часу після звільнення з німецького ув'язнення, зокрема в частині підривної діяльності проти Червоної армії. При цьому автори відзначили ситуативний характер особистої співпраці С. Бандери з Німеччиною, доречно зауваживши на лицемірстві таврування Провідника, незважаючи на катастрофічні наслідки «умиротворення» агресорів з боку великих держав [43, с.137–138].

На початку 2010-х рр. у низці публікацій порушено різні аспекти щодо постаті очільника ОУН(б). Так, Т. Федорів у контексті дослідження взаємин С. Бандери та Є. Коновальця привернув увагу до розчарування в лівацьких утопіях доби Української революції. Показано, що призначенням С. Бандери на посаду очільника КЕ ОУН Є. Коновалець робив ставку на омолодження організації. Автор вважає, що С. Бандера мав талант бачити проектування організації на суспільство. Це підтверджується концепцією архітекtonіки ОУН, запропонованою 1933 р., яка у подальшому лише вдосконалювалася відповідно до мінливих умов [428, с.197, 199]. В. Гриневич розглянув актуальні питання історичної пам'яті у розвідці «Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації». С. Бандера фігурує як елемент політики В. Януковича. На думку автора, позбавлення Бандери звання «Герой України» збурило суспільство [72, с.119]. Слушно відзначена нагальність створення наукових біографій лідерів ОУН, зокрема

С. Бандери. Відсутні саме наукові біографії, через що у публічний простір виштовхуються або апологетичні, або нищівні публікації [378, с.16].

І. Гаврилів у контексті пошуку витоків українсько-польського протистояння наводить слова С. Бандери щодо звинувачень молодих українських патріотів у тероризмі: «Ми вміємо цінити життя своє та інших, але наша ідея вартує, щоб посвятити мільйони жертв для її реалізації. Міра нашої ідеї – це віддати своє життя та інших їй». І робить висновок, що в своїй діяльності націоналісти намагалися очистити українську націю від рабської психології, ворожих впливів, чужих нашарувань [60, с.161]. У монографії «Західна Україна у 1921—1941 роках: нарис історії боротьби за державність» І. Гаврилів у загальному контексті політичної ситуації у західноукраїнських землях звернувся до проблеми розколу ОУН, перебігу подій довкола виголошення Акту 30 червня 1941 р. [59]. Р. Шляхтич привернув увагу до концепції Фронту поневолених націй, яку розробляли ОУНівці у другій половині ХХ ст. С. Бандера позиціонував Україну як першу серед рівних. Солідаризуючись з А. Кентієм, автор показав, що війна в Кореї сприймалася діячем як передвісник початку глобального протистояння між двома антагоністичними таборами. Але в плані визволення України сподівання на Третю світову війну були дуже обережними – у пам'яті закарбувався невдалий досвід з Актом відновлення Української держави 30 червня 1941 р. Загалом Р. Шляхтич наголосив на наріжності ідеї революційної боротьби у повоєнній риторичі ОУН та персонально С. Бандери [453, с.111, 112, 115].

Постать С. Бандери фігурує в сучасних узагальнюючих працях, присвячених політичним процесам в Україні протягом ХХ ст. У монографії «Червоний виклик» С. Кульчицький погоджується з попередниками у тому, що після конференції ОУН у лютому 1940 р. молодь «пішла за С. Бандерою», внаслідок цього й оформилося дві організації. О. Лисенко у колективному дослідженні «Україна й українці в постімперську добу (1917–1939)» привернув увагу до зростання авторитету і ОУН, і особисто С. Бандери, а

також до поширення відомості у політичних колах Європи внаслідок його безкомпромісно проукраїнської поведінки під час судових засідань на Варшавському та Львівському судових процесах [415, с.594; 414, с.178–179]. Стосовно розколу ОУН, то С. Кульчицький вважає, що розходження між двома її розгалуженнями «вичерпувалися персональним протистоянням вождів – Мельника і Бандери» [192, с.61]. На погляд О. Лисенка, дві організації уособлювали дихотомію передвоєнного світу. На противагу мельниківцям ОУН(б), керована С. Бандерою, зрозумівши наміри нацистів, перейшла в підпілля, створивши так звані похідні групи і розбудовуючи підпільні національно-державні структури в окупованих населених пунктах, формуючи повстанську армію, готуючись до війни між Німеччиною та СРСР [415, с.595]. О. Лисенко привернув увагу до початку 1945 р., коли Головний провід вирішив, що повернення до України звільненого з ув'язнення С. Бандери неможливе з огляду на загрозу його арешту радянськими спецслужбами, але при цьому він залишався політичним лідером ОУН. Показано, що радянський агітпром уже тоді персоніфікував український національно-визвольний рух з прізвисьмом С. Бандери [414, с.165].

Коментуючи ситуацію з проголошенням Акту відновлення Української держави, С. Кульчицький навів заяву С. Бандери: «Державна самостійність України для обох сторін не підлягає дискусії» [192, с.65]. Щодо позиції та поведінки власне С. Бандери, то С. Кульчицький зауважив, що не варто його увінчувати лаврами маріонеткового президента, бо ж він сам не виявляв бажання прагнення такого статусу: «Усім своїм життям, безкомпромісною і водночас безнадійною боротьбою бандерівці довели, що високі посади і сите життя не для них, якщо народ уярмлений» [192, с.66].

Загалом українські науковці доби Незалежності зверталися до постаті С. Бандери переважно в контексті ширшої проблематики – історії українського національно-визвольного руху, подій Другої світової війни на теренах України. На цьому тлі привертає увагу дослідницька діяльність

Миколи Посівнича, якому належить велика кількість публікацій, присвячених безпосередньо постаті С. Бандери, різним аспектам його життя та діяльності.

У книзі «Степан Бандера-життя, присвячене свободі» та цілому ряду статейних публікацій М. Посівничем детально розкрито моменти його життя та діяльності [286; 289; 291; 292; 294]. Сам автор в одному з інтерв'ю зауважив, що ця книга підготовлена в контексті інформаційних воєн, адже мала на меті показати шлях «людини амбітної, яка хотіла досягти найвищих цілей», а при цьому постійно вдосконалювала себе [18]. Науковець подав просопографічний портрет С. Бандери, показавши його в епосі та оточенні та поєднавши характеристику особи з викладом його діяльності [294, с.15, 27, 64]. Зокрема, автор привернув увагу до таких якостей як інтелігентність, ясність викладу думок, силу духу та потужну енергію [294, с.36].

Окрему увагу дослідник приділив поведінці С. Бандери на Львівському та Варшавському процесах, на яких він продемонстрував себе як лідер нового покоління [42; 288; 294]. На його переконання, С. Бандера здобув глибоку пошану українського народу, а серед членів ОУН та УПА – непохитний авторитет. Його політичний авторитет виріс настільки, що він став символом боротьби за незалежність України, а звичайні люди почали складати про нього пісні й легенди [291, с.84]. Формування певного «революційного культу Бандери» посприяв перетворенню ОУН на початку 1940-х рр. на провідну політичну силу у західноукраїнських землях [288, с.43].

М. Посівнич привернув увагу до зміни тактики ОУН після обійняття С. Бандерою КП ОУН: відмовлялися від експропріації державних установ, натомість зосереджувалися на бойових актах проти знакових представників польської адміністрації та популяризаторів радянських наративів, що мало сприяти ослабленню позиції ворога [290, с.49–50; 284, с.155]. У статті «Степан Бандера в німецьких тюрмах і концтаборі Заксенгаузен» М. Посівнич розповідає про вплив перебування С. Бандери в ув'язненнях на становлення його лідерських якостей [293, с.137–147].

На думку М. Посівнича, С. Бандера був учасником і лідером визвольного руху та основоутворювачем цілого ряду політико-ідеологічних, стратегічних і тактичних засад. Він своє життя присвятив ідеалам державності України [294, с.68]. Тому науковець вважає С. Бандеру особистістю, яка стала символом боротьби за незалежність України [294, с.6–7].

М. Посівнич у 2010 р. констатував, що постать Провідника ОУН(б) залишалася однією з найменш вивчених в історії українського визвольного руху. Хоча особі цього діяча присвячено багато праць, українська історична наука на той момент ще не спромоглася зробити належний аналіз діяльності та визначити його місце в історії. На його зауваження, сучасним дослідникам належить дати ґрунтовну оцінку С.Бандери як людини, творця націоналістичної ідеології, організатора та лідера ОУН 1930-х – 1950-х рр. Адже постать С. Бандери залишається міфологізованою. Так, на сході України С. Бандеру знають винятково як фанатичного терориста. Проте, на думку дослідника, це мало має спільного з його політичними поглядами та реальною діяльністю [288, с.31]. На підтвердження цієї думки варто навести слова С. Бандери з його інтерв'ю: «Український націоналістичний рух не має нічого спільного з нацизмом, з фашизмом або націонал-соціалізмом... Ім'я «український націоналіст» є співзвучним з «український патріот», який є готовий боротися за свободу свого народу...» [133, арк. 38].

М. Посівнич виступив укладачем кількох документальних видань «Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів», «Життя і діяльність Степана Бандери: документи і матеріали» [42; 112]. У збірниках поміщено спогади та документальні матеріали, які уможливають процес вивчення життя лідера ОУН(б) [112, с.9]. Документальні видання супроводжено значною кількістю фотоматеріалів із зображеннями С. Бандери та представників його оточення.

Початок військової агресії Росії на територію України у 2014 р. справив вплив на всі сторони буття незалежної держави і, зокрема загострив

світоглядне протистояння, а в Україні актуалізував проблему національної героїки. У зв'язку з цим у соціокультурному просторі зріс інтерес до постаті С. Бандери, що не обійшла увагою наукова спільнота. Від середини 2010-х рр. активізувалося обговорення його постаті не лише в історичних вимірах, а й у контексті законодавчих ініціатив щодо вшанування пам'яті борців за незалежність України. Адже на зауваження Л. Зашкільняка, вони «не можуть бути ігноровані у суспільстві, яке цю незалежність реалізує» [121, с.378].

Зокрема В. Футала відзначив гострі суперечки з приводу героїзації чи засудження С. Бандери, визнання чи невизнання спадщини ОУН та УПА. Як він показав, поштовхом до дискусії стала полеміка З. Когута та І.-П. Химки. Перший доводив, що рух українських націоналістів мав національно-визвольний характер, тому його неможливо ототожнювати з фашизмом. Його опонент наполягав на фашистській сутності ОУН, з чого робив висновок про неможливість приймати українцями її спадщини як основу своєї ідентичності. Огульні звинувачення І.-П. Химки у причетності ОУН до масового винищення євреїв і поляків у роки Другої світової війни не залишилися непоміченими істориками, які фахово займаються цією проблематикою. Так, Ю. Шаповал доволі обґрунтовано і в коректній формі вказав польському колезі на його обмежену уяву про український самостійницький рух [430, с.50].

О. Зайцев, проаналізувавши свідчення Д. Ребет, показав протиріччя в ОУН у повоєнні роки та роль у них С. Бандери. Зокрема, він зауважив, що авторитарні дії С. Бандери викликали несприйняття його особи з боку багатьох членів ОУН(р). Взаємна недовіра та звинувачення переходили межі припустимого. Аналізуючи сутність конфлікту в ЗЧ ОУН, О. Зайцев ствердив, що в основі протистояння, окрім програмових розходжень, лежали особисті амбіції, внаслідок чого колишні соратники перетворювались на запеклих ворогів [318, с.42, 51].

П. Гай-Нижник у статті «Перед нами знову і знову постає реальна і жива картина майбутньої держави України (яку державу прагнула створити

ОУН(Б)у другій половині 1940–х та у 1950/1960–х рр.)» в контексті аналізу нових політичних орієнтирів, визначених Третім (надзвичайним) Великим збором ОУН(б), показав бачення ситуації С. Бандерою. Зокрема, привернуто увагу до його розуміння важливості розвитку соціальної програми, досягнення демократичного ладу, обстоювання права українського народу на волевиявлення, забезпечення особистої свободи громадян. Наголошено на виразній позиції лідера ОУН(б) у потрібності перегляду засадничих моментів державницької діяльності під впливом змінної ситуації та шкідливості визнання постанов Великого збору догмою. Такі міркування розвінчують один із міфів про С. Бандеру – щодо його авторитаризму [61, с. 77–78].

Спеціальну увагу українських науковців здобуло вбивство С. Бандери радянським спецагентом. Ще на початку 2000-х рр. цю подію проаналізовано у колективному проєкті «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ ст.» в контексті ліквідації закордонних центрів ОУН та їхніх очільників – С. Бандери та А. Мельника. Нищення С. Бандери віднесено до стратегічного плану з усунення одного з лідерів українського визвольного руху, що за задумом радянських московських терористів мало на меті розбрат в емігрантській політичній спільноті та ослаблення національного руху. Автори кваліфікують С. Бандеру як символ «безкомпромісної боротьби за вільну Україну» [276, с.795]. До здобутків українських науковців можна віднести і працю С. Плохія «Убивство у Мюнхені. По червоному сліду», який є професором Гарвардського університету, але вихованцем української історичної школи [272]. С. Плохій відзначив, що Провідник ОУН був попереджений про замах, йому навіть пропонували поїхати з Мюнхена. За припущенням С. Плохія, в середовищі націоналістів був подвійний агент, який працював одночасно на ОУН та силові структури Радянського Союзу. Взагалі КДБ доволі глибоко проник в оточення С. Бандери, а тому можна було ним маніпулювати через його зв'язки, не було великої необхідності у його ліквідації, однак вона сталася [67]. В іншій праці історик відзначив, що

С. Бандера став символічним лідером, незважаючи на його відсутність в Україні через арешт, а згодом через довгострокову еміграцію [271, с.362].

В умовах наростання інформаційного протистояння довкола дражливих сторінок української минувшини, до яких відноситься й діяльність С. Бандери, актуалізувалася проблема позиціонування цієї постаті у сучасному соціокультурному просторі. У цьому контексті К. Грицик і Л. Бабюк висловили міркування про інструменталізацію постаті очільника ОУН(Б) комуністами та регіоналами для протиставлення Сходу і Заходу України. На їхній погляд, С. Бандера нині виступає вже не як лідер радикального крила ОУН, а як символ незламності українського духу, протидії російському імперіалізму [84, с.13]. У продовження таких міркувань Я. Грицак показав, що ім'я С. Бандери відноситься до подразників українського суспільства, аж до його роз'єднання [73, с.104]. Варто погодитися з висновком К. Грицик і Л. Бабюк щодо неможливості єдиної «правди» про С. Бандеру [84, с.17]. На їхній погляд, неупереджений науковий підхід до Провідника ОУН(Б) ускладнюється політично-кон'юнктурними обставинами, коли його ім'я експлуатується з метою розширення електоральної бази політиками, науковцями, які б наважилися на глибоке неупереджене дослідження життєдіяльності очільника українського лідера, зупиняє перспектива звинувачення в заангажованості в один чи інший бік [84, с.12].

Л. Стрільчук і А. Нінічук у монографії «Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах» привернули увагу до вшанування С. Бандери у монументальних об'єктах [373, с.139]. Науковці доречно привернули увагу до значення таких заходів для формування в українців національної ідентичності, що приходить у суперечку з політикою пам'яті Республіки Польща: «... як відомо, ім'я С. Бандери та все, що пов'язане з його життєдіяльністю, унесено до чорного списку сучасною польською владою» [373, с.139–140]. Знайти порозуміння в таких оцінках, на думку авторів, «вкрай складно, а ще частіше – просто неможливо» [373, с.202].

О. Попович у межах дисертаційного дослідження, присвяченого позиціонуванню ОУН та УПА у політиці пам'яті та свідомості, апелював до постаті Провідника, аналізуючи її присутність у політичному, монументально-меморіальному, медійному, освітянському сегментах в Україні протягом 2005–2014 рр. поряд з іншими іменами лідерів національно-визвольного руху [280; 281].

Місце постаті С. Бандери в сучасному українському соціокультурному просторі виразно демонструє регулярний науковий захід «Бандерівські читання», започаткований у 2014 р. під впливом подій Революції Гідності. Протягом 2014–2022 відбулося дев'ять конференцій, які проводяться на початку лютого, в час створення у 1929 р. ОУН, метою якої було обстоювання Української соборної самостійної держави. Один з ініціаторів цього заходу Ю. Сиротюк, директор Незалежного аналітичного центру «Українські студії стратегічних досліджень», обґрунтував його необхідність потребою «серйозного аналізу мети, завдань, методів здійснення національної революції», зважаючи на незавершеність національно-демократичних перетворень у сучасній Україні. Його пов'язаність з іменем С. Бандери пояснено тим, що він «став символом незламності в боротьбі української нації за волю в ХХ столітті» [26, с.7]. Перші Бандерівські читання відбулися 1 лютого 2014 р. у Києві в розпал Революції Гідності з нагоди 85-ї річниці створення ОУН та 105-ї річниці з дня народження С. Бандери. Прикметно, що на перших трьох зібраннях були представлені доповіді, спеціально присвячені життю, діяльності, поглядам Провідника – «Феномен Степана Бандери: від містики до політики» (М. Посівнич), «Теорія української революції у творчості Степана Бандери» (В. Рог), «Степан Бандера і війна з Москвою» (І. Фаріон), «Концепція національної революції в політичній філософії Степана Бандери» (П. Іванишин) та інші [26, с.47–55, 56–67, 126–128; 25; 391]. Наступні шість були присвячені значно ширшому колу питань, пов'язаних із українським державотворенням, аж до глобальних проблем, а постать

С. Бандери проглядалася переважно у назвах чергових випусків «Бандерівських читань» [25; 26; 27; 448; 230]. Проте залучення цього імені сприяло увиразненню ключової мети заходу.

Надбання історичної науки щодо постаті С. Бандери знайшли відображення на сторінках навчальних посібників для закладів вищої освіти, в яких репрезентовано позицію окремих авторів або авторських колективів [140; 146; 147; 145; 92]. Зокрема, у навчальному виданні львівських авторів за редакцією Ю. Зайцева ім'я С. Бандери вперше згадується у сюжеті про арешт діячів ОУН та виступ його на судовому процесі, що принесло йому широку популярність. Показана орієнтація С. Бандери та його прибічників на власні сили та оцінка союзу з Німеччиною як тимчасового, відзначено доволі широку відомість імені С. Бандери далеко за межами західноукраїнських теренів. Зазначено про арешт С. Бандери після проголошення Акту відновлення Української держави. Після звільнення у 1944 р. з концтабору С. Бандера разом з іншими провідними діячами запросили на нараду до німецького командування за участі генерала Власова, але С. Бандера відмовився [140, с.280, 300–301, 314]. Автори навчального видання «Історія України: погляд із сьогодення» акцентували увагу на єдності стратегічних позицій С. Бандери та А. Мельника та їхніх прибічників, пов'язаних із здобуттям Україною незалежності, але на відмінностях тактичного плану. Зокрема, показано, що С. Бандера розраховував на власні сили, внаслідок чого було розпочато створення УПА. Акцентовано увагу на його лідерстві в антирадянській боротьбі ОУН, що стало ключовою причиною знищення Провідника ОУН(б) представником радянської спецслужби [146, с.190–191]. У підручнику «Політична історія України ХХ століття» С. Бандера згадується у зв'язку з розколом ОУН, активізацією антипольських збройних акцій [186]. В цілому у навчальних виданнях для закладів вищої освіти цю постать показано на тлі епохи у всій протирічливості.

Уже протягом першого десятиліття незалежності України було підготовлено цілу низку наукових довідників видань з історії України, в яких, зокрема викладалася квінтесенція найпоширеніших концептуальних позицій стосовно постаті С. Бандери. Найчисельнішою групою серед них є довідники, статті в яких містять, передусім, фактичну інформацію, але відрізняються і певним емоційним забарвленням. У частині з них наведено дані про ключові моменти в житті С. Бандери, якого подано нейтрально як одного з політичних діячів [216, с.51]. У науково-популярному виданні «Ілюстрована історія України» ім'я С. Бандери згадується двічі – у зв'язку з формуванням ОУН(м) та ОУН(б) та з його політичним лідерством. Інформація лаконічно-нейтральна, оскільки основний простір відведено зображальному матеріалу. При цьому не подано жодної світлини очільника ОУН(б) [205, с.205]. В інших довідниках факти переважають оціночними судженнями позитивної тональності. Так, у «Довіднику з історії України», «Енциклопедії сучасної України» С. Бандеру кваліфіковано як «визначного» політичного діяча та «визначного діяча українського націоналістичного руху» [268, с.42; 99, с.48; 106, с.191]. Далі подано деталі його освіти, юнацької громадської активності, етапи його політичної діяльності, відзначено наявність власного бачення подальшої розбудови ОУН та національно-визвольного руху, привернуто увагу до організаційної діяльності по завершенні світової війни та намагання врегулювати відносини між українськими угрупованнями в еміграції й налагодити зв'язки з підпіллям в Україні [268, с.42–43; 99, с.48]. У довіднику авторства О. Уривалкіна відзначено сподівання обох ОУН використати конфлікт Німеччини та СРСР для встановлення незалежної держави, а С. Бандера розраховував, що німці не стануть конфронтувати з ОУН і муситимуть змиритися з відновленням Української держави [423, с.688–689].

Третя група науково-довідкових праць, навпаки, поряд із фактами подають судження негативного відтінку. Як, наприклад, у словнику-довіднику з емоційною назвою «Українське державотворення: Невитребуваний

потенціал» присутня лише стаття «Бандерівці», в якій з претензією на відкритість до дискусії подана доволі критична характеристика керівників ОУН. Зокрема, зроблено закид у розгортанні терору проти мирного населення та земляків, «які думали не так, як С. Бандера». Наприкінці статті автори висловили думку про необхідність часу для виокремлення «справжніх патріотів» і «злочинців» у середовищі націоналістів [419, с.29–31]. Стаття «Бандерівці» розміщена і в іншому довідковому виданні – «Енциклопедії сучасної України». Тут прибічників С. Бандери подано у протилежному ключі – як тих, хто «виявили героїзм і самопосягату в боротьбі за незалежність України, що межували з фанатизмом» [106, с.193].

Паралельно з дослідницьким процесом тривала робота з підготовки документальних видань. Наприкінці 1990-х рр. В. Сергійчук уклав збірник, присвячений ОУН та УПА в роки Другої світової війни [337]. Призначення видання науковець бачив у створенні об'єктивної картини на основі серйозного опрацювання документальних джерел трьох воюючих сторін замість висмикування «вигідних для когось тих чи інших фактів» [337, с. 4]. Документи зібрано відповідно до заявленого принципу – радянські, німецькі, ОУН та УПА. Чималий сегмент їх стосується С. Бандери.

Кілька аналітично-документальних збірників було присвячено 100-річному ювілею очільника ОУН(б). В. Сергійчук підготував видання «Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)» [364; 365; 366]. За словами укладача, «ці матеріали дають можливість доповнити окремі риси характеру Бандери, вирізнити його особливий вклад в українську національну революцію ХХ століття. І тоді державницький здви́г цього жертвовника краще зрозуміють насамперед самі українці» [364, с.7]. В аналітичній частині він подав власне сприйняття постаті С. Бандери, зауваживши, що незважаючи на неможливість жити в Україні, його патріотизм оволодів українством. В. Сергійчук твердить, що С. Бандера став символом революційного руху українського народу [364, с.7]. Вірним є спостереження

про документи радянської каральної системи, які дозволяють спростувати нав'язані комуністичними ідеологами стереотипи щодо його колаборанства з нацистами. Показано твердість позиції С. Бандери щодо Акту 30 червня 1941 р., його наполегливість перед німецькою адміністрацією на праві українського народу господарювати на власній землі. В. Сергійчук наголосив на репресіях, яких зазнали всі родичі С. Бандери [364; с.11–18].

Український інститут національної пам'яті (УІНП) здійснив видання «Степан Бандера: збірник документів і матеріалів», де вміщено інформаційно-аналітичні матеріали про С. Бандеру: біографічний нарис, аналітичні оцінки його діяльності співробітниками УІНП та науковцями, а також документальні тексти: судовий вирок його вбивцям, уривки з донесень, накази, службові записки, листівки. Привертає увагу визначення В. Верстюком мети збірника – показати С. Бандеру не як символ, а як людину в контексті його доби. Показовою є розміщена у збірнику ухвала круглого столу «Роль і місце Степана Бандери в українському національно-визвольному русі 20-50-х рр. ХХ ст.», в якій відзначено зацікавлення цією постаттю громадян України, що засвідчує С. Бандеру як одного з найвиразніших символів боротьби українського народу за незалежну державу. Незважаючи на розходження думок дослідників щодо ціннісних орієнтацій С. Бандери, є всі підстави стверджувати, що його діяльність стала одним з наріжних каменів в утвердженні ідеї суверенітету України [359, с.8–9].

Показовою для визначення рівня сприйняття постаті Провідника ОУН(б) у соціокультурному просторі є інтенсивність видання його праць в Україні. До публіцистичної діяльності С. Бандера активно взявся з другої половини 1940-х рр. Його статті викладалися на шпальтах зарубіжних журналів і газет Лондона, Мюнхена, Нью-Йорка, Торонто тощо [287]. В Україні, цілком зрозуміло, публікації С.Бандери з'явилися від початку 1990-х рр. Окремі статті С. Бандери оприлюднено у виданнях «Шлях перемоги», «Визвольний шлях», «Галицька зоря» та інших [15; 9, с.2, 5; 13; 9]. Збірник

праць С. Бандери «Перспективи Української Революції» вперше було видано у 1978 р. у Мюнхені завдяки зусиллям С. Ленкавського і Д. Чайківського [10]. В Україні, у Дрогобичі її перевидали через понад двадцять років завдяки сприянню Центру національного відродження імені Степана Бандери [11]. Я. Дашкевич відзначив, що через її призму можна зрозуміти С. Бандеру як політичного діяча, який поклав життя на національно-визвольну боротьбу. Привернуто увагу до визначення ним історичної місії України як осередку свободи та справедливості на уламках СРСР [88, с.841–842]. Наступне й останнє видання здійснено ще через понад двадцять років, у 2021 р. [12].

Резонансність постаті С. Бандери засвідчила поява праць популярного характеру, авторами яких виступали як професійні історики, так і представники інших сфер діяльності. Це доволі широкий спектр публікацій – від інтерв'ю фахових науковців у медійних проєктах до книжкових видань, розрахованих на широку читацьку аудиторію.

Сучасні професійні історики все частіше йдуть на діалог із суспільством стосовно дражливих сюжетів української минувшини, серед яких періодично актуалізується і постать С. Бандери. На основі нагромадженої наукової інформації останніми роками почали з'являтися публіцистичні нариси професійних істориків, в яких знайшлося місце і С. Бандері. Відзначимо праці Я. Файзуліна, Д. Яневського та інших [424; 462]. Я. Файзулін у нарисі «Степан Бандера ненавидить так само росіян, як і німців» подав низку сюжетів про приватне життя С. Бандери в еміграції [424, с.162–169; 425].

На думку М. Посівнича, вбивство С. Бандери слід розглядати як інформаційну операцію, але малося на меті не стільки його фізична ліквідація, скільки морально-політична дискредитація цієї особи та руху загалом [18]. Проблема колаборації для них не стояла, вони чітко вибрали свій шлях розвитку. Якби С. Бандера та його сподвижники були колабораціоністами, то вони не опинилися би по концтаборах. Саме в тому є велика заслуга Бандери, який створив організацію та розробив парадигму боротьби [18]. Говорячи про

«культ Бандери», М. Посівнич апелював до міфологічної української традиції переносити чесноти лідера на весь рух, коли найкращі риси руху втілюються в одній особі та навпаки. Як наслідок, неможливо відірвати рух від особи та особу від руху. На його погляд, феномен С. Бандери розпочався з 1935 р., коли було зафіксовано ототожнення руху та імені Провідника. Його можна назвати легендою українського спротиву, з якою неможливо боротися [18]. Він вбачає феномен С. Бандери у створенні визвольного руху, спрямованого проти Радянського Союзу, монстра з 12-мільйонною армією та ведення результативної боротьби проти нього. М. Посівнич наголошує, що на відміну від сучасних українських політиків, С. Бандера та його однодумці не мали особистих інтересів, вони жили високою ідеєю [18].

Особистість лідера ОУН(б) в контексті боротьби українців за державність у медійному просторі актуалізує І. Патриляк. У публікації з нагоди 100-річчя С. Бандери він привернув увагу до того, що хоча подальший розвиток ОУН, розбудова УПА відбувалися без його безпосередньої участі через ув'язнення, але «він усе одно залишається прапором для «воюючої України» [259]. Заслужують на увагу його міркування в інтерв'ю О. Донію щодо консолідації суспільства, спротиву російській агресії та світоглядної реформації. Зокрема, надзвичайно слухними є його міркування про категорію «герой». Якщо Українська держава є цінною як єдина структура, в якій може себе реалізувати український народ, то з цього випливає, що всякий, хто жертвував собою або присвятив своє життя існуванню чи здобуттю цієї держави, – є героєм [130]. Виходячи з такого міркування, українські націоналісти бачили мету – Українську державу. Якщо сучасна українська незалежна держава для нас є цінністю, то подвиг людей, які жертвували собою, для нас є важливим [130].

В інтерв'ю українським медіа проблему суспільного сприйняття постаті С. Бандери періодично порушує В. В'ятрович. Зокрема, він неодноразово привертав увагу до проблеми герой/антигерой стосовно цього діяча. Він

вважає, що особиста трагедія С. Бандери «тісно пов'язана з трагедією України». В умовах зіткнення двох тоталітарних режимів на теренах України С. Бандера свідомо тричі йшов на смерть: з Польщею, Німеччиною, Радянським Союзом. Загалом усе його життя з точки зору нормальної людської логіки було покладено на вітвар боротьби за незалежність: він не лише сам поневірявся, піддавався арештам, але й був позбавлений нормального сімейного життя, коли навіть рідні діти до певного часу не знали справжнього імені свого батька. В. В'ятрович наголосив ще на одному принциповому моменті – С. Бандера став символом боротьби за незалежність ще за життя. Гордовита поведінка на судах ще з кінця 1930-х рр. зробила його героєм народних пісень, адже в ньому звичайні люди бачили здатність жертвувати собою заради майбутнього [53]. Цілком слушним є зауваження В. В'ятровича про причини відсутності академічної біографії С. Бандери, серед яких «наелектризованість» теми, її надзвичайна контроверсійність, а також до певного часу недоступність, а наразі обмеженість джерельного підґрунтя. Науковець виокремив три простори збереження відповідних джерел: українські архівні установи, зарубіжні документосховища, включаючи розташовані у Росії. Опрацювання їх створить підґрунтя для написання наукової біографії С. Бандери [53].

Дві праці науково-популярного характеру з фокусом на постаті С. Бандери присвятив Д. Яневський [462; 463]. Автор вважає «антинауковим» і неприпустимим пов'язування діяльності ОУН з іменем С. Бандери, особливо стосовно 1940-х – 1950-х рр. Адже, на його погляд, С. Бандера з середини 1941 р. перебував у почесній ізоляції. Тобто фізична неприсутність на українських теренах унеможливила реальне лідерство. Д. Яневський взагалі піддає сумніву позиціонування С. Бандери головою проводу ОУН. За його твердженням, Провідником «основної» ОУН залишався А. Мельник, С. Бандера ж «міг висувати претензії хіба на керівництво «Закордонними частинами», та й то лише своєї фракції. Додає до цього, що опоненти не

сприймали поглядів і методів керівництва С. Бандери [463, с.496–497]. Тобто автор ставиться достатньо критично до постаті С. Бандери, не схильний її героїзувати, швидше, навпаки. На думку автора, протистояння довкола імені С. Бандери роздмухується політиками та окремими науковцями в Україні, Росії, Польщі в одномірній площині «за» – «проти» [462; 463, с.501].

До постаті С.Бандери звернулися і автори без історичної підготовки, але зацікавлені у розповсюдженні інформації про його діяльність на широкий загал. Українська поетеса та громадська діячка Галина Гордасевич у книзі «Степан Бандера: людина і міф», зорієнтованій, передусім на читачів із Наддніпрянської України, так окреслила своє завдання: написати біографію С. Бандери, показавши його людиною, а не вождем чи ворогом народу або іноземним наймитом [70, с.7]. Хоча праця має популярний характер, вона містить доволі щільну інформацію про життя та діяльність С. Бандери, супроводжена документальними матеріалами і попри виразну особисту позицію авторки щодо Провідника ОУН(б) надала підстави читачам для розмірковувань. На завершення викладу біографічного нарису авторка вдалася до підсумування найпоширеніших емоційних оцінок С. Бандери. Одразу заперечила твердження про його зрадництво, адже вихований з дитинства українським патріотом, він залишився вірним цьому переконанню до кінця життя [70, с.119]. Не прийняла і його характеристику як посередності, адже довкола таких не гуртуються люди, вони не викликають таких емоцій, що вирують довкола цієї постаті [70, с. 119–120]. Г. Гордасевич підсумувала, що С. Бандера був, передусім людиною, з недоліками та слабкостями, але людиною визначною, з твердими переконаннями, організаційними здібностями, мужністю. Саме довкола таких людей, на її міркування, і формуються міфи [70, с.120].

З нагоди 100-літнього ювілею лідера ОУН(б) філолог і громадська активістка І. Фаріон опублікувала лекцію «Степан Бандера – практик, теоретик, містик національного руху» [426]. Постать діяча подано через аналіз

його праць як представника революційного ідеалізму, спираючись на концепти Бога, Душі, Національної ідеї, Духовності, втрата яких приречує націю на перетворення у «масу». Авторка висловила слушне зауваження: лише героїчні особистості можуть викликати напругу полярних почуттів [426, с. 3]. Загалом її праця пронизана емоційно позитивними оцінками лідера ОУН(б).

На завершення аналізу сучасного наукового сприйняття С. Бандери варто відзначити ключовий вплив на дослідницький процес довкола цього діяча суспільно-політичних зрушень, пов'язаних із припиненням існування СРСР. Саме здобуття Україною державної незалежності кардинально розвернуло наукові інтереси істориків, уможлививши зосередження на українській проблематиці та в її контексті – на важливих для України дієвих особах. Постання національних державних інститутів спричинило розкриття великої кількості раніше недоступних архівів, публікацію праць істориків з діаспори, де Провіднику ОУН(б) приділялося чимало уваги протягом другої половини минулого століття, а також зарубіжних авторів, активізацію суспільної та наукової дискусії довкола цієї постаті. Все це посприяло справжньому інформативному прориву у вивченні життя, діяльності, поглядів С. Бандери і як наслідок, формуванню кількох концептуальних підходів до розуміння його діяльності. Позиціонування С. Бандери відбувалося, передусім, у працях, присвячених ширшим проблемам – історії України в Другій світовій війні, історії українського визвольного руху, історії українського націоналізму. Науковці до його постаті апелювали з метою аналізу Руху Опору на українських теренах, вивчення такого складного явища як колабораціонізм, дослідження тоталітарних режимів тощо. Спеціальну увагу діячеві приділено кількома науковцями, серед яких варто відзначити М. Посівнича, Р. Частія, В. Трофимовича, В. Футалу та деяких інших, у працях яких подано просопографічний вимір його життєдіяльності. У підсумку склалася доволі цікава ситуація: життя, діяльність, світоглядні позиції вивчені доволі детально внаслідок сукупної праці українських дослідників, при цьому

в оціночних судженнях спостерігається різновекторний розлет. В цілому виокремлюються кілька позицій науковців: послідовний виборювач незалежності України; праворадикал, схильний до авторитарних методів; приспівник нацистів, ворог радянського народу. При цьому на початку 2020-х рр. не втрачає актуальності висновок Я. Грицака 2008 р. про недостатнє знання про С. Бандеру як про людину, оскільки не написана його наукова біографія [75, с.96]. А поки що «першою всеосяжною науковою біографією» Степана Бандери залишається монографія німецького історика Гж. Россолінського-Лібе, що вже перекладена й українською «Життя Степана Бандери. Тероризм. Фашизм. Геноцид. Культ».

2.3 Постать С. Бандери у шкільному підручнику з історії

Минуле народу чи нації не зводиться до сукупності «фактів» або навіть до «об'єктивних» зв'язків, що зачіпають їх, у ньому, насамперед розкривається сенс історичного існування, втілюється система цінностей. Формування національної свідомості відбувається різними шляхами та під впливом неоднакових чинників, непересічну роль у цьому відіграють історичне знання та історична освіта. А. Про слушно наголосив на переконаності французів у забезпеченні їхньої ідентичності та чи не самого їхнього існування як нації саме внаслідок викладання історії [297, с.16]. Адже історія надає необхідні інтелектуальні інструменти, що дозволяли підтримувати незалежну вмотивовану громадянську позицію [297, с.308]. Відчутну місію в цьому процесі відіграє підручник, що, з одного боку, є квінтесенцією сучасної наукової концепції вітчизняної історії, з іншого, виступає інструментом історичної політики, адже закладає підґрунтя для формування уявлень про минуле українського народу, а також основи

критичного мислення у сприйнятті контроверсійних сегментів історії. Ф. Турченко наголосив на потенціалі підручника з історії у формуванні нової історичної пам'яті, кристалізації національної ідентичності, програмуючи образ майбутньої України [400, с.14]. На справедливе зауваження О. Удода, підручник як найбільш доступне джерело історичної інформації перебуває в полі зору не лише науковців, а й представників політикуму, громадського сектору. При цьому всі зацікавлені особи піддають його критиці: науковці та решта інтелектуалів – за подієво-хронологічну складову, політики та активісти – за інтерпретаційні характеристики [411, с.83].

Непересічне значення у формуванні світогляду має вивчення визначних особистостей української історії. Постать С. Бандери відноситься до обов'язкових для розуміння української історії ХХ ст. Зважаючи на високий рівень контроверсійності цієї особи, відображення/ігнорування його діяльності на сторінках підручників було залежним від політичної кон'юнктури в Україні.

Так, у школах УРСР історія України вивчалася винятково в контексті історії СРСР, як додатковий фрагмент. Перший підручник з історії України для середньої школи було видано 1961 р. за авторства Ф. Лося, В. Дядиченка, В. Спицького [206]. Як зауважив О. Удод, структура книги базувалася на традиційному партійно-класовому підході, зокрема виділялася тема «УРСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу проти фашистської Німеччини». Ця структура стала канонічною, до кінця радянської доби повторюючись у наступних підручниках [411, с.55; 206]. Цілком зрозуміло, що у такому форматі не знайшлося місця постаті лідера ОУН(б), адже жорстко контролювалося подання навчального матеріалу з історії Української РСР в єдиному контексті вітчизняної історії [411, с.29–32, 38–40].

Статусу самостійного шкільного предмету історія УРСР набула лише з 1989–1990 навчального року [126, с.134]. А перший проєкт програми з дисципліни з'явився у 1990 р. З 1992–1993 навчального року було

запроваджено самостійний предмет «Історія України» [400, с.19]. Тоді ж розпочався відхід від радянської схеми історії [390, с.122].

З перипетіями запровадження вивчення у школі української минувшини безпосередньо пов'язано й позиціонування С. Бандери. Його постать у шкільному курсі історії з'явилася лише в роки незалежності, поступово набуваючи все більшої повноти представлення. У програмі 1996 р. ім'я С. Бандери подано лише у зв'язку з Варшавським і Львівським процесами поряд з Є. Коновальцем, Д. Донцовим, В. Липинським, але не називається навіть у контексті «Акту відновлення Української Держави» 30 червня 1941 р. [311]. Програмою 2005 р. С. Бандера, як і інші діячі ОУН, не виокремлюються та і про ОУН згадано односкладно [142]. У програмі з історії України 2017 р. (і рівня стандарт, і профільного рівня) ця постать фігурує у 10 класі у рамках вивчення Темі 6 «Україна в роки Другої світової війни» у контексті початку Другої світової війни та розколу ОУН. У рамках дисципліни «Україна і світ» у темі 5 її представлено у контексті становища української еміграції на початку Другої світової війни, так само у рамках розколу ОУН [141]. У новій редакції програм 2019 р. десятикласники націлені висловлювати аргументовані судження щодо політичної діяльності С. Бандери та позицій українського руху на початку Другої світової війни [245]. Тобто аналіз шкільних програм з історії демонструє еволюцію підходів до постаті С. Бандери: від повного ігнорування до виокремлення його серед діячів Організації українських націоналістів і залучення старшокласників до «висловлення аргументованих суджень щодо діяльності Степана Бандери», що цілком виправдано з огляду на контроверсійність цієї особистості, яка постала у складну багатовимірну добу. Ця тенденція знайшла відображення на сторінках шкільного підручника.

До 1991 р. діти в Україні навчалися за єдиними у масштабі СРСР підручниками, історія УРСР подалася як провінційний доважок до загальносоюзної. Тому на порядку денному освіти незалежної України постало завдання створення власної підручкової системи, адже відновлення

відчуття національної гідності вимагає якісного викладання історії, передусім у школі [333, с.393]. В Україні протягом 1990-х – 2000-х рр. з'явилося кілька поколінь навчальних видань з історії. Як наслідок, на зауваження І. Гирича, до початку 2000-х рр. в Україні, єдиній на пострадянському просторі, вдалося створити підручники з історії, написані не «очима сусідів», а з власним поглядом [64, с.381–382; 65, с.53]. Так само як і програми, але значно виразніше вони демонструють зміну місця очільника ОУН(б) у процесі пізнання української минувшини ХХ ст.

Протягом 1991–1995 рр. в Україні було створено перше покоління шкільних видань з історії [398]. Відповідно до програми у підручнику для 10 класу Ф. Турченка ім'я С. Бандери подано у зв'язку з Варшавським процесом. Уже в частині, присвяченій початку Другої світової війни, автор наводить пояснення сутності розколу ОУН. При цьому С. Бандера характеризується як очільник крила, не згодного з орієнтацією на співробітництво з Німеччиною. Натомість він показаний як такий, що виступав за утворення армії та розгортання боротьби за незалежність України, не відкидаючи можливої співпраці з німцями [397, с.331]. Повідомляється про арешт С. Бандери та його соратників після проголошення «Акту відновлення Української Держави» [397, с.332]. Далі йдеться про поширення ОУНівського підпілля та його переслідування нацистами, у зв'язку з чим наведено фрагмент німецького циркуляру: «Крім групи ОУН Бандери, на Україні не існує жодної організації опору, яка була б здатна становити серйозну небезпеку» [397, с.333]. Автор привернув увагу до звільнення С. Бандери з нацистського ув'язнення, коли той відмовився від ролі «п'ятої колони» [397, с.358]. Тобто Ф. Турченко вперше в українському підручницотворенні не лише показав місце С. Бандери у визвольному русі напередодні, у роки та по завершенні Другої світової війни, а й провів думку про його послідовну позицію щодо створення незалежної Української держави.

У подальшому фігурування постаті С. Бандери доводилося неодноразово обстоювати, якщо не відвойовувати. За свідченням О. Удода, гостра боротьба довкола підручника з історії України точилася з перших днів його створення. Тиск на авторів чинився, передусім, з боку політиків і великою мірою спрямовувався на найсуперечливіші проблеми – історії Другої світової війни та українського національно-визвольного руху [411, с.70, 72]. Як згадує Ф. Турченко, у 2007 р., за прем'єрства В. Януковича, чиновники від видавців та авторів в ультимативній формі вимагали вилучити з підручника зображення С. Бандери поряд із Й. Сліпим і Р. Шухевичем [399, с.79]. Тодішній міністр освіти і науки Д. Табачник виступив за переведення шкільних підручників з історії з «етноцентричних» позицій на «антропоцентричні», подавши при цьому власну політично вмотивовану інтерпретацію історії, віднісши С. Бандеру поряд з Р. Шухевичем до одіозних постатей [466, с.108; 269, с.22]. Все ж потужний тиск політичної бюрократії вдалося витримати, завдяки чому була підготовлена наступна серія навчальних видань [385, с.88].

Здобутий на зламі 1990-х – 2000-х рр. досвід створення підручників з історії для школи в незалежній Україні було піддано аналізу як освітянами, так і науковцями. Доволі продуктивними в цьому відношенні були робочі наради з моніторингу шкільної літератури з історії України за участі професійних істориків, які репрезентували різні наукові школи та регіони України. Результатом дискусій стало напрацювання підсумкового документу «Концепція та програми викладання історії України в школі», в якій сформульовано загальні принципи змісту навчання історії України. Зокрема, наголошено на актуальності розвитку громадянської, національної та особистісної свідомості. У цьому великий потенціал має шкільний курс історії, який може «виконати свою місію з консолідації української політичної нації». А тому саме переосмислення концептуальних засад шкільної історичної освіти постає як одна з найважливіших складових модернізації не лише школи, а й українського суспільства загалом [177, с. 8]. Принципове значення в розумінні

місії шкільної історії та, зокрема, трактувань діяльності контроверсійних постатей її минувшини, серед яких і С. Бандера, має настанова про запровадження до підручника сюжетів про розмаїття поведінкових мотивацій різних політичних чи соціальних груп, кожна з яких керувалася своїми спонуками. Це важливо, зважаючи на наповнене конфліктами минуле України, в яких українці протистояли одне одному. Справедливо укладачі Концепції на першопорядок поставили стимулювання в учнів критичного аналізу й формулювання власної позиції щодо контроверсійних моментів вітчизняної історії [177, с.13–14].

У поколінні підручників 2011 р. бачимо значно розлогішу інформацію про С. Бандеру, що демонстрували як уже знані автори, так і нові. С. Кульчицький разом із Ю. Лебедевою у параграфі «Україна в роки окупації. Визвольний рух» після доволі детальної характеристики партизанського руху подали невеликий за обсягом сюжет про опір окупації українських націоналістів. Зокрема, повідомляється про виокремлення ОУН(б) на чолі зі С. Бандерою та про арешт членів центрального проводу ОУН(б) після проголошення «Акту відновлення Української Держави» [193, с.49]. У підручнику авторства Ф. Турченка до викладу текстової інформації додано портрет С. Бандери, що сприяє візуалізації історичного процесу учнями [396, с.37–38].

Підручник «Історія України. 11 клас» авторства О. Пометун і Н. Гупана наголошує на розколі ОУН на дві групи. «Бандерівцями» названа молодь, яка вела підпільну боротьбу на західноукраїнських землях. С. Бандеру позиціоновано лідером ОУН(б), що спиралась на сили та можливості українського народу у боротьбі за незалежність [277, с.38]. Учням повідомляється про арешт Провідника та членів його родини після проголошення «Акту відновлення Української Держави», ув'язнення у концтаборі «Заксенгаузен» та подальше звільнення у вересні 1944 р. [277, с.39, 50]. Невеликий обсяг текстової інформації доповнюється зображальним

матеріалом, де лідер ОУН(б) позиціонований очільником крила націоналістів, що наполягали на винятково власних силах у боротьбі за незалежність.

Найглибший аналіз діяльності ОУН(б) та його лідера на початку німецького вторгнення в радянську Україну станом на 2011 р. було здійснено у підручнику для 11 класу колективу авторів у складі О. Струкевича, І. Романюка, С. Дровозюка. Про С. Бандеру розповідається у параграфі «Антинацистський рух Опору». На відміну від попередньо згаданих текстів, боротьба українських націоналістів поставлена на перший план, і приділено їй значно більше уваги. Окрім сюжету про ув'язнення лідерів ОУН(б), у цьому виданні подано найрозлогішу інформацію про С. Бандеру, наведено пояснення його позиції щодо вимушених сподівань на підтримку Німеччини [375, с.41, с.45]. Привернута увага до загонів «Рональд» і «Нахтігаль», які С. Бандера вважав ядром майбутньої української національної армії. Показано, що вже 23 червня 1941 р. він подав німецькому урядові меморандум з вимогою визнання українського національного руху рівноправним союзником у боротьбі з Радянським Союзом [375, с.45]. На наполягання нацистської влади скасувати «Акт проголошення Української держави» він заявив, що державна самостійність України не підлягає дискусії. Як наслідок, С. Бандеру та його соратників кинули до концтабору «Заксенгаузен» [375, с.46]. 25 листопада 1941 р. українські націоналісти (насамперед, бандерівці) були оголошені німецькою владою поза законом. Таємна інструкція роз'яснювала, що «рух Бандери готує повстання в рейхскомісаріаті «Україна», метою якого є створення незалежної України», з огляду на що «активісти руху Бандери повинні бути негайно заарештовані й після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники» [375, с.47]. Отже, авторський колектив даного видання зайняв принципову позицію щодо пояснення учням витоків і сутності українського визвольного руху і в його контексті постаті С. Бандери.

За освітянського міністра Д. Табачника відбувалося відверте втручання у зміст підручників, зокрема щодо трактування лідерів українського

визвольного руху. Високопосадовець не приховував свого несприйняття їх: «А Бандера і Шухевич залишаться в історії як націоналісти й організатори масових убивств, але при цьому вони ще й будуть навечно заплямовані колабораціонізмом» [379]. 2013 р. із завдань ЗНО було виключено імена С. Бандери та Р. Шухевича. Такі дії, як зауважують дослідники, зумовлювалися прагненням задовольнити прагнення прорадянської частини електорату [467, с.145]. Тодішній опозиційний нардеп В. Кириленко надіслав запит до міністерства з цього питання, а депутат від фракції «Батьківщина» заявив наступне: «Ця ініціатива скерована на знищення національної пам'яті українського народу та неодмінно спровокує загострення протистояння в суспільстві. Міністр Табачник вкотре виступає як професійний провокатор, завданням якого є нищення всього українського». У міністерстві з відповіддю не забарились, і на офіційному сайті з'явився коментар, суть якого полягала у такому: відсутність імен Шухевича та Бандери у вступних тестах ні на що не впливає, оскільки у підручниках є достатньо інформації про лідерів націоналістів. Коментарі експертів були доволі різкі, наприклад, історик Ю. Шаповал стверджував: «Це чергова спроба «відкоригувати» історію України» [444]. Як зауважив британський історик і політолог Т. Кузьо, запропонована Д. Табачником концепція шкільних підручників поживавила радянські погляди на українських націоналістів як «убивць» і «нацистських колабораціоністів» [187, с.86]. Такі зміни відповідали тим, хто підтримував путінську Росію [187, с.305]. До навчальних текстів було внесено радикальні зміни, як наслідок, їхній зміст на тому етапі розходився із ключовими тезами українських науковців-істориків.

У 2018–2019 рр. відбулося чергове оновлення шкільних підручників з історії для 10 та 11 класів. На той момент уже дієвим був Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», статтею 5 якого визначено державну політику щодо відновлення, збереження та вшанування національної пам'яті про їхню боротьбу. Зокрема,

наголошено, що держава «розробляє та вдосконалює навчальні плани, підручники, програми та заходи з метою вивчення історії боротьби та борців за незалежність України у ХХ столітті» [116].

В. Власовим і С. Кульчицьким у підручнику для 10 класу вперше С. Бандера згадується у викладі сюжету про суд над організаторами замаху на Б. Перацького. Подана біографічна довідка й портрет. Він позиціонований як «молодий революціонер». Вказується, що з січня 1933 р. він очолював Крайову ексекутиву ОУН [50, с.188]. Повідомлено про формування у Кракові в лютому 1940 р. власного «революційного проводу» і визнання своїм лідером С. Бандеру. Причина розколу ОУН пояснена внутрішніми розбіжностями між старшим і молодшим поколіннями. Учням повідомлено про ув'язнення С. Бандери та соратників після 30 червня 1941 р. [50, с.205, 215]. Автори доречно подали роз'яснення радянського змісту терміну «бандерівці», який було вживано «в негативному значенні, як синонім бандитизму, застосовуючи загалом до представників націоналістичного підпілля під час і після Другої світової війни, а також українських націоналістів за кордоном і тих, хто в Україні перебував в опозиції до радянської національної політики» [50, с.251]. Цей фрагмент цілком відповідає потребі протистояти інформаційним фейкам щодо української історії. У підручнику В. Власова та С. Кульчицького для 11 класу у розділі «Україна в повоєнний період» С. Бандера згадується в контексті його неповернення в Україну через відмову керівництва ОУН погодитися на такий крок. Він, за версією авторів, залишився представником ОУН в еміграції [51, с.25].

Найдетальніша інформація про С. Бандеру подана у підручниках авторства О. Струкевича, М. Мудрого, О. Аркуші. О. Струкевич уже традиційну біографічну довідку доповнив зауваженням: «Досі ім'я С. Бандери є символом українського національно-визвольного руху [374, с.161]. Автор наголосив на тому, що обидва крила ОУН ставили одну мету – незалежність України, але відрізнялися своєю стратегією й тактикою, хоча інші автори

вважають причину розколу в особистих амбіціях лідерів [374, с.185]. У цьому підручнику дещо більше приділено уваги С. Бандері у зв'язку із проголошенням «Акту відновлення Української Держави». Зокрема, додано сюжет про бесіду-допит з нацистськими високопосадовцями. Повідомлено про його наказ узяти владу та створити уряд. Він це робив як голова ОУН, що стояла в авангарді боротьби українського народу за свободу й мала право так діяти. Далі повідомляється про арешт і депортацію С. Бандери до Берліна, де він утримувався під домашнім арештом. О. Струкевич відзначив наростання популярності ОУН(б), що проявлялось у публічному складанні присяги її очільника, збиранні підписів до петиції про повернення свого лідера в Україну, поширенні листівок про відмову С. Бандери виконати вимогу Гітлера скасувати Акт 30 червня 1941 р. [374, с.188].

М. Мудрий та О. Аркуша назвали С. Бандеру серед лідерів ОУН і наголосили, що основною метою ОУН було створення самостійної Української держави [234, с.65]. У параграфі «Українська еміграція на початку війни: вибір політичної позиції» виокремлено пункт «Розкол в ОУН. Степан Бандера» [234, с.224]. Розміщено портрет С. Бандери (поряд з А. Мельником), подана стисла біографічна довідка, яка завершується констатацією його вбивства агентом КДБ у Мюнхені [234, с.225]. У тексті параграфу йдеться про С. Бандеру у контексті пояснення розколу в ОУН у 1940 р. Йдеться про обрання С. Бандери головою організації на Другому Надзвичайному конгресі у Кракові. Як наслідок, пишуть автори, замість однієї організації в націоналістичному таборі утворилися два політичні центри: бандерівський (ОУН(б) та мельниківський (ОУН(м)). Автори наголошують на спільності стратегічних цілей: здобуття незалежності України, розрахунок на підтримку Німеччини. Розходження, на їхнє міркування, мали тактичний вимір і «значною мірою вичерпувалися персональним суперництвом лідерів» [234, с.226]. Але Німеччина не бажала толерувати українську державність, через що у Кракові 4 липня С. Бандеру було заарештовано та депортовано до Берліна

для допитів [234, с.254]. Автори пояснюють, що від С. Бандери та Я. Стецька вимагали відкликати Акт 30 червня 1941 р., однак ніхто з ОУНівських провідників не поступився. Відтак, більшу частину життя вони провели в концтаборі для політв'язнів «Заксенгаузен» [234, с.255].

У підручнику для 11 класу колективу авторів на чолі з Г. Хлібовською С. Бандера згадується у контексті українського визвольного руху повоєнних років. Вперше названа його формальна посада – голова Генерального секретаріату Української головної визвольної ради. Акцент зроблено на подіях, до яких він був причетний, а не на його особистості [144, с.31]. Зроблено наголос на тому, що завданням радянської влади на західноукраїнських землях була боротьба з ОУН та УПА. В цілому діяльність С. Бандери більшою мірою показана у контексті протистояння з радянськими спецслужбами, а не українського державотворення [144, с.31–32].

Відповідно до «Рекомендації Rec(2001)15 Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі» історія не може бути інструментом ідеологічного маніпулювання, пропаганди або підтримки ультранаціоналістичних і сповнених нетерпимості цінностей. Навпаки воно має розвивати в учнях старших класів вміння критично мислити, незалежно та об'єктивно судити та вміти протистояти маніпуляціям, подавати суперечливі проблеми через звертання уваги на різні факти, думки та погляди [320]. Проаналізовані підручники відповідають цим вимогам, різною мірою та в неоднакових обсягах, але містять науково обґрунтовану інформацію про С. Бандеру, чимало з них спонукають до самостійного осмислення його місця в українському національно-визвольному русі. На доречне зауваження О. Удода, викладання історії в школі, з одного боку, віддзеркалює сучасну ситуацію в українській історичній науці, з іншого, вивчення історії в Україні є організованим державою, а, отже, відображає політичний курс держави. Через це підручники з української історії доволі

прискіпливо та критично оцінюються найближчими сусідами – Росією, Польщею та іншими [411, с.69].

Отже, аналіз підручників з історії України показав, що протягом 1990-х – 2000-х рр. увага до постаті С. Бандери розширювалася від згадки його імені у двох сюжетах – щодо розколу ОУН та проголошення «Акту відновлення Української Держави» 30 червня 1941 р. – та портретного зображення до доволі глибокого, наскільки дозволяє формат підручника, аналізу його ролі у виокремленні ОУН(б), доволі детальної біографічної довідки та його впливу на розгортання національного Руху Опору в роки Другої світової війни. Найдетальніша характеристика подана у підручниках О. Струкевича та М. Мудрого й О. Гаркуші. Показово, що серед упорядників підручників переважають науковці, котрі заглиблено опрацьовують проблематику українського визвольного руху. Водночас слід привернути увагу до вельми побіжного висвітлення у підручниках життя та діяльності С. Бандери у період від 1944 р. до загибелі. Частина авторів навіть не подають інформації про вбивство від рук співробітника НКВС. Та і взагалі у програмовому матеріалі та у підручниках не приділено жодної уваги українській діаспорі у другій половині ХХ ст., що звужує уявлення як про історію українства, український визвольний рух, який тривав протягом усієї радянської доби, так і про постать С. Бандери. Як влучно свого часу зауважив І. Лисяк-Рудницький, ізольована від зовнішнього світу історія України немов зависає в повітрі, вона не має свого чітко визначеного місця у поступі людства. Неможливо зрозуміти історію України відірвано від попередніх подій та одночасних процесів у сусідніх країнах та в цілому у Європі та на інших континентах [203, с.116].

Таким чином, в українському науково-освітньому просторі присутність постаті С. Бандери можна кваліфікувати як виразно контroversійну. Початок її вивчення припадає на другу половину ХХ ст. Практично одразу виокремилися два паралельні наративи – радянський та зарубіжний український, які функціонували до початку 1990-х рр. Перший був

перенасичений негативними характеристиками, адже вбивство С. Бандери було організовано вже на завершальному етапі придушення визвольного руху в західноукраїнських землях, задля чого радянська влада вдавалась і до ідеологічної обробки радянських громадян. Саме тут і було витворено міф про «фашизм» С. Бандери та ОУН загалом. Він надовго закріпився не лише в агітаційно-пропагандистській роботі, але і у сфері дослідження. Щодо С. Бандери важко говорити саме про наукове вивчення, у даному випадку і на шпальтах наукових за означенням видань розгорнулася ідеологічна обробка читачів. Для радянського виміру очільника ОУН(б) характерна фальсифікація, підтасовка фактів, недоречна негативна емоційність. Іншою крайністю було ігнорування не лише постаті, але й самого імені С.Бандери. Протилежною була ситуація у середовищі істориків з діаспори. Серед них спостерігався доволі високий інтерес до С. Бандери, адже чимало з них були його соратниками. В узагальнюючих працях з історії України у відповідних сюжетах діяч обов'язково присутній. На основі спогадів, документальних матеріалів показані етапи його біографії, але найбільше уваги приділено його політичній діяльності. Окремий сегмент діаспорної творчості становлять спогади, які, хоча і не є власне науковим продуктом, але містять чимало цінної інформації, на яку спиралися дослідники. Як наслідок, протягом другої половини ХХ ст., до завершення радянської доби саме в діаспорних інтелектуальних колах формувався розлогий наратив про С. Бандеру, позиціонування його як лідера боротьби за українську державність, хоча далеко не всі оцінки були позитивними.

Із здобуттям Незалежності та з кардинальною зміною характеру наукової творчості в Україні відбулися зрушення і у ставленні до очільника ОУН(б). Починаючи з 1990-х рр., у працях, присвячених українському визвольному руху ХХ ст., історії України у Другій світовій війні, ідеології націоналізму, історики обов'язково апелюють до С. Бандери. При цьому оцінки його діяльності не є однаковими, чимало доволі критичних тверджень,

але саме для сучасного етапу характерно глибоке аналітичне підґрунтя, що базується на розлогій джерельній базі внаслідок «архівної революції» та падіння інтелектуальних кордонів. Про С. Бандеру переважно йдеться у працях ширшої проблематики. Спеціальних досліджень небагато, навіть поодиноких. Варто відзначити доробок науковців М. Посівнича, Р. Частія та публіцистки Г. Гордасевич.

Наукові здобутки сучасних українських істориків покладено в основу відповідного підручничкового матеріалу. Можна цілком впевнено сказати, що у цьому сегменті розгорталася справжня «битва за Бандеру». Адже інформація про діяча еволюціонувала між поколіннями шкільних підручників з історії від дуже стислої у книгах кінця 1990-х рр. до доволі детальної у виданнях останніх років. Вагому роль у подачі матеріалу про С. Бандеру відігравали особисті переконання авторів підручників. А при політичній владі Партії регіонів це ім'я навіть усувалося з навчальних видань. Натомість від 2015 р. ім'я Провідника ОУН(б) повернулося до підручників. Така ситуація не випадкова, оскільки їх призначення – формувати квінтесенцію наукового знання про минуле, закладати підґрунтя у формування державної ідентичності молодого покоління, через що вони періодично потрапляють під прицільний вплив політики.

В цілому постать С. Бандери великою мірою опрацьована, накопичено потужну різнопланову інформацію. У науково-освітньому просторі України її презентація тяжіє до об'єктивності, але є далекою від вичерпаності. Наразі постать очільника ОУН(б) ще чекає на глибоких дослідників, як і на спеціальне монографічне дослідження.

РОЗДІЛ 3

ПОСТАТЬ ЛІДЕРА ОУН(Б) У ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ

Постать С. Бандери, окрім наукового та освітнього сегментів, широко рефлексується у публічному просторі України у процесі взаємодії між людьми, представниками різних груп населення. У розділі розкрито чотири сюжети – законодавчі кроки, що стосувалися вшанування постаті С. Бандери та які справляли вплив на характер її сприйняття; наповнення відповідного символічного простору, що включає назви, пам'ятники, музейні установи, гасла, які супроводжують пересічних громадян у їхньому повсякденні; медійний вимір особи Провідника, що є важливим в інформаційну добу у формуванні уявлень про минуле; реакції українського суспільства доби Незалежності на ім'я діяча.

3.1 Законодавчі ініціативи як чинник соціокультурного виміру імені Провідника

Потужним ресурсом впливу на сучасне суспільство виступає політика пам'яті як система заходів, за допомогою яких громадські сили прагнуть затвердити певні інтерпретації подій минулого, транслявати їх як домінуючий наратив з метою досягнення своєї політичної мети. Після проголошення у 1991 р. державної Незалежності в Україні склалася ситуація, коли необхідно було створювати основу національної єдності, спираючись на ідею української ідентичності. Постать С. Бандери – серед тих, які виступають її втіленням. Проте, як і в інших ділянках, в історичній політиці протягом 1990-х – на початку 2000-х рр. зіткнулися два, практично діаметрально протилежні наративи – український і радянський, між якими утворився світоглядно нейтральний, але найпоширеніший у громадянському середовищі. Цю

ситуацію інтенсивно використовували політики й громадські активісти, експлуатуючи ім'я очільника ОУН(б), як і інших лідерів українських визвольних змагань ХХ ст., задля аргументації у просуванні власних позицій.

За спостереженням О. Шевель, до початку ХХІ ст. поле політичної конкуренції в Україні складалося з трьох платформ, утворених ще наприкінці радянського періоду: націонал-демократи та праві націоналісти, що обстоювали прозахідну політику та розглядали українську історію як тяглу «національно-визвольну боротьбу» від іноземних, зокрема, російських загарбників; ортодоксальні комуністи та їхні союзники, які відкидали прозахідну політику та продовжували відстоювати радянську концепцію «трьох братніх народів» – «гілок» однієї нації; ідеологічно аморфний політичний «центр», що складався в основному з колишніх апаратників радянської системи та представників нових бізнесових і регіональних еліт. Жодна зі сторін цього конфлікту ідентичності/пам'яті не мала остаточної перемоги на електоральному полі, тому «війни пам'яті» спалахували циклічно, під час кожних виборів. При цьому періодично здійснювалися спроби встановити єдину «правдиву» версію історичного минулого [451].

Ситуацію у політичному вимірі діяльності українських націоналістів (що має безпосереднє відношення до постаті С. Бандери) у перше десятиліття Незалежності України детально описав С. Кульчицький. Науковець виводить її з останніх років радянської доби, а саме з моменту програшу комуністів на виборах до Верховної Ради та місцевих рад у трьох західних областях у березні 1990 р., після чого Народний Рух України порушив питання про політичну реабілітацію ОУН та УПА. З огляду на це керівники трьох відділів ЦК КПРС звернулися в секретаріат ЦК з доповідною запискою, в якій пропонувалося розгорнути публікацію документів з партійних архівів про діяльність «бандеровцев под руководством спецслужб фашистской Германии и других стран» у засобах масової інформації. На цій основі у січні 1991 р. секретаріат ЦК КПРС прийняв постанову «Про спроби політичної реабілітації Організації

українських націоналістів і Української повстанської армії в західних областях Української РСР». Після здобуття Україною Незалежності громадсько-політичні й політичні організації, що вважали себе правонаступниками ОУН і УПА, поставили питання про визнання Української повстанської армії воюючою стороною у Другій світовій війні. Діяльність ОУН і УПА вони розглядали як національно-визвольну боротьбу. У свою чергу, Організація ветеранів України та ліві партії продовжували наполягати на зрадницькому контенті щодо ОУН і УПА. Проблема набула загальнонаціонального масштабу під час відзначення 50-річчя восени 1992 р. На початку 1993 р. було розпочато роботу зі створення урядової комісії щодо діяльності ОУН та УПА. Проте через відсутність фінансування справа не рушила [253, с.40–41]. Прийнятий 22 жовтня 1993 р. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії соціального захисту» визнав бійців Української повстанської армії, які брали участь у бойових діях проти гітлерівських загарбників на тимчасово окупованій ними території України в 1941–1944 рр., особами, що належать до учасників бойових дій. Однак ветерани УПА, Конгрес українських націоналістів ставили питання про офіційне визнання УПА воюючою стороною у Другій світовій війні.

Для вирішення проблеми у вересні 1996 р. Верховна Рада України створила комісію для сприяння вивченню діяльності ОУН та УПА. 12 вересня 1997 р. Постановою Кабміну за дорученням Президента Л. Кучми було створено Комісію з вивчення діяльності ОУН-УПА на чолі з Віце-прем'єр-міністром України, до якої поряд із високопосадовцями увійшли голови ради Організації ветеранів України, Організації українських націоналістів, Конгресу українських націоналістів, Всеукраїнського об'єднання ветеранів. Завданням Комісії було вивчення питань, пов'язаних з діяльністю ОУН та УПА, і підготовка історично та юридично обґрунтованих висновків. Урядовій комісії було доручено подати Кабінетові Міністрів України пропозиції про визначення офіційної позиції у цьому питанні. Контроль за виконанням

постанови покладался на Віце-прем'єр-міністра України В. Смолія, який очолював Інститут історії України [306]. Комісія пропрацювала до 2008 р., коли була ліквідована постановою Кабміну України у [301]. До результатів її діяльності варто віднести підготовку двадцяти восьми книг, фахового висновку «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія» та колективної монографії «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси», в яких було сформульовано фахове бачення діяльності ОУН та УПА в історичній ретроспективі [252; 253].

Національна складова набула виразності у політиці пам'яті В. Ющенка. На зауваження А. Любарця, унікальність третього Президента України полягала у створенні ним політичної кон'юнктури «використання історії». Конкретні заходи в рамках політики пам'яті трактувались В. Ющенком як «встановлення історичної справедливості» задля реалізації «національного відродження» [208, с.61]. Вже Указом Президента України від 14 жовтня 2006 р. «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення» з метою «консолідації та розвитку української нації, встановлення історичної справедливості щодо учасників українського визвольного руху, сприяння процесу національного примирення та взаємопорозуміння, відновлення національної пам'яті» передбачався комплекс заходів на 2006–2007 рр. з вивчення та висвітлення участі українців у Другій світовій війні, інших військових конфліктах ХХ ст. У документі йшлося про сприяння всебічному висвітленню цих сюжетів, зокрема діяльності Організації українських націоналістів у навчально-виховному процесі; використання досліджень вітчизняних учених щодо визвольної боротьби українського народу у програмах загальноосвітніх та вищих навчальних закладів; оновлення музейних експозицій, які відображають події, пов'язані з українським визвольним рухом 20-х – 50-х років ХХ ст., зокрема Другою світовою війною; заходів, спрямованих на консолідацію

українського суспільства, дослідження ролі, місця та значення українського визвольного руху, встановлення історичної та соціальної справедливості [299].

На початку 2010 р. Президент В. Ющенко підписав указ «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті», що визнавав учасниками боротьби за незалежність України у ХХ ст. осіб, «які брали участь у політичній, партизанській, підпільній, збройній боротьбі за незалежність України, Організації українських націоналістів, що ставили за мету здобуття Україною державної незалежності» [300]. Ця норма поширювалася й на трактування постаті С. Бандери.

Масштаби суспільного резонансу щодо постаті лідера ОУН(б) демонструють події довкола присвоєння йому звання «Герой України». Сама ідея такого кроку викликала не просто діаметрально протилежні оцінки у суспільстві, але й супроводжувалася судовими процесами, які мали на меті нівелювати цей статус або, навпаки, його примножити. 20 січня 2010 р. Президент України підписав указ № 46/2010 про присвоєння звання «Герой України» провіднику ОУН(б) «посмертно» із формулюванням: «За незламність духу у відстоюванні національної ідеї, виявлені героїзм і самопожертву у боротьбі за незалежну Українську державу» [304]. Високу нагороду отримав онук і тезка лідера ОУН(б).

В. Ющенко у мемуарах, виданих через чотири роки після цієї події, розмірковував про категорію «герой», якого він трактував як особу, що «зробила внесок у становлення твоєї національної держави». З цього погляду С. Бандера, як і С. Петлюра, І. Мазепа, котрі закладали фундамент української незалежності, є національними героями. Ще одним мотивом для президентського указу стало прагнення окреслити відмінну, неросійську історію, оскільки політика пам'яті «є проекцією у майбутнє» [459].

Цей жест не лише викликав природну негативну реакцію з боку Москви, засудження з боку В. Януковича та Партії регіонів, але й жорстку реакцію Європарламенту, депутати якого за ініціативою польської делегації ухвалили

резолуцію із закликом до українського керівництва переглянути указ, тим самим підтвердивши відданість України європейським цінностям. У резолюції містилося звинувачення С. Бандери в «колаборації з нацистською Німеччиною». Указ В. Ющенка розкритикували як безвідповідальний і українські інтелектуали, які одночасно засудили й резолюцію Європарламенту – за неточні формулювання, які зафальшовують і примітивізують складну проблему. Принципова незгода між європейськими та українськими діями стосувалася історичного контексту, адже С. Бандеру перші позиціонували як праворадикала, останні – лідером національно-визвольного руху [154, с.99, 106; 466, с.106; 330]. На думку Т. Стриєка, В. Ющенко, вдавшись до героїзації С. Бандери та Р. Шухевича, порушив принцип непідтримування вшанування постатей, чия діяльність суперечить сучасній європейській пам'яті про жертви масових убивств. На його погляд, цей крок не могли прийняти не лише в Москві, але і в Європі [371, с.41]. В Україні доволі поширеним був погляд, презентований політологом К. Бондаренком. Його критика зводилась до таких позицій: відсутність попередньої наукової експертизи; внутрішньополітична заангажованість указу; підписання указу в порушення законодавчих норм; виклик українцям Сходу і гра на розколі [35, с.206–207]. Поляризацію поглядів громадян України О. Хромейчук пояснює тим, що для значної їх частини особисті спогади про Другу світову війну зливаються з культурною пам'яттю, яка має регіональну специфіку [467, с.145].

Невдовзі указ Президента України громадянин В. Оленцевич оскаржив у Донецькому окружному адміністративному суді. Свій позов він мотивував відсутністю у лідера ОУН(б) громадянства України. 2 квітня 2010 р. його було задоволено, що означало скасування указу про присвоєння діячеві звання «Герой України» [298]. Розпочався затяжний судовий процес щодо визначення юридичного статусу С. Бандери. Незабаром Ю. Шухевич, В. Ющенко та інші подали касаційні скарги до ВАС України про анулювання рішення тепер уже Донецького окружного адміністративного суду. Проте 2 серпня 2010 р. ВАСУ

підтвердив рішення апеляційного суду про позбавлення С. Бандери та Р. Шухевича звання «Герой України». При цьому відповідний президентський указ не було скасовано, отже, по суті він залишається чинним. Як показало дослідження соціологічної групи «Рейтинг», у березні та вересні 2019 р. ідею відміни указу Президента В. Ющенка щодо присвоєння С. Бандері звання «Герой України» підтримували 53% опитаних, кількість противників цього рішення за півроку дещо зросла – з 28 до 31% [95].

Доволі скоро почали лунати заяви про звернення до Президента України щодо повернення С. Бандері та Р. Шухевичу високої державної нагороди «Герой України». Не підтримувати скасування Указу Президента України «Про присвоєння Степану Бандері звання Герой України», – з таким проханням звернулася до Президента та до Конституційного суду України Хустська міська рада. Ініціатором рішення виступив Голова міста Хуст, Голова Хустської міської організації Української народної партії М. Джанда. Під час XIV сесії Хустської міської ради V скликання 10 березня 2010 р., депутати, беручи до уваги заслуги С. Бандери та очолюваної ним ОУН перед Україною, вагомий внесок ОУН в обороні Карпатської України, безпосередню участь у подіях Карпатської України Головного командира УПА, Героя України Р. Шухевича, з нагоди 71-ї річниці проголошення незалежності Карпатської України, вирішили присвоїти звання «Почесний громадянин м. Хуст» видатним діячам українського національно-визвольного руху, Героям України С. Бандері та Р. Шухевичу. На переконання депутатів, «сьогодні засуджують присвоєння звання Героя ті, хто ніколи не хотів бачити Україну самостійною, незалежною, сильною державою», тому «без УПА, без Бандери, без Шухевича не було б сучасної Української держави, не було б сучасної української нації» [23]. Проте вже 20 квітня 2011 р. Хустський районний суд Закарпатської області за зверненням Д. Скрипа скасував рішення Хустської міськради про присвоєння С. Бандері та Р. Шухевичу цих звань. Позивач

наголосив на тому, що ці люди не були уродженцями міста, не проживали в ньому і не зробили безпосереднього внеску у його розвиток [403].

13 січня 2011 р. Львівська обласна рада затвердила постанову, в якій висловлено протест щодо скасування указу про присудження С. Бандері звання «Герой України». Зокрема, у рішенні йшлося: «Вороги України не могли подолати Бандеру живого, вони бояться його й мертвого. Адже Бандера для мільйонів українців, попри недолугі і нікчемні рішення судів, був і залишається українським Героєм» [90]. Паралельно депутати облради прийняли рішення про перейменування вулиць у містах Львівської області на честь Провідника ОУН(б), ухвалили рішення про комплекс заходів щодо висвітлення українського національно-визвольного руху ХХ ст. та особистого внеску усіх борців за незалежність України, зокрема і С. Бандери.

Уже у грудні 2019 р. депутати Тернопільської міської ради ухвалили звернення до Президента України, Голови Верховної Ради України, Голови Тернопільської обласної державної адміністрації щодо повторного присвоєння С. Бандері звання «Героя України». Зокрема, в офіційному тексті йшлося: «Закликати Президента України присвоїти провіднику ОУН Степану Бандері звання Героя України за особливі заслуги перед Українським народом». Серед аргументів називалися особисті чесноти С.Бандери як ідейного натхненника борців за незалежність України різних поколінь аж до сучасного, а також підстави скасування попереднього рішення, серед яких оскарження не факту присвоєння С. Бандері звання «Героя України», а указу Президента [389]. Проте цей заклик залишився без відповіді.

Питання про присвоєння звання «Героя України» С. Бандері було порушено на теренах медіа. Зокрема, В. В'ятрович в інтерв'ю «Радіо Свобода» зауважив, що це звання скомпрометоване, оскільки серед тих, хто його отримав, є й ті, хто готовий воювати проти України, а політики, які зачіпають це питання, намагаються посилити свій електоральний потенціал. Очільник Інституту національної пам'яті додав, що повторне присвоєння звання

С. Бандері не додасть розуміння його образу. Але для В. В'ятровича він є національним героєм, поставивши його в один ряд з лідерами інших визвольних рухів – Ю. Пілсудським, М. Коллінзом, М. Бегіном, оскільки той був «типовий революціонер поневоленого народу». Як зауважив історик, С. Бандера для визнання його героєм не потребує присвоєння йому спеціального звання, адекватніше було б говорити про запровадження нової відзнаки, якою можна було б вшанувати і С. Бандеру [56; 53].

Показовим є висновок укладачів бібліографічного покажчика щодо С. Бандери, виданого у Дрогобицькому державному педуніверситеті імені Івана Франка, про дискусію, що не припиняється в українському суспільстві та яка активувалася після присудження С. Бандері звання «Героя України» і його скасування у 2010 р. На переконання укладачів, ідеї Провідника ОУН(б) набувають надзвичайної ваги в умовах боротьби України за незалежність від російської агресії. Даний сюжет завершено емоційними словами: «... кожна незалежна нація має право на своїх героїв, незважаючи на те, що вони не завжди позитивно сприймаються представниками інших націй» [355, с.15].

Отже, за президентства В. Ющенка вперше державна політика щодо діяльності ОУН та УПА була спрямована на трактування її як боротьби за незалежність України. У цьому контексті слід розглядати указ про присудження С. Бандері звання «Герой України», якому згодом чинився жорсткий опір з боку частини суспільства. За президентства В. Януковича політика пам'яті розвернулася на сто вісімдесят градусів – на офіційному рівні здобув підтримку проросійський/неорадянський наратив минулого, зокрема щодо трактування Другої світової війни та відповідно й постаті С. Бандери. Ці кроки цілком вписувалися у загальний тотальний контроль з боку державного керівництва України протягом 2010–2014 рр., яке у частині визвольного руху виступило дезінтеграційним чинником, до чого привернув увагу О. Попович [281, с.352]. Як ідеологічну основу таких кроків було використано ідею боротьби з «бандерівщиною», а наповнення держави українським наративом

ототожнювалося з проявами «фашизму» [275, с.40]. Проте спроби правлячих еліт відверто підтримати один з конфліктуючих історичних наративів неминуче викликали хвилю спротиву серед опозиційних політичних еліт і громадськості. На думку експертів, позиція стосовно проблем пам'яті стала одним із факторів, що перешкодив В. Ющенку вдруге посісти президентське крісло, а В. Януковича позбавив президентства та згодом змусив покинути Україну [451].

Ситуація кардинально змінилася внаслідок Революції Гідності. Нове політичне керівництво України на чолі з П. Порошенком розвернулося обличчям до проблеми вшанування борців за незалежність України. Як відзначив С. Плохій, тоді кардинально змінилися настрої щодо минулого України, а «битви за історію» стали частиною реальної війни. На цій хвилі прагнення реабілітації українських повстанців, які боролися за незалежність України під час і після Другої світової війни, поставило на порядок денний декомунізацію [469]. У листопаді 2014 р. група народних депутатів, представників ВО «Свобода» внесла на розгляд законопроект про визнання Організації українських націоналістів та Української повстанської армії воюючою стороною у Другій світовій війні за свободу і незалежність України [296]. Ініціатори апелювали до фахового висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА та IV Конвенції Гаазької конференції від 18 жовтня 1907 р. У проекті наголошено, що визнання ОУН та УПА воюючою стороною вплине на самоідентифікацію української нації, зняття фальшивих нашарувань у громадській свідомості українців, сприятиме формуванню «здорового погляду» не тільки на минуле та сучасність, а й на майбутнє України. Пропозиція була реалізована наступного 2015 р. в так званих декомунізаційних законах.

Зокрема, серед них привертає увагу Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті». У преамбулі документу зазначено: «Цей Закон спрямований на визнання

учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті головними суб'єктами боротьби за відновлення державної незалежності України – борцями за незалежність України у ХХ столітті» [303]. Статтею 1 борцями за незалежність України у ХХ ст. визнано осіб, які «брали участь у всіх формах політичної, збройної та іншої колективної чи індивідуальної боротьби за незалежність України у ХХ столітті». Серед двадцяти позицій названо й ОУН. Статтею 5 визначено державну політику щодо відновлення, збереження та вшанування національної пам'яті про їхню боротьбу, яка полягає у забезпеченні всебічного вивчення історії борців за незалежність України у ХХ ст., заходах, спрямованих на підвищення поінформованості суспільства та привернення уваги громадськості до історії боротьби та борців за незалежність України, поширює об'єктивну інформацію про боротьбу та борців за незалежність України у ХХ ст. Стаття 6 публічне заперечення факту правомірності боротьби за незалежність України у ХХ ст. визнає наругою над пам'яттю борців за незалежність України у ХХ ст., приниженням гідності українського народу [116]. Таким чином, було створено сприятливий політичний клімат для позиціонування серед багатьох інших діячів і С. Бандери як борця за державну незалежність України.

Цей та інші «декомунізаційні» закони одразу були піддані критиці з боку представників інтелектуального простору. На думку О. Шевель, уряд П. Порошенка не вдався до пам'яттєвого плюралізму. Закони зазнали чималої критики з боку науковців, інтелектуалів і правозахисних груп здебільшого через запровадження обмеження на обговорення проблеми та відповідальності за розмито визначену «пропаганду» комуністичної чи нацистської ідеології, «публічне заперечення злочинного характеру» цих режимів, «фальсифікації історії» Другої світової війни або «публічне виявлення зневажливого ставлення» до захисників незалежності України, в тому числі й учасників ОУН та УПА [451].

В. Зеленський у ряді інтерв'ю висловлював своє бачення проблеми меморіалізації С. Бандери. Зокрема, на початку каденції шостий Президент зауважував, що цей діяч є героєм для «якогось відсотка українців». Він його позиціонував як одного з тих, хто захищав свободу України, наголошуючи на неоднозначності ставлення до нього у суспільстві. При цьому він скептично поставився до найменування його іменем великої кількості об'єктів і висловив думку про непотрібність провокувати суспільство визначатися зі ставленням, з чим повинен впоратися час [54; 324].

Рішення щодо вшанування імені С. Бандери приймалися й на регіональному рівні, передусім на Заході України. Так, керуючись Указом Президента України від 14 жовтня 2006 р. «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення», рішенням Тернопільської обласної ради від 27 травня 2008 р. № 284 «Про відзначення в області 100-річчя від дня народження Степана Бандери», розпорядженням голови обласної державної адміністрації від 10 грудня 2008 р. № 913 «Про затвердження заходів з відзначення 100-річчя від дня народження та проведення в області Року Степана Бандери» «для встановлення історичної справедливості щодо учасників українського визвольного руху» у Тернопільській області 2009 р. було проголошено Роком Степана Бандери [357, с.3]. З цією метою на рівні області було розроблено настанови з популяризації імені Провідника ОУН(б), укладено методичні рекомендації до проведення відповідних заходів.

На урочистій сесії Львівської міської ради з нагоди 754-ї річниці міста за визначний внесок у національне відродження України голова Проводу ОУН С. Бандера разом із генерал-хорунжим, головнокомандувачем УПА Р. Шухевичем отримав звання «Почесний громадянин м. Львова» [362]. У даному випадку його позиціоновано як діяча, який певний час жив і працював у Львові та діяльність якого відповідала захисту інтересів львів'ян. Загалом

С. Бандера є почесним громадянином дев'ятнадцяти міст Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Волинської областей.

У листі до губернатора Львівщини М. Костюка у грудні 2011 р. голова Львівської обласної ради О. Панькевич називає С. Бандеру видатним політичним діячем і головою Проводу ОУН. Депутат Львівської облради Ю. Підлісний в інтерв'ю зауважував, що у народжених у незалежній Україні громадян вже відсутній емоційний спротив щодо причетних до ОУН і, зокрема, до С. Бандери. Цей лист містив запрошення губернатора на заходи, присвячені річниці з Дня народження Бандери [312].

До 100-річчя від народження Бандери 2009 рік у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській областях було оголошено роком С. Бандери [241]. Як повідомляє офіційний сайт Тернопільської міської ради, лідер українських націоналістів отримав доволі позитивну характеристику від мера С. Надала. Зокрема, він стверджував: «Бандеру боялися в Кремлі навіть через багато років після Другої світової війни, коли УПА вже не вела активних бойових дій. Ім'я Степана Бандери і сьогодні викликає ненависть кожного ворога України, як внутрішнього, так і зовнішнього. Бо він загрожує будь-якому ворогові. Він ніс і досі несе ідею сильної, незламної, могутньої України, час якої настав і яку не спинити». Прикметно, що міський голова Тернополя є членом політичної партії «Свобода», учасники якої приділяють чимало уваги вшануванню провідників українських націоналістів. Символічно, що С. Надал виступав на фоні пам'ятника лідера ОУН у Тернополі [336].

Отже, позиціонування імені С. Бандери в межах державної політики пам'яті сучасної України було, передусім, пов'язано із трактуванням Організації українських націоналістів, національно-визвольної боротьби напередодні, у роки Другої світової війни та по її завершенні. У більшості затверджених офіційних документів ім'я С. Бандери не виокремлювалося, але оціночні судження щодо діяльності ОУН цілком транслуються й на нього. У площині політики пам'яті виразно позначилася контрверсійність постаті

лідера українських націоналістів. На кожну дію певної політичної сили в цьому напрямі чинилася протидія з боку опонентів. Мали місце й заходи, зорієнтовані на цю персону, зокрема Указ щодо присвоєння звання «Героя України». Більше уваги постаті С. Бандери приділено на місцевому рівні у західних областях України. В цілому у сегменті меморіальної політики постать С. Бандери за роки незалежності набула категоричної контрверсійності. Протягом усіх років незалежності України вона виступала своєрідним маркером рівня підтримки проукраїнського наративу.

3.2 Символічний простір постаті С. Бандери

Символічний простір як система знаків, що формують уявлення про певний об'єкт, у нашому випадку – про постать визначного діяча, створює узагальнений образ з метою донесення певних сучасних ідей. На початку 2000-х рр. українське суспільство переживало процес трансформації комунікативної пам'яті у культурну, що відбувалося шляхом ритуалізації та матеріалізації колективної пам'яті [254, с.327]. У даному підрозділі аналізу піддано об'єкти, що у символічній формі репрезентують постать С. Бандери, а саме: назви, монументи, музейні установи, гасла з використанням його імені.

На доречне зауваження В. Трофимовича, наразі в Україні спостерігається процес кристалізації національної ідентичності, що супроводжується створенням пантеону героїв національно-визвольних змагань. Через це важливу роль відіграють символи, які є уособленням боротьби українців за національне визволення та незалежність [395, с.16–17]. А. Ассман наголосила на неабиякому значенні місць пам'яті для конструювання культурної пам'яті, адже вони надають змогу не лише укріпити локальний спогад, але й втілюють неперервність минулого [3, с.318].

В Україні, як і в інших державах, склалася традиція називати об'єкти інфраструктури населених пунктів іменами значущих історичних постатей. До таких належить і С. Бандера. В Україні у понад ста містах чотирнадцяти областей налічується більше як 500 вулиць, проспектів, провулків на честь його імені [319]. Географія розташування вулиць на честь С.Бандери показана у діаграмі 3.1 (Додаток Г. 3.1). У найбільшій кількості всі види назв адміністративних об'єктів представлені у Львівській (у 34 населених пунктах), Івано-Франківській (13 населених пунктів), Тернопільській областях (11 пунктів) (Додаток А). Наприклад, в Івано-Франківську 1991 р. вулиця Куйбишева отримала ім'я Степана Бандери, де на будинку номер 1 йому встановлено меморіальний знак [68, с.22–23].

Появі вулиць імені С. Бандери посприяв Закон України 2015 р. «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті». У його статті 4, зокрема наголошено на сприянні держави «увічненню пам'яті про борців за незалежність України у ХХ столітті», у назвах об'єктів топоніміки адміністративно-територіальних одиниць [116]. У розвиток цих настанов, наприклад, Чернівецька міська рада 26 травня 2016 р. підтримала електронну петицію щодо перейменування вулиці генерала Ватутіна на вулицю Степана Бандери [305].

Проте далеко не завжди ідея перейменування завершувалась успіхом. У 2018 р. хвиля увічнення пам'яті С. Бандери дійшла до Дніпра. Напередодні 110-ї річниці від його Дня народження було зареєстровано петицію «Дніпру – вулицю імені Степана Бандери!». Доволі красномовною є наведена в ній аргументація. Автор за відправну взяв тезу про Дніпро як місто, що у 2014 р. прийняло на себе роль центру супротиву агресії РФ, але ще не знайшло гідного місця «для одного із лідерів українських національно-визвольних змагань ХХ століття». Привернуто увагу, що С. Бандера уже давно офіційно вважається учасником боротьби за Незалежність України та разом з іншими героями ОУН та УПА вшановується в законодавчих актах, а у Дніпрі діяло найбільш

розгалужене у центральній-східній Україні бандерівського підпілля, яке чинило опір нацистським окупантам» [103]. Хоча петиція не набрала необхідної кількості голосів, і вулиця з іменем очільника ОУН(б) у місті поки що відсутня, цей сюжет демонструє, по-перше, наявність певної підтримки ідеї публічного вшанування діяча і у східній частині України, по-друге, ототожнення його імені з боротьбою за українську державність.

Чи не найбільшого резонансу набуло перейменування Московського проспекту у Києві на проспект Степана Бандери. Після запального громадського обговорення, зважаючи на потребу світоглядної відповіді російській агресії, Київська міська рада 7 липня 2016 р. підтримала таке рішення [302]. Коментар до нього надав тогочасний голова Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович в інтерв'ю виданню «Українська правда», відзначивши, що С. Бандера, насамперед, є символом боротьби за незалежність, проте не йдеться про повторення радянського досвіду з вулицями Леніна, повсюдним насадженням цього імені. Відповідні рішення мають приймати місцеві жителі, у випадку ж столиці незалежної України необхідно вшанувати «людину, яка справді боролася за незалежність України і неодноразово була засуджена на смертну кару». На думку В. В'ятровича, С. Бандера, загинувши від рук кілера КДБ, став символом такої боротьби [266]. Також в інтерв'ю привернуто увагу до широкої участі в обговоренні перейменування Московського проспекту саме киян. Проте рішення наткнулося на опір.

У серпні 2016 р. дві громадські організації, засновані экс-депутаткою від Партії регіонів І. Бережною «Антифашистська правозахисна ліга» та «Єврейська правозахисна група», подали до суду позов. До противників перейменування приєдналися кілька організацій, що позиціонували себе як «ветеранські». 25 червня 2019 р. Окружний адмінсуд Києва вперше скасував рішення Київради про перейменування проспектів Московського та Генерала Ватутіна. Проте влада подала апеляцію, і 9 грудня 2019 р. Шостий апеляційний

адміністративний суд скасував рішення Окружного адмінсуду Києва, встановивши, що перейменування було цілком законним. Проте 28 січня 2021 р. Окружний адміністративний суд Києва знову прийняв ухвалу щодо скасування перейменування трьох вулиць, провулку та проспекту, на яке знов було подано апеляцію [456]. Наразі у Києві проспект Степана Бандери зберігається.

На початку 2016 р. на виконання закону про декомунізацію Кременчуцькою міською радою обговорювалася пропозиція про перейменування деяких вулиць міста. Спираючись на результати електронного голосування серед містян, провулок Жовтневий було названо іменем Степана Бандери. У другій хвилі перейменувань жителі висловили бажання дати цьому провулку назву Осінній, що не було задоволено [406].

Варто привернути увагу до пропозицій найменування іменем С. Бандери інфраструктурних об'єктів. Зокрема, 20 жовтня 2011 р. група депутатів Львівської міської ради звернулася до прем'єр-міністра України з пропозицією назвати на честь С. Бандери новий аеропорт, побудований напередодні проведення в Україні Чемпіонату Європи з футболу 2012 р. На їхню думку, це б відповідало патріотичному духу територіальної громади міста [90]. Проте пропозицію було відхилено.

Майже через десять років, 16 березня 2021 р., депутати Львівської обласної ради спрямували Кабінету міністрів і Міністерству молоді та спорту звернення щодо присвоєння імені Степана Бандери «Арені Львів», яке підтримали 51 депутат обласної ради з 84-х. На думку авторів ідеї, такий крок мав сприяти «формуванню національної свідомості» та «патріотичному вихованню молоді». Ініціатори назвали кілька аргументів щодо пропозиції: необхідність протидії частини представників польської влади через їхні висловлювання проти українців, прагнення підтримати Тернопіль, де міський стадіон назвали іменем Романа Шухевича, що викликало критику Польщі та Ізраїлю [455].

Мала місце ініціатива надати ім'я Провідника ОУН(б) національному університету «Львівська політехніка», в якому С. Бандера навчався у 1928–1933 рр., опановуючи фах агронома на сільськогосподарському факультеті. Викладач кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини В. Гнатюк заявив: «Для нас, працівників і студентів Львівської політехніки, є великою честю й гордістю ходити тими самими коридорами, сидіти в тих самих аудиторіях, де колись ходив і сидів Провідник української нації». Ініціативу було загальмовано на рівні департаменту освіти Львівської ОДА, де послалися на технічні процедури [212]. Хоча намір не вдалося реалізувати, ситуація демонструє ставлення до лідера ОУН(б).

Отже, ім'я С.Бандери в Україні від початку 1990-х рр. вшановано у назвах вулиць, що засвідчує доволі розлога географія. Першість належить трьом областям на Заході України, що зумовлено як пов'язаністю діяча з цим регіоном, так і рівнем національної самоідентифікації.

Виразним способом комеморації виступають пам'ятники, зведення яких спрямовано на увічнення найвизначніших подій і персоналій та які укладаються у символічний простір, що позначає важливі для певного соціуму смисли. На заувагу П. Коннертона, у міркуваннях про соціальну пам'ять, конкретні предмети, які легко транслюються в образи, набагато краще зберігаються в пам'яті, ніж абстрактні поняття, адже вони проходять «обробку» подвійним кодуванням у межах візуального кодування і вербального вираження [176, с.51].

В Україні С. Бандері встановлено 43 пам'ятники. Як показано у діаграмі 3.2, вони розташовані у чотирьох областях – Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Рівненській (Додаток Г. 3.2). Найбільша кількість монументів – 20 – представлена у Львівській області, у Тернопільській наявні 11 меморіальних об'єктів, в Івано-Франківській області розташовано 10 пам'ятників, у Рівненській – 2. В обласних центрах розташовано 3 пам'ятники,

у селах –13, решта зведені у невеликих містах. Із загальної кількості меморіальних споруд 21 є пам'ятниками, 22 становлять погруддя С. Бандери.

Найбільш «рано встановленим» є пам'ятний знак на честь перебування С. Бандери у селі Крушельниця Сколівського району Львівської області (1953 р.), його було зведено на честь перебування у селі С. Бандери з групою студентів [29]. В Коломиї Івано-Франківської області він з'явився ще 1991 р. у дні відзначення 750-річчя міста, за день до початку «серпневого путчу», спроби державного перевороту в СРСР (Додаток Б. Фото 3.5). Перший у Тернопільській області пам'ятник С. Бандері з'явився у селі Козівка Тернопільського району в 1992 р. В Івано-Франківську пам'ятник йому встановили у 2009 р. Його автор – львівський художник М. Посікіра.

«10 років роздумів. 7 конкурсів. 5 років на спорудження. Зведення пам'ятника провідникові ОУН Степану Бандері у Львові стало чи не найбільш обговорюваною подією двох десятиліть», – такий коментар щодо об'єкту подано на сайті Львівського туристичного центру [211]. Дійсно, проект монумента С. Бандері у Львові затвердили 2002 р. Його авторами стали скульптор М. Посікіра та архітектор М. Федик. Будівництво було розпочато наприкінці 2003 р. Пам'ятник мав підтримку більшості містян, дискусії стосувалися місця установки (біля Оперного театру, де за радянських часів стояв гранітний Ленін), його оформлення (нагадує радянський монументальний стиль), розмірів (загальна площа монументу викликала незадоволення мерії) [466, с.139]. Офіційне відкриття пам'ятника відбулося 13 жовтня 2007 р., напередодні свята Покрови Пресвятої Богородиці до 65-літнього ювілею Української повстанської армії. Проте, це була перша частина меморіального комплексу (площа і на ній фігура С. Бандери в повний зріст, заввишки 7 м). Друга його частина – 30-метрова тріумфальна арка на чотирьох колонах, розташована за пам'ятником. Кожна з чотирьох опор символізує певну добу в українській історії: княжий період, період козацтва, період Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки

та сучасність України. Відкриття меморіалу, заплановане до 100-річчя діяча, відбулося 1 січня 2011 р., тобто із затримкою на два роки (Додаток Б. Фото 3.1). На думку Я. Грицака, цей пам'ятник вшановує не стільки С. Бандеру, скільки міф про нього, і він не характерний для України загалом, а тільки для Галичини, хоча після Помаранчевої революції такий спосіб мислення все помітніше проникав і до Києва [75, с.95]. 1 січня 2017 р. пам'ятний камінь з меморіальною дошкою поставили на перехресті вулиць Бандери та Зарічанської у Хмельницькому [29].

Діаграма 3.3 показує хронологію встановлення монументів в Україні (Додаток Г. 3.3). Найперший з'явився 1990 р., 1991 р. – два, 1992 р. встановлено три об'єкти. Активізувалася ця діяльність у 2007–2012 рр., протягом яких сукупно було встановлено 22 монументи, тобто половину із нині наявних. Прискорення монументалізації Провідника ОУН(б) зумовлена кількома чинниками. Передусім, вплив справила Помаранчева революція, якою було спричинено піднесення громадянської свідомості, пролонговане і в наступні роки. Вплив справило увиразнення національної історичної політики за В. Ющенка. Починаючи з 2010 р., встановлення монументів діячеві виступало виявом опору прорадянській державній політиці режиму В. Януковича. Очевидний вплив мала й діяльність Українського інституту національної пам'яті, що розпочав роботу 2007 р. Створення спеціальної установи, яка спрямовує питання національної пам'яті та вшанування особистостей, у цьому випадку посприяло увічненню особистості С. Бандери. На справедливе зауваження В. В'ятровича, «Встановлення пам'ятників за громадської ініціативи, свідчить, що ця постать для людей є символом боротьби за незалежність» [104].

Діапазон пристрастей навколо імені цього українського діяча яскраво ілюструє історія монументу у с. Старий Угринів. 15 жовтня 1989 р. тут було встановлено березовий хрест і проведено велелюдне віче. Ініціаторами виступили семеро молодих людей, яких намагалися заарештувати

співробітники спецслужб КГБ. На заводі стало багатолюдне зібрання, за допомогою місцевих жителів вдалося цих людей вивести за межі населеного пункту [445]. З ініціативи СНУМу в останню неділю травня 1990 р., у День Героїв, на родинному обійсті був закладений пам'ятний камінь. 14 жовтня того ж року постав перший в Україні пам'ятник Степану Бандері. Але 30 грудня 1990 р. пролунав потужний вибух, який зруйнував монумент. 21 січня 1991 р. спільна сесія Калуської міської та районної Рад ухвалила рішення про будівництво меморіального комплексу в Старому Угринові. 30 червня 1991 р. з нагоди 50-ліття проголошення Акту відновлення Української держави було відкрито новий пам'ятник С. Бандері в його рідному селі. 10 липня 1991 р. його було знищено. 17 серпня 1992 р. було урочисто відкрито третій, цього разу бронзовий, пам'ятник провіднику ОУН (автори: архітектор – З. Давидюк, скульптори – М. Пасікіра та Л. Яремчук) [136; 445] (Додаток Б. Фото 3.8).

Із 43 пам'ятників лише два були створені на кошти приватних осіб. Пам'ятники Степану Бандері у містах Кременець і Бучач (Тернопільська область) були встановлені на кошти приватних підприємців. Решта монументів були поставлені за державний рахунок і після проведення творчого конкурсу.

Має значення місце розташування пам'ятників у населених пунктах, що впливає на рівень їх репрезентативності. У Дрогобичі, Бережанах, Великих Мостах, Грабівці, Коломиї, Крушельниці пам'ятники С. Бандері встановлені переважно у самому центрі [246]. У Тернополі пам'ятник зведено навпроти будинку облдержадміністрації напередодні 100-річного ювілею С. Бандери. У церемонії відкриття пам'ятника брав участь онук останнього [164]. У Бучачі та Дрогобичі вони побудовані на окремих площах (Додаток Б. Фото 3.6). У Козівці, Бучачі, Львові, Червонограді, Крушельниці, Бориславі постаменти С. Бандері встановлені поза межами центральної частини цих населених пунктів. Це можна пояснити і необхідністю даної дислокації, але також тут можна розгледіти й політичний підтекст – у випадку небажання

демонстративно виказувати шанобливе ставлення до очільника українських націоналістів і водночас потреба у задоволенні прагнення конкретної громади зумовлювала такий компроміс – пам'ятник розміщували, але віддалено від центральної частини міста. В інших населених пунктах з вище перелічених вони побудовані на звичайних постаментах.

Зображення С. Бандери на таких пам'ятниках має значення через можливе особистісне ставлення авторів до Провідника ОУН(б). Адже автори могли вкладати власну інтерпретацію його ролі в українській історії тощо. Погруддя тієї чи іншої постаті від цього ж пам'ятника в повен зріст відрізняється. Наприклад, у Червонограді встановлено погруддя постаті очільника ОУН(б). Це говорить про відсутність будь-якої величі в зображеній особи, а відповідно ореолу йому тут не надається. У Львові, Великих Мостах, Дрогобичі С. Бандера зображений у повен зріст, що засвідчує «особливе» вшанування його внеску у боротьбу за українську державність.

У контексті вшануванні пам'яті С. Бандери має певне значення матеріал, з якого зроблено об'єкт, адже кожен має свій ступінь коштовності, а матеріальні витрати дуже часто і становлять ступінь вшанування тієї чи іншої постаті в історії. У Червонограді, Львові, Козівці, Бориславі, Бучачі, Великих Мостах, Коломиї, Бережанах, Трускавці, Тереховлі, Заліщиках пам'ятники Степану Бандері є мармуровими. У Крушельницях пам'ятник Провіднику ОУН(б) побудований з каменю [382, с.137].

Символічний супровід пам'ятників С. Бандері демонструє його роль у виокремленні асоціативного ряду, а саме: з ким його асоціюють – з усією Україною чи її певною частиною. Прапор ОУН засвідчує акцент тільки на ту територію, де здійснювала ОУН свою діяльність найбільше. Український державний прапор відбиває розуміння С. Бандери як державного героя, асоціювання його з усією Україною. Прапори біля пам'ятників встановлено у Крушельницях і Тернополі, причому вони є як синьо-жовті, так і кольору ОУН (Додаток Б. Фото 3.2). Герб-Тризуб представлено на монументах Провідника

ОУН у Грабівці, Теробовлі, Крушельницях, що засвідчує асоціацію С. Бандери не лише з територією, де найбільше здійснювала свою діяльність ОУН, а й з усією Україною. Цікавою є аргументація змістовного навантаження безпосередніми авторами пам'ятників. Скульптори Я. Лоза та В. Лоза протягом трьох років створювали пам'ятник у місті Дубляни Львівської області (Додаток Б. Фото 3.4). Вони подали таке бачення символічного втілення: «В образі Бандери хотілося передати рішучість, відвагу, поступ. Рука, покладена на серце, означає, що він віддає його Україні». Пам'ятник у Тернополі створив скульптор Р. Вільгушинський, який втілює таку ідею: «Бандера стоїть на фоні символічного вихру чи то прапора з гребенями національно-визвольних змагань. Хотів створити образ не поета, не митця, а політичної фігури, борця - вольового, в пориві» [313].

У Хмельницькому (2017 р.) та Києві встановлено пам'ятні знаки в місцях потенційного встановлення монументів С. Бандері. У Вінниці з моменту започаткування можливості подачі електронних петицій щодо розвитку міста двічі фігурували пропозиції про встановлення пам'ятника С. Бандері. Вперше у 2016 р. таку ідею автором було мотивовано, зокрема тим, що «гасло «Слава Україні», автором якого є Бандера, стало гаслом всієї країни. Бандера боровся за самостійну і незалежну Україну і на мою думку, заслуговує на пам'ятник у нашому місті». Проте, підтримки його ідея не знайшла – під петицією назбиралося всього 62 підписи [214]. Наступна пропозиція надійшла на початку 2021 р. Її автор запропонував встановити погруддя або пам'ятник Бандері до 2024 р., до 115 річниці дня його народження [55; 404; 405]. Але вона також не набрала необхідних для розгляду 350 голосів.

У січні 2017 р. на сайті Київської міськради з'явилася петиція щодо встановлення пам'ятника. Її автор клопотав про встановлення пам'ятника «з метою націонал-патріотичного виховання української молоді» на місці знесеного пам'ятника Леніну, на розі бульвару Тараса Шевченка та вулиці Хрещатик. В якості аргументації заявлено таке: «Степан Бандера являє собою

символ незламного духу та безмежної відданості ідеї боротьби за українську державність. Пам'ятник Бандері стане культовим місцем у Києві для усіх свідомих українців, а також нагадуванням противникам України, що Київ – це є українське місто». Петиція зібрала 1196 голосів, чого виявилось недостатньо для подальшої реалізації пропозиції [452].

Окрім драматичної історії зведення пам'ятника у Старому Угринові, монументи С. Бандері періодично піддаються пошкодженням. Так, на початку 2021 р. червоною фарбою був облитий пам'ятник у Львові [408]. Одразу два акти вандалізму були застосовані до пам'ятника у Тернополі наприкінці 2021р., після чого монумент було взято під цілодобову охорону [464].

Отже, географія розміщення монументів, які вшановують діяча, значно вужча порівняно із мережею назв вулиць. Якщо останні представлено у двох третинах областей, то пам'ятники встановлено лише у чотирьох областях України. На думку Г. Касьянова, постать С.Бандери стала символом антикомунізму та антитезою Леніну. Він паралелізував двох діячів: були фанатичними революціонерами; були невисокого зросту і мали фізичні недосконалості; нетерпимі не лише до ворогів, а й до союзників, які відхилялися від їхньої точки зору; являли собою радикальне тлумачення певного світогляду; стали об'єктами політичних культів і сакралізувалися. Іншими словами, С. Бандера був Леніним націоналістичного дискурсу, тому й візуальні уявлення про нього були однаковими. На погляд Г. Касьянова та А. Портнова, разючою є радянська стилістика пам'ятників С. Бандері [446, с.254; 283, с.150]. На переконання ж В. В'ятровича, С. Бандера не є локальним героєм, для західних областей України, він – герой для всієї України, бо боровся за всю Україну. Політичні обставини склалися так, що епіцентром українського визвольного руху був Захід України, але не від нього особисто залежали географічні рамки визвольного руху. Мета, яку переслідував С. Бандера, робить його загальнонаціональним героєм [53].

Ще одним традиційним способом увічнення визначної особи є створення музеїв. У світі діють шість музеїв Степана Бандери, п'ять функціонують в Україні – у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях, один створено у Лондоні. Музей Степана Бандери в Дублянах відкрито на початку 1999 р. у двох залах головного корпусу Львівського національного аграрного університету, його площа становить 60 кв. м [239] (Додаток Б. Фото 3.12 – 3.13). Музей-садиба Степана Бандери у с. Воля-Задеревацька Стрийського району на Львівщині будинок родини Бандер, де служив батько С. Бандери, постав у 1991 р. (Додаток Б. Фото 3.11). Це село за 94 км від Львова, де протягом 1933–1937 рр. проживала родина Бандер. У музеї 5 кімнат, в яких розміщено матеріали, що несуть інформацію про родину С. Бандери, його юнацькі роки та діяльність, організаторів УВО та ОУН. В одному з приміщень встановлено робочий стіл С. Бандери, привезений з Мюнхена [106, с.193]. Музей-садиба родини Бандер у м. Стрий відкрито 1 січня 2010 р. у батьківському будинку С.Бандери, звідки бере початок рід Бандер [236]. На початку 2009 р. у с. Ягільниця Чортківського району на Львівщині започатковано кімнату-музей Степана Бандери. Тут 1919 р. проживав С. Бандера та навчався у місцевій школі. На той час його батько був діючим капеланом в Українській Галицькій Армії. Ця музейна кімната облаштована за приватною ініціативою голови місцевого осередку Конгресу українських націоналістів [160].

Найбільший музейний об'єкт – Історико-меморіальний музей Степана Бандери – знаходиться в с. Старий Угринів (Додаток Б. Фото 3.9 – 3.10). 1991 р. спільна сесія Калуських міської та районної Рад прийняла рішення про будівництво меморіального комплексу. Того ж року у частині родинного помешкання Бандер розпочав свою діяльність музей. 1 січня 1998 р. онук Провідника ОУН заклав у фундамент майбутнього меморіалу капсулу з посланням до нащадків, розпочавши цим будівництво новітнього музейного приміщення [382, с.138]. Уже 1999 р. було ухвалено концепцію музейного

комплексу. Зокрема, принциповим було використання експонатів місцевого походження, а провідною темою мало бути життя та діяльність С. Бандери й доля його родини, яка стала «уособленням героїчної звитяги сотень тисяч українських патріотів» [256, с.3]. Відкриття експозиції у ньому відбулося 30 грудня 2000 р. [135]. Отже, у незалежній Україні знадобилося десять років для започаткування повноцінного музею одного з лідерів національно-визвольних змагань в українських землях. Ці події повною мірою відображають складність суспільно-політичної ситуації довкола пам'яті українського діяча.

Музей у Старому Угринові включено до туристичних маршрутів. Зокрема, на сайті ресурсу «Karpaty info» зазначено, що цей музей присвячений особі, чим іменем названо національно-визвольний рух за створення та утвердження Української держави. Наведено довідку про діяча, вказано основні моменти його діяльності. Подано опис експозиції, що зображує процеси створення української держави, показує атмосферу, в якій зростав С. Бандера, його життя та революційну діяльність. Також експозиція музею містить інформацію про матеріали, що містять в собі предмети, які належали родині батька С.Бандери: посвідчення на ім'я Stefan Popel, під яким С. Бандера проживав останні роки, синьо-жовтий стяг, документи періоду діяльності ОУН та УПА, речі, які належали його родині. На ресурсі подано фото музею, самого Степана Бандери, різних документів щодо його особи [136].

Музей визвольної боротьби імені Степана Бандери у Великій Британії започаткований скоро по його смерті. 1962 р. він був відкритий у Ноттингемі, а 1976 р. переміщений до Лондона задля доступу до експозиції ширшого кола відвідувачів (Додаток Б. Фото 3.14 – 3.15). Це справа представників української діаспори [235]. Експозиції, присвячені Провіднику, окрім спеціалізованих, представлено у музеях ширшої тематики як, наприклад, Історико-меморіальний музей політичних в'язнів у Тернополі. Його експозицію розміщено у камерах слідчого ізолятора КДБ, є й «Меморіальна кімната героя України Степана Бандери» (Додаток Б. Фото 3.16 – 3.17).

Символізм імені С. Бандери проявився і в сучасній комунікаційній системі України. Так, один із офіційних шрифтів авторства українського дизайнера Андрія Шевченка названо «Bandera Pro» (Додаток Д). Він добре адаптований до оформлення офіційних документів Української державності – законів України та інших актів Верховної Ради. МЗС України використовує його в логотипі та інших комунікаційних матеріалах відповідно до своєї Комунікаційної стратегії. Застосовують шрифт Міністерство молоді та спорту України й Міністерство інформаційної політики України [125; 175, с.7]. Ім'я Провідника ОУН(б) є не випадковим, адже, як зазначалося раніше, він уособлює державотворчі прагнення українців, а Україна має бути суверенною не тільки в політичному, а й у символічному вимірі.

Доволі красномовним елементом символічного простору виступають гасла з іменем С. Бандери. І. Патриляк та М. Боровий зазначили, що вже після арешту С.Бандери та його соратників упродовж серпня 1941 р. німецькі донесення рясніли інформацією про розгортання «групою Бандери» антинімецької пропаганди під гаслами «Геть чужоземну владу! Хай живе Степан Бандера!» [262, с.329]. Як писав німецький журналіст, політв'язень Воркути Артур Фурман, «коли хто говорив про Бандеру, той одночасно думав про Україну», оскільки він уособлював найкращі чесноти українського народу та був для мільйонів омріяним символом незалежності [436, с.8].

Поширення закликів з іменем лідера українських націоналістів закономірно спостерігається у роки Незалежності. Серед них варто виокремити протагоністичні та антагоністичні звернення. До перших можна віднести гасла «Бандера – наш герой, Покрова – наше свято!», «Бандері слава!», «Бандеро, вставай!», «Бандера, Шухевич – герої України!», «Бандера прийде – порядок наведе!» та інші. У таких зверненнях для частини українців він постає уособленням незламності українського духу у боротьбі за свободу [17]. Пробандерівськими гаслами супроводжується щорічна смолоскипова хода 1 січня до дня народження лідера ОУН(б). Географія цих маршів

поступово поширюються, від першої ходи у Києві у 2007 р. до 56 акцій у 20 областях у 2022 р. [79; 402]. Гасло «Бандера прийде – порядок наведе!» звучало 31 серпня 2015 р. під час протестних акцій активістів ВО «Свобода», які виступали біля Верховної Ради України проти надання ОРДЛО особливого статусу [19]. 18 лютого 2019 р. в Києві активісти громадських організацій «Правий сектор», ВО «Свобода» та інших влаштували протестну ходу до будівлі МВС під гаслом «Бандеро, вставай!», в рамках якої висунули вимоги до очільника Міністерства внутрішніх справ [28]. Отже, протагоністичні гасла використовують прізвище Бандера. В уяві сучасних прибічників ідеї незалежної Української держави ця постать є втіленням довготривалої боротьби за українську національну ідею.

Антагоністичні гасла – «Геть Бандеру!», «Вон из Одессы, бандеровские бесы!», «Из Донбасса вон, бандеровский шпион!», «Вон Бандеру из Донбасса!» тощо – мають винятково негативний зміст. Вони виголошувалися і до 2014 р., але активне їх використання простежується з початком російської агресії на Сході України та в Криму. Цей ідеологічний штамп використовується для мобілізації противників незалежної України та відокремлення частини Донбасу та Автономної Республіки Крим [443]. Гасла з негативним зарядом зумовлювалися довготривалим непорозумінням довкола статусу вояків УПА та категоричного їх неприйняття з боку ветеранів Радянської армії, що постійно підігрівалося проросійськими політиками.

Таким чином, заклики з іменем С. Бандери демонструють ставлення не стільки до нього чи його прибічників, скільки до України як геополітичного явища. Показово, що пробандерівські гасла формулюються українською мовою, антибандерівські – переважно російською. Вони використовуються задля формування громадської думки, налаштування громадян України на певні дії, зміцнення позицій певних політичних сил і навіть для розколу українського суспільства. Тож, цілком закономірно, що нині постать

С. Бандери виступає не стільки як відбиток діяльності лідера українських націоналістів, скільки як символ, спроможний мобілізувати громадян.

Отже, символічний простір довкола постаті С. Бандери, репрезентований назвами, монументами, музеями, гаслами, формувався від початку доби Незалежності протягом наступних тридцяти років. Аналіз пам'ятних місць засвідчує доволі виразний регіональний характер емоційного сприйняття очільника ОУН(б). Географія локацій вшанування постаті С. Бандери доволі нерівномірна. Переважна більшість їх розташована у західних областях України, кілька представлено на Правобережжі, у лівобережних областях вулиці імені цього діяча є у Миколаєві, Першотравневому, Кременчуці, Сумах. Найменування вулиць іменем С. Бандери помітно активізувалося під впливом Революції Гідності та декомунізаційних законів. Встановлення монументів було пришвидшено Помаранчевою Революцією та розворотом політики пам'яті у виразно проукраїнському напрямі. При цьому монументи встановлено у чотирьох областях. Географія музейних установ як результат зусиль громадськості також обмежена Заходом України. В цілому символічний простір щодо лідера українських націоналістів виразно демонструє контрверсійність цієї постаті у регіональному вимірі. При цьому, меморіальний вимір іншого очільника ОУН – Андрія Мельника – значно вужчий. Адже пам'ятники цьому діячеві встановлено лише в Івано-Франківську та його рідному селі Якубова Воля (Львівська область). Його іменем названо вулиці в Дрогобичі, Івано-Франківську, Львові, Рівному, Білій Церкві, Черкасах. Музейна експозиція, пов'язана з Андрієм Мельником, представлена лише в невеликій кімнаті відділу історії музею «Дрогобиччина» [221].

Через кілька десятиліть по смерті лідера ОУН(б) його ім'я набуло виразного символізму та використовується у маніпулятивних практиках, проти чого був власне С. Бандера. Ю. Зайцев, аналізуючи працю Гж. Росолінського-Лібе, зауважив, що вшанування діяча на тлі військового

вторгнення Росії на терени України не свідчить про «фашизацію» українського суспільства, адже більшість прихильників лідера ОУНівців бачать у ньому не «тоталітарного націоналіста», а символ відданої боротьби за незалежність України [114, с.284]. В. В'ятрович оприлюднив унікальні рядки, написані Провідником: «Гнітить мене невимовно те, що з моїм ім'ям зв'язується найбільші цінності нашої боротьби, куплені працею, великими жертвами і кровію Найкращих Друзів. Чуюся негідним служити за символічне зосередження тих вартостей українського визвольного руху. ... Репрезентація – це не моє діло, не маю для цього жодних диспозицій і чуюсь зле в такій ролі» [57]. Д. Донцов одразу після вбивства С. Бандери виступив з емоційною публікацією, в якій, зокрема задався питанням, чому під прицілом радянських спецслужб опинився саме Провідник ОУН(б). На його думку, такий «вибір» зумовлений набуттям цим іменем від часів Другої світової війни символу боротьби за свободу та незалежність України. А вже після війни воно могло стати «прапором», під яким би об'єдналися борці за Україну. Д. Донцов наголосив на виразних якостях С. Бандери – послідовності у переконаннях, несприйняття примиренства, революційно-націоналістичний чин, що і дозволило не лише зорганізувати потужний рух опору, але й надихати на подальшу боротьбу [102]. Громадянський резонанс щодо цієї особи влучно обґрунтував Ю. Шаповал: «Полеміка про Бандеру та його спадщину – це не полеміка про те, чи був він злочинцем і ксенофобом, а про те, чи бути Україні державою» [450]. Наведені міркування інтелектуалів підтверджують набуття постаттю С. Бандери глибокого символічного змісту – уособлення прагнення та послідовного, безкомпромісного обстоювання незалежності України.

3.3 Особа лідера ОУН(б) у медійному вимірі історії

Медійний простір чи не найдієвіший у формуванні уявлень про минуле та постаті, що його позначають. Варто погодитись із міркування Т. Гунчака: «...дуже часто все суспільство стає жертвою образу, який створили кілька людей. Здається, що в історії завжди окремі люди створюють міфи, покладаючись на обмежену і часто необгрунтовану інформацію, щоб інші вважали їх оригінальними» [86, с.262]. Більшість українців, які виростили в СРСР, про С. Бандеру та бандерівців дізнавалися з радянських пропагандистських ресурсів. Зокрема, чи не кожен номер сатиричного журналу «Перець» містив карикатури на «українських буржуазних націоналістів», але на його шпальтах кілька поколінь українців могли вперше прочитати ім'я С.Бандери та його соратників. Зрозуміло, що це видання цілеспрямовано у популярній формі працювало на негативне сприйняття діяча [446].

Ситуація кардинально змінилась із здобуттям Україною Незалежності. Хоча колективну пам'ять асоціюють, насамперед з офіційними церемоніями, пам'ятниками та підручниками з історії, важлива роль у її творенні належить медіа, а серед них – так званим новим медіа, які радикально змінюють пам'ять загалом і колективну пам'ять, зокрема. На вірне спостереження дослідників, сучасні засоби масової комунікації «не лише мають вплив на суспільну свідомість, а фактично створюють її» [441, с.104]. Доступність, переносність і циркуляція цифрового контенту розширюють можливості творення колективної пам'яті [190]. Ім'я С. Бандери набуло доволі значного поширення у періодичних виданнях, друкованих та електронних, сайтах офіційних установ і громадських організацій, соціальних мережах. Провідник ОУН(б) є більш, ніж згадуваною у медіапросторі особою. На справедливе зауваження А. Портнова, на даний момент «Бандера є чи не найрозпізнаванішим ім'ям з української історії». При цьому, його «упізнавання» відбувається винятково

в емоційній площині і зазвичай не передбачає знання фактів біографії та діяльності, а найменування «бандерівець» завжди ідеологічно забарвлено – підкреслено позитивно чи відверто негативно [282].

Інформаційним лідером виступають ресурси мережі Інтернет, оскільки вона поєднує невисоку вартість виробництва текстів, швидке розповсюдження продукту, легкий доступ до нього. Питанням історії та пам'ятання присвячено чимало спеціалізованих ресурсів, зокрема відеохостинг YouTube [335]. До найвостребованіших можна віднести інтернет-видання «Українська правда», зокрема його підрозділ «Історична правда», редактори якої характеризують видання як «майданчик для наукових і публіцистичних дискусій навколо історичної політики та політики пам'яті», а також як «джерело новин» на актуальні теми історичного спрямування [190]. Основний акцент у виданні робиться на політичній історії ХХ ст., в контексті якої чимало матеріалів присвячено ОУН і серед них – очільнику ОУН(б).

Протягом понад десять років існування – 2010–2022 рр. на сторінках «Історичної правди» розміщено більш як 150 публікацій, пов'язаних з іменем С. Бандери. Їхніми авторами є науковці, громадські діячі, журналісти, публіцисти, тобто авторське представництво доволі широке. Статті «Історичної правди» мають інформаційно-аналітичний характер. Вони представлені у двох форматах – «Тексти» та «Коротко». Тексти містять конкретну інформацію про діяча як, наприклад, «Що не так зі Степаном Бандерою» Контраргументи Яневському», «Бандера і спорт: вболівав за «Мюнхен-1860, грав у баскетбол, обожнював лижі», «30 червня 1941. Як Бандера Незалежність відновлював», «Спритний, фанатичний слов'янин. Як нацисти характеризували Степана Бандеру», «Степан Бандера у німецьких тюрмах і концтаборах» та інші [196; 16; 472; 351; 367]. Тобто тематичний розлет доволі широкий, проблематика диктується або наближенням історичних дат, або суспільним резонансом певного аспекту, або прагненням оприлюднити нову інформацію про діяча. Такого роду публікації не завжди,

але доволі часто супроводжуються посиланнями на історичні джерела, що їм надає ґрунтовності та підвищує рівень довіри читача.

Прикладом може бути публікація науковця й президента фонду «Літопис УПА» М. Посівнича про життя Провідника ОУН під час ув'язнення «Степан Бандера у німецьких тюрмах і концтаборах». Вона побудована на документах широкого спектру, серед яких звернення, листування, спогади С. Бандери, Т. Бульби-Боровця та інших діячів [367]. Зокрема, показано, що після проголошення «Акту відновлення Української Держави» наприкінці червня 1941 р. німецька адміністрація заарештувала С. Бандеру, намагаючись у такий спосіб його примусити співпрацювати. На перших етапах це ув'язнення було у вигляді домашнього арешту. Згодом Провідника ОУН послали до «Бункера», де він зблизився з художником О. Нансеном, який того помітно підтримував невідомо, з яких причин, але Бандера подбав про зв'язок у таборі, створивши там пошту. Для збереження зв'язку з соратниками, які залишилися на волі, С. Бандері вдалося організувати поштове спілкування. Отже, показано, що навіть у складних умовах С. Бандера умів налагодити побут. Розповідь доведено до 1 лютого 1945 р., коли родині Бандерів вдалося втекти з-під німецького нагляду [367]. Це приклад ґрунтовної історичної публіцистики.

1 січня 2021 р., на день народження Провідника, опублікована розвідка історика, Голови Крайової пластової ради «Пласту – НСОУ» Ю. Юзича про здоровий спосіб життя С. Бандери, що, на думку автора зумовлювалося участю у діяльності «Пласту». Автор привертає увагу доволі суворі вимоги до членів організації. Чого вартий лише «закон» із 14 позицій, який автором публікації названо підлаштованим під українську дійсність кодексом лицарства. Проте загартування характеру, чому приділялася увага в організації прислужилося у майбутній політичній діяльності. Ю. Юзич привернув увагу до проблем зі здоров'ям Степана у підлітковому віці, посилаючись на інформацію з життєпису С. Бандери, що у першому році навчання у гімназії йому вже

хотілося бути пластуном, але ревматизм суглобів став перешкодою для його членства у «Пласті». Тоді хлопець узявся за фізичне самовдосконалення, у чому виявилась неабияка наполегливість. С. Бандера ще й був членом українського спортивного товариства «Сокіл». Будучи студентом, він належав до Українського студентського спортивного клубу у Львові, особливістю якого була підготовка членів УВО та ОУН [458].

Публікації, подібні до цих, розраховані на широке коло читачів, написані неакадемічним стилем, інформативно насичені та доволі конкретні. Все це сприяє популяризації якісного знання про очільника ОУН(б).

Рубрика «Коротко» повідомляє про події, пов'язані з дискусіями довкола вшанування С. Бандери, заявами політичних діячів стосовно спадщини лідера ОУН(б). Промовистими є заголовки інформаційних публікацій: «Проросійський пропагандист вчинив наругу над могилою Бандери у Мюнхені» (16 жовтня 2018), «Інститут національної пам'яті подасть апеляцію на рішення суду по проспектах Бандери і Шухевича у Києві» (26 червня 2019 р.), «Український посол в Ізраїлі відповів на критику колеги щодо вшанування Бандери» (10 січня 2020 р.) та інші. Такі повідомлення не обмежуються лише констатацією, вони містять і позицію редколегії видання. Наприклад, публікація «Понад 50 конгресменів США назвали Бандеру «нацистським колаборантом» (26 квітня 2018 р.) завершується коментарем: «Зокрема, позбавлені расистських та антисемітських поглядів оунівці боролися за політичну самостійність України, у той час як націонал-соціалісти розглядали територію Польщі, України та Білорусі виключно як життєвий простір для німців» [278]. Інформація «Посольство Ізраїлю не вважає за потрібне відповідати В'ятровичу на тези про Бандеру» (28 грудня 2018 р.) закінчується повідомленням: «Голова УІНП Володимир В'ятрович висловив думку про те, що теза посла Ізраїлю про «безпосередню участь у жахливих антисемітських злочинах» Степана Бандери вимагає обґрунтування» [295].

Отже, постать С. Бандери доволі широко «присутня» у медійному проєкті «Історична правда». На її сторінках подається різноманітна інформація, яка розкриває глибину контroversійності цієї постаті. Привертає увагу намагання авторів публікацій, редакторського колективу до широкої дискусії, апеляції до автентичних джерел, прагнення враховувати різні погляди, намагаючись при цьому «зрозуміти» С. Бандеру, пояснити його внутрішню мотивацію до діяльності.

Доволі інформативним є зріз представлення імені С. Бандери на віртуальних шпальтах всеукраїнської газети «День». На її сайті виявлено понад 100 публікацій, оприлюднених протягом 1996–2022 рр. Переважна їх більшість – 80% відноситься до 2010-х – 2022 рр. Публікації поділяються на інформативні та аналітичні. Матеріали першої групи містять дані про події, пов'язані з іменем очільника ОУН(б), наприклад, «На Тернопільщині знайшли світлину з юним Степаном Бандерою» (17.09.2021 р.), «Ложись, Бандера!» (11.02.2019 р.), «У Києві відзначили 104 річницю з дня народження Бандери» (1.01.2013 р.) та інші. Аналітичні тексти присвячені біографічним фактам С. Бандери, його місцю у визвольній боротьбі та державотворенні України. У рубриці «Антидот» і «Детокс» від «Дня» розміщено тексти, в яких розвінчуються міфи щодо С. Бандери, його ідей та діяльності. Авторами матеріалів є і професійні історики, і журналісти, і соціологи, і громадські активісти тощо. На початку 2021 р. у виданні була представлена публікація «Под флагом Бандеры. О судьбе отца Андрея и других его детей». Авторка дійшла емоційного висновку: «Представители семьи Бандер – это достойный ориентир, какими должны быть духовные ценности и какие нужно беречь черты характера, чтобы человек – носитель их – была Человеком с большой буквы. А именно в таких людях нуждается наша нация, наше Государство» [194].

Серед лідерів електронних видань – ресурс OBOZREVATEL. За запитом «Бандера Степан» знайдено 14 позицій [20]. Сім із них опубліковано у січні

різних років, тобто приурочені до дня народження діяча. Переважна більшість публікацій мають інформативний характер, зокрема щодо етапів його життя та діяльності («Степан Бандера. Біографія» [354]), встановлення монументів діячеві, присудження йому звання «Героя України» чи інтерв'ю (наприклад, журналіста Ю. Луканова, автора документальної стрічки «Три любові Степана Бандери» [207]). Найбільш інформативною є редакційна публікація «Степан Бандера, 26 січня 2010», в якій оглянуто життєві злами С.Бандери. Завершується вона інформацією про меморіальний музей у Лондоні й сподіванням, що «Прийде час - і експонати цього музею будуть перенесені в Україну, за яку все своє життя боровся і за яку загинув її великий син» [356]. Або ж трапляються публікації з виразними заголовками на кшталт «Степан Бандера за кількістю пам'ятників наздоганяє Леніна», хоча в самому тексті лише повідомляється про намір встановлення пам'ятника у Тернополі [358]. Тобто даний медіа-ресурс наводить переважно констатуючу інформацію про С. Бандеру до річниць його народження чи загибелі або ж реагує на певні сенсації, пов'язані з його іменем.

Актуальна інформація про заходи, пов'язані зі С. Бандерою, аналітичні публікації щодо його діяльності періодично розміщує на своєму ресурсі інформаційне агентство «BBC NEWS Україна». Наприклад, у публікації «10 запитань і 10 відповідей про Степана Бандеру» розбираються міфи про С. Бандеру за допомогою історика О. Субтельного, співробітника Інституту археографії та джерелознавства В. Ковальчука та одного з упорядників української серії «Літопису УПА» Ю. Черченка. Ними відкидається теза про провину С. Бандери у розколі ОУН, адже трапилося так, що не знайшлося порозуміння між радикально налаштованими прихильниками С. Бандери та поміркованими послідовниками А. Мельника. Заперечено антисемітизм Провідника, хоча серед керівників ОУН були ті, хто виголошував антисемітські гасла. Учасники обговорення не схильні переоцінювати вплив С. Бандери на націоналістичний рух. Свої міркування вони пояснюють його

перебуванням в еміграції, у в'язниці, на напівлегальному становищі. Експерти вважають, що «культ Бандери» було створено як радянською пропагандистською машиною, так і власне ОУН(б) [471].

Лакмусом сприйняття постаті С. Бандери може слугувати його представлення на сайті чи не найпопулярнішої віртуальної енциклопедії «Вікіпедія». Адже відвідуваність української версії ресурсу з року на рік зростає. Так, протягом 2021 р. було здійснено 891 млн. переглядів, що на 360,1 млн. більше порівняно з 2016 р. 89,7% звернень відбулося з України [417]. Адміністратор її українського ресурсу А. Процюк в інтерв'ю виданню «CHAS.NEWS» зауважив, що «Вікіпедія» не є окремим полем битви, але ширша інформаційна війна не може не впливати на її контент. Яскравим прикладом світоглядного протистояння на її сторінках є суперечки про С. Бандеру. Наголосивши на прагненні «Вікіпедії» до нейтральності, А. Процюк привернув увагу до обговорення в англійській версії енциклопедії доцільності згадування у вступі статті про діяча його участі у терористичній діяльності чи засудження польським урядом до смертної кари за причетність до підготовки теракту [39].

Доволі демонстративний зріз характеру підходів до інформації про С. Бандеру дає порівняння україномовної та російськомовної статей про діяча у «Вікіпедії», адже й та, й інша версії ресурсу є доступними українському читачеві та користуються достатньою популярністю [21; 22]. Аналіз контенту вступних частин до вказаних публікацій показав наступне. На початку в обох текстах його позиціоновано як українського політичного діяча, але одразу бачимо різночитання: українська сторінка кваліфікує його як одного «із чільних ідеологів і теоретиків українського націоналістичного руху ХХ століття», російська – як лідера та організатора «українського націоналістичного руху на Западній Україні», тобто відповідний наголос зроблено для формування у читача уявлення про С. Бандеру винятково як про регіонального діяча. Російська версія енциклопедії перелічує

його псевдоніми, українська їх не називає. У російському варіанті у вступній частині розлогіше подано нарис його політичної діяльності протягом життя, що, очевидно має на меті одразу «розставити крапки над «і» з огляду на обмеження переважної більшості читачів енциклопедії вступною інформацією, не рухаючись до кінця публікації. У російській статті вже у другому абзаці наголошено, що С. Бандера був організатором «ряда террористических актов». У наступних рядках до образу терориста додано ще й його характеристику як розкольника, адже, за версією авторів, у лютому 1940 року він «инициировал раскол ОУН». При цьому не надано жодних пояснень історичного контексту. Далі – більше: діставшись влади, він узявся за підготовку «вооружённого националистического подполья к восстанию и войне против СССР совместно с нацистской Германией».

В обох версіях ідеться про ув'язнення у нацистському таборі. Щодо подальшої його долі, то українська стаття повідомляє про звільнення у вересні 1944 р., пропозицію від нацистського керівництва очолити антирадянський збройний рух у тилу Червоної армії та відмову С. Бандери від «співпраці» з Німеччиною. Російський варіант інформує лише про факт звільнення, про неприйняття колаборації з нацистами не згадано. Щодо вбивства С. Бандери українська сторінка акцентує увагу на здійсненні акту радянським агентом Б. Сташинським, у російській версії його названо лаконічно «агент КДБ», без державної прив'язки. У енциклопедії «Вікіпедія», її українській версії, існує окрема стаття «Убивство Степана Бандери» [409]. Смерть С. Бандери подано не лише як окремий факт, а на тлі епохи та із детальними подробицями. Названо виконавця замаху – Б. Сташинського, а також організаторів – М. Хрущова та О. Шелепіна. При цьому «процес Сташинського» подано як так званий. Говориться про те, що втеча Сташинського з дружиною стала серйозною проблемою для Кремля. «Вікіпедія» повідомляє про методи діяльності КДБ, вказуючи на причини втечі подружжя. Також у статті відмічається, що попередні агенти, яким давалося завдання вбити Бандеру,

були знищені. Моральна сторона того процесу була неоднозначною: покарання для Б. Сташинського було м'яким, а керівництво КДБ не було засуджене. Ця публікація, на думку автора дисертаційного дослідження, стає на бік С. Бандери як потерпілої сторони. Адже формулювання про те, що керівництво КДБ та СРСР не було покаране, може свідчити про певну підтримку лідера націоналістів і засудження його ворога – Радянського Союзу. Тим не менше, протягом публікації подано лише одне посилання, хоча маємо справу не з науковою публікацією. На завершення статті згадується про розсекречення Службою зовнішньої розвідки України архівів щодо Б. Сташинського [409].

Насамкінець вступної частини обидві статті наголошують на крайній полярності оцінок особистості С. Бандери. При цьому українська «Вікіпедія» акцентує на перетворенні його імені після розпаду СРСР для багатьох українців на символ боротьби за незалежність України, у той час як жителі Польщі та Росії ставляться до нього вкрай негативно, звинувачуючи у фашизмі, тероризмі, радикальному націоналізмі. Російська сторінка зосереджує увагу на тому, що політичні ідеї С. Бандери «в наши дни стали предметом подражания для современных украинских националистических организаций», а жителі Південно-Східної України, як і Польщі, Білорусі, Росії, ставляться до нього негативно, звинувачуючи в радикальному націоналізмі, тероризмі, колабораціонізмі. Отже, українська версія статті подає С. Бандеру як лідера визвольного руху в Україні, російська позиціонує його як націоналіста регіонального масштабу. Останнє загалом притаманне російським потрактуванням визначних політичних діячів України, в чому стикаємося з виразним політичним зафарбуванням історичного знання [383, с.95]. Як бачимо, Вікіпедія була полем російсько-українських баталій. Істотну відмінність українського та російського варіантів статей про С. Бандеру редактор «Вікіпедії» Є. Букет пояснив паралельним функціонуванням двох

версій енциклопедії та неможливістю українського офісу впливати на російський чи якийсь інший [182].

Діаграма 3.4 демонструє рівень попиту на інформацію про С. Бандеру у «Вікіпедії» щосічня протягом 2017–2022 рр. (Додаток Г. 3.4). «Контрольний» місяць обрано з огляду на проведення у січні заходів на вшанування його постаті з нагоди дня народження 1 січня. У 2017, 2019, 2020 рр. інтенсивність запиту перебувала на одному рівні – 28–29 позиція. 2018, 2021 рр. продемонстрували зниження інтересу аудиторії до діяча, але стаття потрапляла до п'ятидесяти топових публікацій. У січні 2022 р. зафіксовано восьму позицію серед найпопулярніших статей із найвищим за попередні роки показником запитуваності у понад 44 тис. За 2021 р. С. Бандера опинився на п'ятій позиції серед найпопулярніших історичних діячів із понад 263 тис. переглядів. На початку 2022 р. було проаналізовано матеріали україномовного розділу «Вікіпедії» за попередній рік на предмет рівня читацького попиту. Постать С. Бандери у рейтингу статей посіла дев'ятнадцяту позицію, а серед запитів щодо персоналій – п'яту з кількістю 262 961 запит [111; 30].

Сприйняття постаті С. Бандери під впливом зростання зовнішньої загрози українській державності показує діаграма 3.5 (Додаток Г. 3.5). Для моніторингу рівня запитуваності відповідної статті у Вікіпедії взято 2014 та 2022 рр., коли Україна мусила реагувати на агресивні дії Російської Федерації. У квітні й травні 2014 р. бачимо перебування інтересу до цього діяча на 10 та 11-й позиціях серед найпопулярніших публікацій, після чого фіксувалося певне зниження віртуальної аудиторії. На початку 2022 р. зафіксовано безпрецедентне зростання читацького інтересу: у січні – восьма (44 048 запитів), у березні – четверта позиція (372 895 звернень!), після чого помітне певне ослаблення інтересу, але теж з високими показниками запитуваності.

Наступне дослідження показало, що за три місяці повномасштабної війни Росії проти України стаття про С. Бандеру виявилася серед найпопулярніших, посівши четверту позицію із кількістю 637 218 звернень [265]. Попереду

виявилися публікації «Російське вторгнення в Україну (2022)», «Арестович Олексій Миколайович», «Привід Києва». Ім'я Провідника стало найпопулярнішим серед історичних діячів, наступний за кількістю запитів виявився Василь Стус, посівши 89-ту позицію [340]. Отже, російська військова агресія стала потужним каталізатором широкого інтересу до цього діяча, який виступає уособленням боротьби за українську державність. Віртуальний читацький інтерес до цієї особи у 2022 р. залишається доволі високим.

Розлога інформація про Бандеру подана на ресурсі «Націоналістичний портал». Низка публікацій з присвячених С. Бандері належать авторству С. Романіва, Голови ОУН(б). Дві статті 11 жовтня 2013 р. та 13 жовтня 2021 р. присвячені річницям загибелі діяча та мають інформативно-мобілізуючий характер, зокрема першу «До річниці смерті Степана Бандери» автор завершив словами: «Через десятиліття після смерті Бандера живий, реальний, він впливає, мобілізує, організовує, унапрямує і кличе. Будьмо готові відгукнутися на його поклик». Друга публікація «Про Бандеру та бандерівців» також завершена настановою автора: «Отже вивчаймо і популяризуймо твори і постулати Бандери, засвоюймо уроки, даваймо гідну відсіч наклепам. І вшановуємо світлу пам'ять героїв України». Останній подає інформацію про Степана Бандеру в рамках російськомовної публікації «Цвета знамени Степана Бандеры» під авторством В. Марченка, яка є передрукованою з іншого ресурсу – «Лабиринт. Исторический альманах времен» [217]. Стаття позиціонується як «новий погляд» на лідера українських націоналістів і спирається на невідомі раніше архівні документи. У публікації подано стислий виклад життя та діяльності С. Бандери. Виклад ведеться у прихильній тональності. Останніми рядками є слова з виступу Наталі Бандери: «Він був глибоко віруючим християнином і загинув за Бога і незалежну вільну Україну». Крайня за часом публікація з назвою «Репрезентант світу боротьби Степан Бандера», здійснена 8 червня 2022 р., є передруком доповіді,

виголошеної одним з ідеологів ОУН С. Ленкавським у жовтні 1964 р. у Мюнхені.

Немало інформації про очільника українських націоналістів подає спеціалізований портал «Нескорена нація» [246]. Він стосується українського націоналістичного руху. Уже на стартовій сторінці поряд із емблемою ОУН розміщено світлину С. Бандери. На сторінці «Особистості» зібрано постаті лідерів українських націоналістів, серед яких є стаття і про С. Бандеру, яка має переважно інформативний характер, але привертають увагу судження авторів щодо трактування постаті С. Бандери. Зокрема, зазначається, що у радянській історичній концепції Бандера розглядався як колаборант, злочинець і зрадник власного народу, а його прихильників прирівнювали до фашистів, з якими «героїчно боролася» радянська держава. З відновленням України як незалежної держави в 1991 р. з'явилася кардинально протилежна, українська точка зору на цю постать. Більше того, історія визвольних змагань українського народу у ХХ ст. нерозривно пов'язана саме з його ім'ям [360].

Викликає інтерес у плані заломлення особи С. Бандери у медіапросторі виставка, організована Центром дослідження визвольного руху та Українським інститутом національної пам'яті, яку оприлюднено на сайті останнього. Вона яскраво ілюструє трьох українців, які є контроверсійними для нашого часу: Івана Мазепу, Симона Петлюру, Степана Бандеру. У вступному слові вказано, що їх трьох об'єднувала мета – здобути свободу для власного народу. Тобто С. Бандера фігурує серед числа тих, хто намагався побороти ворога на шляху до свободи. Сюжет про очільника українських націоналістів включає різні сюжети: вказано його сімейний стан, його читацькі уподобання, спектр служби стеження за ним; згори-назва «Опора на власні сили»; розміщено різноманітні фото з різними моментами життя майбутнього Героя України (навчання в гімназії, на чолі ОУН(б), на могилі Євгена Коновальця, з дітьми). Крім цього, на виставці частина, названа «Мої місця», де зібрано моменти його діяльності, прив'язані до карти. На ній зазначено

локації, де перебував С. Бандера в різні моменти своєї кар'єри з описом цих миттєвостей: Варшава відмічена судовим процесом у 1936 р., Рим позначений зустріччю з А. Мельником у 1940 р., Мюнхен – загибеллю в 1959 р. Нижче подано відомості про його команду, позитивні та негативні сторони окремих рішень. Ця виставка УІНП та ЦДВР цікава в контексті вивчення особи Степана Бандери не лише точково, а й на фоні епохи [47].

Як зауважив В. Кулик, у сучасному інформаційному просторі виокремлюють радянський і націоналістичний наративи, які по-різному трактують події ХХ ст. Найглибша відмінність у трактуваннях простежується відносно українського визвольного руху та його лідерів – для перших вони були нацистськими колаборантами, другі трактують їх як борців за незалежність. Соцмережі здатні впливати на формування колективних уявлень про минуле. Це відбувається через особисті сторінки користувачів, які містять тексти, зображення, посилання на інші ресурси, та тематичні групи, присвячені історичним подіям чи ініціативам на вшанування осіб чи подій. Чи не найважливішою серед практик, пов'язаних із пам'яттю, є участь у тематичних групах, які забезпечують обмін інформацією та враженнями [190]. Значну цінність у якості нового типу історичного джерела представляють собою соціальні мережі, які відіграють не лише роль «колективного пропагандиста», але також і роль нового, досі небаченого історичного джерела. Завдяки насиченості інформаційних повідомлень фахівцям різного плану, у тому числі історикам, доступні не лише фіксація подій та їхня хронологія, спостереження за розвитком подій у часі, але і збір та аналіз щоденникових записів, спогадів, фото та відеоматеріалів, переказів, анекдотів, художніх творів та ін. Зростає значення соціальних мереж також і у якості сучасного аналогу епістолярних джерел [440, с.84].

Ім'я Провідника ОУН(б) доволі поширено у соціальних мережах, які швидко реагують на запити спільнот і є маркерами громадської думки стосовно найподрозливіших проблем. Проаналізуємо репрезентацію

С.Бандери на прикладі мережі «Facebook», що посідає перше місце серед соціальних мереж для отримання новин – 43% із загальної кількості користувачів станом на осінь 2021 р. [349]. Вдалося виявити понад тридцять сторінок і груп, так чи інакше пов'язаних з постаттю українського діяча. Дві третини з них є україномовними. Вони мають різні назви – від нейтральних на кшталт «Степан Бандера», «Степан Андрійович», «Stepan Bandera», «Bandera Stepan» до емоційно забарвлених як «Я – Бандера», «Бандера – бібліотека націоналіста», «Бандеровський телеграф/Бандерівський телеграф» тощо. На сторінках широко представлено українську державну символіку та символи українських націоналістів. Домінує біографічний контент: фотографії, інформація про знакові події в житті лідера чи ОУН. Серед коментарів на цих сторінках є як позитивні, так і негативні, чимало відверто категоричних суджень. Тематика дописів нерідко не відповідає назві сторінки: у постах ідеться не про С. Бандеру, а про події, що подразнюють сучасне суспільство – військова агресія Росії, внутрішньополітичні проблеми, акції протесту, мовне питання тощо. Залежно від світоглядних орієнтирів засновників сторінок і дописувачів ім'я С. Бандери використовується в якості додаткового аргументу на користь про/антиукраїнської чи про/антиросійської позиції [383, с.95].

Доволі показовою є сторінка ФБ «Степан Бандера (Постать.UA)», яка створена від імені Провідника ОУН(б) та на якій розміщено традиційну інформацію. Її сформатовано за всіма правилами віртуального комунікування. Присутні світлини та коментарі, гіфки, просто реакції. Дописи на сторінці організовано, ніби цю сторінку веде С. Бандера. Прикладом може бути «повідомлення»: «Сьогодні мав честь виступати з нагоди двадцятої річниці вбивства Євгена Коновальця агентом НКВС». Є пости й загального характеру, на кшталт роздумів, що стосуються зустрічей з діячами, сімейних справ та ін. На сторінці багато лайків. Найменше позитивних реакцій мають дописи із фіксацією фактів біографії, найбільше – дописи про ненависть у СРСР, пости

про родину. Коментарі доволі емоційні, є співчуття до постів про смерть родичів Бандери. Багато й патріотичних коментарів, присвячених діяльності Бандери. Найцікавіші з них: «Слава нації! Смерть ворогам!», «Бог і Україна понад усе!», «Україна не воскресне, доки буде підкорятися брехливому християнству» [361].

Суттєвим подразником інформаційного простору у жовтні 2021 р. став флешмоб «Батько наш – Бандера», започаткований львівськими школярками напередодні Дня захисників і захисниць України. Відео виконання одинадцятикласницями пісні «Батько наш – Бандера, Україна – мати. Ми за Україну будемо воювати», яке вони виклали у соціальну мережу TikTok (понад 6 млн переглядів), не сподіваючись на резонанс, швидко набрало рекордні показники симпатій у Twitter, TikTok та Instagram. Ініціативу школярок підхопили не лише учні та студенти, але й українські співаки, громадські активісти [388]. Хіт виявився найпопулярнішим у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Рівненській, Волинській областях. Водночас пісню активно шукали у Черкаській, Миколаївській, Хмельницькій, Київських областях та у Києві [270]. У даному випадку маємо ситуацію, коли ініціатива впала у готовий ґрунт, знайшовши широку підтримку. Як зауважив В. В'ятрович, у цьому флешмобі проявилася співочість українців, коли внутрішні резонансні переживання висловлюються через пісню. Реакція соцмереж показала, що образ С. Бандери і досі «резонує в душі українців», адже він не вчинив нічого, за що б Україні було соромно [53]. У даному контексті доречними є міркування історика Я. Грицака про закиди щодо культу С. Бандери, що начебто уособлює насильство та ксенофобію. На його думку, сучасні «бандерівці» готові покласти життя за Україну і Європу, а їхні опоненти воліють пасивно споглядати за нападом Путіна на Україну [74].

Отже, постать С. Бандери відноситься до найбільш резонансних у медіапросторі. Вона представлена у різних варіаціях – електронних періодичних виданнях, відкритих енциклопедіях, тематичних сайтах,

соціальних мережах. «Бандерівський» контент складається як з поточної інформації про вшанування діяча на роковини народження чи загибелі, меморіалізацію його імені, пам'яттєвих ініціатив різного рівня. Аналітичні тексти містять характеристику як С. Бандери та його оточення, так і його діяльності, поглядів, намірів. Оціночна палітра медіа-текстів доволі розмаїта, великою мірою залежить від загального спрямування конкретного ресурсу.

3.4 Реакція українського суспільства щодо С. Бандери

Властивістю символічного простору є трансляція певних смислів, що впливає на формування, за П. Конертоном «пам'яті-звички», а за Я. Ассманом – «культурної пам'яті», якій притаманні високий рівень формалізації, уявний характер кодування інформації. Їх заломлення у громадянському середовищі щодо С. Бандери демонструють матеріали опитувань, проведених соціологічних службами у 2000-х рр.

Учасники опитування 2006 р. (12–22 грудня) на замовлення Інституту політики «Українське демократичне коло», відповідаючи на питання про позитивне/негативне ставлення до запропонованих історичних і політичних діячів, продемонстрували, що на відміну від П. Скоропадського та М. Грушевського, про С. Бандеру респонденти знали, проте він опинився на 12-й позиції з 15-ти за позитивною оцінкою та на 5-му – за негативною [75, с.76–77].

У сезоні 2007–2008 рр. на телеканалі «Інтер» за форматом, створеним телекомпанією BBC, що в оригіналі має назву «100 Greatest Britons», проводився проєкт «Великі українці», який поєднував ток-шоу з інтерактивним опитуванням телеглядачів, а в міжпрограмний період – всіх громадян України. Програма виходила протягом 8 місяців у вигляді ток-шоу тривалістю 1,5–3 год. кожне у недільний прайм-тайм. Ключове питання було

сформульовано так: «Назвіть людину, яку Ви вважаєте Великим українцем?». У підсумку було отримано близько 2,5 млн голосів телеглядачів [36]. За даними ТК «Інтер», С. Бандера «посів» другу позицію за попередніми підрахунками та третю за остаточно оприлюдненими з показником 16,1% поданих голосів глядачів, що відображено у діаграмі 3.6 (Додаток Г. 3.6). Ці підсумки одразу було піддано різкій критиці экс-шеф-редактором проекту В. Кіпіані за втручання ззовні, а саме тогочасного віце-прем'єр-міністра України Д. Табачника. Адже серед документальних фільмів у рамках проекту найвищий рейтинг показала стрічка, присвячена С. Бандері – 4,99 [161]. Ймовірно, це було пов'язано із новизною цієї постаті для пересічних українців, про яку і на другому десятку років незалежності України бракувало популярної інформації. Тобто даний проєкт показав доволі високий рівень сприйняття лідера ОУН(б). За спостереженням Я. Грицака, порівняння з опитуваннями 2002–2006 рр. показало, що проєкт «Великі Українці» продемонстрував істотне зрушення: перетворення С. Бандери з антигероя на одного з найвизначніших українських героїв. При цьому історик припустив, що його високий рейтинг постав, передусім унаслідок високої активності західних українців, адже одна особа могла віддавати свій голос безліч разів [75, с.81–82].

Паралельно на початку цього проєкту, з 7 по 16 грудня 2007 р. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів власне дослідження. За його даними, С. Бандера опинився на 14-й позиції з результатом 0,7 % голосів респондентів. У регіональному розрізі його постать потрапила до двадцятки найвідоміших лише у західному регіоні, набравши 2,7% голосів і посівши п'яту позицію після Т. Шевченка, В. Ющенка, Ю. Тимошенко, Л. Українки [98]. На думку експертів КМІС, результати телевізійного проєкту відобразили думку найактивнішої частини суспільства, адже голосувати можна було по безліч кількість разів, чим і може пояснюватись різниця. Проте обидва масштабні опитування продемонстрували доволі високий рівень обізнаності

про очільника ОУН(б) з виразним тяжінням до західноукраїнського регіону. Доречним є коментар Т. Кузьо про зростання символічної підтримки українського націоналізму внаслідок сприйняття його лідерів і протирічливого С. Бандери учасниками національно-визвольної боротьби [187, с.503].

Періодичні дослідження щодо визначних осіб в історії України проводить соціологічна група «Рейтинг». За результатами опитування 15–25 квітня 2014 р. на тему «Ностальгія за СРСР і ставлення до окремих постатей» 31% респондентів поставилися до С.Бандери цілком позитивно, 48% – негативно. У регіональному розрізі на Заході України позитивної думки про діяча дотримувались 76%, негативною – 12% респондентів, у Центрі – 28% і 39%, у східних і південних областях – відповідно 8% і 15%. За результатами дослідження, молодші та ті, хто мають вищий рівень освіти, позитивно оцінюють С. Бандеру. Позитивно оцінили цю особу лише етнічні українці, якщо брати до уваги цей маркер. Цю групу респондентів доповнили й ті, хто не шкодував за СРСР, серед них понад 50% виявили позитивне ставлення до діяча [248].

Через рік, 14–24 квітня 2015 р. ставилося відкрите питання про визначення найвидатніших українців, відповідно до якого постать С. Бандери здобула 8,3% прихильників, посівши сьому позицію [244]. Порівняно з аналогічним обстеженням у травні 2012 р. показник зріс від 4,3% до 8,3% та з дев'ятої позиції до сьомої. Найбільшими симпатиками діяча виявилися чоловіки віком 18–34 років. Найвищий показник зафіксовано на Заході України – 26%, найнижчий – у південному – 1%.

Опитування групи «Рейтинг» у листопаді 2016 р. показало, що до С. Бандери ставляться позитивно 35%, негативно – 46%, а 18% – вагалися з оцінкою [352]. У листопаді 2018 р. до лідера ОУН(б) позитивно ставились 36% (негативно – 34%) [96]. Особливо шанованим він виявився на Заході України (разом із І. Мазепою, М. Грушевським, С. Петлюрою). Як видно, позитивне ставлення до С. Бандери зросло у порівнянні з 2014 р. Таке зрушення,

ймовірно, зумовлено реакцією громадян на розгортання російської агресії на терени України, піднесенням патріотизму українців, виразнішою проукраїнською ідентифікацією, потребою у державницькому наративі. Саме після початку війни з боку Росії підтримка С. Бандери піднялась на вищий щабель. Рівень негативного ставлення до діяча, навпаки, зменшився: з 36% до 27%. Окрім цього, у порівнянні з іншими діячами, наявними в опитуванні (Леніним, Сталіним, Кастро, Рейганом), щодо С. Бандери продемонстровано один з найменших рівнів незнання.

Опитування, проведене Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України спільно з Асоціацією політичних психологів України у вересні 2015 р., показало, що серед видатних діячів, які найбільшою мірою символізують Україну, С. Бандеру назвали 21,9% (11 позиція), у жовтні 2015 р. – 18,3% (13 місце). Причому, на Заході України цього діяча відзначили 49,3% опитаних, у центральному – 17,8, південному – 12,6, у східному – 9,7%. У віковому розрізі С. Бандера здобув симпатії серед 21,7% респондентів 18–29 років, 24% – 30–55 років, 19,5% – 56 і більше років [339].

У рамках реалізації проєкту «Започаткування Національного діалогу в Україні» (січень – червень 2015 р.) серед іншого було виявлено симпатії та антипатії респондентів до історичних діячів. Ім'я С. Бандери єдине з довгого переліку опинилося на п'ятій позиції серед постатей і з позитивними оцінками (13,1%), і з негативними (16,9%) [118, с.32–33].

Протягом 2016–2018 рр. науковцями з Луганського національного університету імені Тараса Шевченка реалізовувався проєкт з вивчення масової свідомості у зоні воєнного конфлікту на Донбасі. У фокусі перебувало населення північної частини Луганської області [218]. Серед маркерів дослідження було виокремлено оцінку діяльності трьох контроверсійних постатей – С. Бандери, В. Леніна, Й. Сталіна. Як показують діаграми 3.7 та 3.8, у 2017 р. найвищий показник (31, 32, 28%) припадає на позицію про відсутність певної думки про С. Бандеру, у 2018 р. – на серединну позицію «Як

згоден так і не згоден» (24, 25%) та повну незгоду щодо другого питання (26%) (Додаток Г. 3.7, 3.8). У 2018 р. рівень невизначеності дещо знизився (22, 22, 23%), але підвищилася позиція серединна. Результати проведеного опитування продемонстрували, передусім, необізнаність респондентів з Луганської області у постаті очільника ОУН(б), що проявилася у доволі високій частці серединної позиції та відсутності конкретної думки, а також зниження як категорично позитивних оцінок, так і однозначно негативних міркувань щодо діяльності С. Бандери.

За результатами опитування, проведеного у квітні 2021 р. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою «Центру Разумкова», як показано діаграмою 3.9, однакова кількість респондентів відзначили негативну та позитивну оцінку – 32% та 31%, серединне ставлення зазначили 21%, не змогли визначити ставлення 13%, 3% не чули про цього діяча (Додаток Г. 3.9). Найвищу частку позитивного ставлення (70%) продемонстрували представники західного регіону України, найнижчу (11%) – жителі півдня та Сходу. Негативна оцінка переважала на півдні та Сході (54 та 48%), найнижчою вона була на Заході. Найбільше громадян, які не чули про С. Бандеру, знаходилися на Сході України [89].

Роком пізніше, у квітні 2022 р. соціологічна група «Рейтинг» провела загальнонаціональне дослідження ідеологічних маркерів війни. Воно показало, що за останні роки спостерігалася позитивна динаміка у ставленні до українських історичних постатей, навколо яких ще десятиліття тому точилися гострі дискусії у суспільстві. Зокрема поступово покращувалося ставлення до І. Мазепи (у 2012 – 44%, у 2022 – 76%), С. Петлюри (у 2012 – 26%, у 2022 – 49%). Як показано у діаграмі 3.10, поряд з І. Мазепою та С. Петлюрою позитивне сприйняття С. Бандери протягом 2012–2022 рр. зросло з 22% до 74% (Додаток Г. 3.10). Більш того, позитивне ставлення до лідера ОУН(б) переважає і в південних, і у східних регіонах [92]. Це останнє опитування, проведене під час війни Росії проти України, підтвердило певну

закономірність у сприйнятті С. Бандери – симпатії до нього зростають у момент загрози для України.

На слухне зауваження В. В'ятровича, в умовах війни значно частіше згадують С. Бандеру, а не інших діячів [58]. Як відзначив Я. Грицак, він має неоднозначний образ в Україні, адже у спектрі історичних уподобань українців ця постать посідає останні позиції поряд із С. Петлюрою та Й. Сталіним. Виняток становить Захід України, де цю постать сприймають особливо [75, с.95]. Як було відзначено в експертній доповіді «Україна в 2006 році», довготривала бездержавність, тоталітаризм завдали історичної травми українцям. Кризовий стан історичної пам'яті, зокрема виявляється у розбіжностях уявлень про минуле свого народу у різних регіонах України, що виступає перешкодою для національного єднання [413, с.38–39].

В цілому опитування, проведені найавторитетнішими соціологічними службами, показали, що протягом 2010-х рр. ім'я С. Бандери називалося серед найвідоміших українських діячів. Залежно від особливостей методики про його підтримку заявляли до третини респондентів і цей показник перебував на рівні коливань, помітно не змінюючись. Виразний злет позитивного сприйняття (причому, в усіх регіонах України) зафіксовано навесні 2022 р. під впливом російського нападу на Україну. Привертає увагу чітка регіональна прив'язка симпатій до цього діяча – вона спостерігалася переважно на Заході України. Найнижчі вияви позитивного його сприйняття демонстрували жителі південної та східної частин країни. До цієї особливості вже привернули увагу дослідники [52, с.44; 210, с. 118; 48, с. 40–44]. На слушну думку О. Любовець, високий рівень національної самосвідомості жителів Заходу України спричиняє сприйняття історичних постатей у рамках українського національного інтересу. А неоднакове трактування минулого в різних регіонах зумовлює відмінні регіональні пантеони. У випадку із Заходом України до нього віднесені учасники національно-визвольного руху [210, с.121]. Важливе значення мають для того чи іншого оціночного судження про С. Бандеру вік

та освіта, адже молодшій категорії населення доступніша сучасна інформація, вона меншою мірою охоплена радянськими стереотипами. Громадяни з вищим рівнем освіти більше обізнані, через що меншою мірою піддаються як застарілим ідеологічним штампам, так і політичній пропаганді проросійських політичних сил [78, с.178–179]. О. Вишняк показав, що станом на кінець 2006 р. на Заході України С. Бандера називався серед постатей, яким давали дуже позитивну оцінку, а на Сході та Півдні держави – до таких, кого оцінено дуже негативно, Центр продемонстрував нейтральне ставлення до діяча. Розстановка симпатій не змінилася і на зламі 2014–2015 рр., оскільки проведене тоді опитування засвідчило виразне позитивне ставлення до лідера ОУН(б) в Галичині та Волині [48, с.49–50]. У підсумку найбільш представленим позитивним ставленням до С. Бандери є Захід України. Дослідження соціологічних служб щодо С. Бандери показали неоднорідні оцінки. Ця постать через мобілізаційне наголошування в політичному та медійному просторі зберігає контроверсійність, адже носії слов'янсько-радянського та національно-антирадянського світогляду дотримуються кожен своєї парадигми [189, с.465]. В цілому уявлення громадян України, виявлені у ході соціологічних обстежень, стабільно демонструють регіональну, західноукраїнську прив'язку.

Отже, дослідження репрезентації постаті лідера ОУН(Б) у суспільно-політичному просторі України показало, що на першому етапі, у 1990-ті рр. робилися спроби вгамувати світоглядне протистояння, яке наростало в суспільстві довкола питання про оцінку діяльності ОУН та УПА. Громадянське напруження зумовлювалося, з одного боку, пролонгуванням у середовищі прорадянськи налаштованих активістів стереотипних негативних характеристик, з іншого, виходом на політичну арену України національно зорієнтованих політичних об'єднань, які на порядок денний поставили проблему реабілітації ОУН та УПА й відповідне законодавче оформлення. Загострення дискусії спричинило необхідність фахового аналізу проблеми, що

було реалізовано на найвищому політичному рівні шляхом створення урядової комісії з вивчення історії ОУН та УПА. Найбільш національно зорієнтованою виглядала політика пам'яті за президентства В. Ющенка. За його ініціативи чи підтримки було прийнято кілька законодавчих актів, в яких серед учасників боротьби за незалежність України було названо і ОУН на чолі зі С. Бандерою. Проте така законодавча ініціатива не зняла суперечок у суспільстві. А підписання закону про присудження Героя України С. Бандері збурило не лише проросійськи орієнтовані політичні сили, але й велику частину проукраїнських інтелектуалів. За В. Януковича антибандерівський контент посилювався. Революція Гідності розвернула політиків обличчям до національного контенту історичної пам'яті. Нове політичне керівництво України здійснило ряд кроків, що посприяли просуванню інформації про місце С. Бандери у пантеоні борців за українську державність. Заходи із вшанування діяча ініціювалися на місцевому рівні у західних областях України. Довкола рішень загальноукраїнської влади і місцевих органів управління про вшанування лідера українських націоналістів уже в незалежній Україні розгорталися справжні світоглядні зіткнення.

Символічний простір щодо С. Бандери виразно тяжіє до регіонального виміру, адже переважна більшість об'єктів, найменованих на його честь, монументи та музейні установи представлені у західноукраїнських областях – Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Рівненській. Уявний образ С. Бандери має виразно позитивний вимір також серед респондентів цього регіону. Медійний вимір відбиває всю палітру реакцій на ім'я Провідника ОУН(б). Уявний образ С. Бандери формувався протягом усіх років незалежності України у непростому ідейно-політичному протистоянні. Безперечним здобутком останніх трьох десятиліть стала можливість вести дискусії довкола різновимірних подій, явищ, імен. Резонанс постаті лідера українських націоналістів – вияв широкої суспільної дискусії про напрями подальшого поступу України.

ВИСНОВКИ

Степан Бандера належить до тих осіб, які навіть після сходження з життєвої та історичної арени справляють вплив на українське суспільство. Його діяльність здобула і прихильників, і опонентів, а оціночні судження коливаються від глорифікації до демонізації. Сама ця постать набула глибокого символізму як для послідовних обстоювачів незалежності України, так і для скептиків цієї ідеї. До його імені апелюють у пошуках аргументів для захисту того чи іншого погляду на сьогоденні проблеми. З огляду на велику кількість таких позицій наразі можемо говорити про потужний сегмент соціокультурного простору України, в якому циркулює ім'я С. Бандери.

Проблема репрезентації постаті очільника ОУН(б) вже має свою історіографію, аналіз якої дозволив виокремити дві групи досліджень. До першої віднесено праці, присвячені здобуткам у вивченні цієї особи, включаючи тему її суспільного сприйняття. Ознайомлення з ними показало, що ця частина історіографічного ландшафту є доволі молода, але досить інтенсивно наповнюється напрацюваннями. Науковці показали внесок авторів із діаспори та сучасних українських дослідників щодо нагромадження фактичного матеріалу про життя й діяльність С. Бандери, подали критичний аналіз зарубіжних праць про нього, визначили здобутки вивчення діяча у контексті історичної пам'яті. Окремі аспекти проблеми на порядок денний були поставлені дослідниками на зламі 1990-х – 2000-х рр. Каталізатором інтересу до неї стало 100-річчя з дня народження Провідника ОУН(б), під впливом чого з'явилися спеціальні публікації авторства В. В'ятровича, В. Трофимовича, В. Футали та інших істориків. Наступна хвиля актуалізації історіографічного виміру репрезентації постаті С. Бандери зумовлена початком російської агресії на терени України. Як наслідок, у другій половині 2010-х рр. постала низка підсумкових досліджень, тією чи іншою мірою зосереджених на образі лідера ОУН(б). Проте протягом 1990-х – початку 2020-

х рр. напрацювання щодо постаті С. Бандери аналізувалися переважно у загальному контексті вивчення історії українського визвольного руху та, зокрема ОУН. Спеціальну увагу підсумкам опрацювання життя та діяльності С. Бандери приділили буквально кілька науковців, а його поставі – ще менше. Другий блок наукових праць стосується проблем соціокультурного простору й у зв'язку з ним – історичної політики та історичної пам'яті, що створює підґрунтя для розуміння форматів позиціонування С. Бандери. Дана проблематика актуалізована у працях цілого ряду науковців – Я. Грицака, С. Єсельчика, А. Киридон, Ю. Шаповала, Л. Нагорної та інших. Загалом історіографічний аналіз, з одного боку, засвідчив наявність певних здобутків науковців у вивченні репрезентації імені С. Бандери у соціокультурному просторі, водночас виявив брак системного знання у цій ділянці.

Дисертаційна робота спирається на комплекс історичних джерел – писемних, речових, лінгвістичних, електронних. Першу групу представлено історіографічними джерелами, законодавчими актами, працями С. Бандери, мемуарною літературою, навчально-методичними роботами з викладання історії в школі, періодичними виданнями, матеріалами соціологічних обстежень. Речові джерела репрезентовано пам'ятниками С. Бандері та музейними експонатами, пов'язаними з цією особою, в яких зафіксовано ставлення суспільства до діяча. З лінгвістичних джерел опрацьовано назви вулиць і гасла щодо цього імені. Чималий обсяг інформації стосовно позиціонування постаті С. Бандери надали електронні ресурси, до яких віднесено офіційні сайти установ, інтернет-портали, соціальні мережі, блоги. В цілому джерельна база є репрезентативною для досягнення мети дослідження.

Методологічним підґрунтям дисертаційної роботи, що має міждисциплінарний характер, є система принципів і методів наукового пізнання, а також засадничих концепцій. В основу дослідження покладено принципи наукової об'єктивності, історизму, багатофакторності, наступності;

загальнонаукові (емпіричний, аналітико-синтетичний, індуктивно-дедуктивний, проблемно-хронологічний, статистичний, логічний, діалектичний, узагальнення) та спеціальні історичні (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-біографічний) методи. Також залучено історико-соціологічні концепції – соціального простору, «режиму пам'яті», соціальних рамок пам'яті, колективних форм пам'яті, місць пам'яті. У підсумку вдалося дійти таких висновків.

У позиціонування С. Бандери в соціокультурному просторі вагомий внесок роблять професійні історики, діяльність яких в інформаційну добу виходить за межі їхнього вузькоспеціалізованого середовища. У процесі наукового вивчення цієї постаті виокремлюються радянський етап і доба Незалежності України. Праці радянського походження за пріоритет мали дотримання необхідних ідеологічних штампів. Їхні автори наполегливо пов'язували український визвольний рух з нацистською Німеччиною, а щодо повоєнних років – з американськими чи британськими спецслужбами. Бандерівці були тотально скомпроментовані антиукраїнською пропагандою відповідно до панівного історичного міфу, в якому їм приписувалися найгірші нелюдські риси, а слово «бандера» у радянському лексиконі стало близьким до кримінального звинувачення українців. Ключовою причиною демонізації С. Бандери та його прибічників виступала його послідовна боротьба зі сталінським режимом як уособлення не лише української національно-визвольної боротьби, але й антирадянськості в ширшому розуміння.

Паралельно у повоєнні десятиліття діяльності Провідника ОУН(б) увага приділялася представниками українських зарубіжних центрів. Інтелектуали з діаспори розкрили найважливіші віхи його життя та діяльності. Незважаючи на нагромадження потужного шару інформації, їхній доробок позначений пропагандистською декларативністю та браком доступу до історичних джерел з радянських архівосховищ. У результаті до початку 1990-х рр. вивчення постаті С. Бандери залишалося далеким від повноти.

Здобуття Україною державної Незалежності кардинально розвернуло наукові інтереси істориків, уможлививши зосередження на українській проблематиці та в її контексті – на важливих дієвих особах. Постання національних державних інститутів спричинило розкриття великої кількості раніше недоступних архівів, видання праць істориків з діаспори та зарубіжних авторів, де Провіднику ОУН(б) приділялося чимало уваги, активізацію суспільної та наукової дискусії довкола цієї постаті. Все це посприяло справжньому інформативному прориву у вивченні життя, діяльності, поглядів С. Бандери і як наслідок, формуванню кількох концептуальних підходів до розуміння його діяльності. У процесі сучасного опрацювання цієї постаті виокремлюються чотири етапи: 1990-ні – 2005 рр., 2005 – 2010 рр., 2010 – 2014 рр., 2014 р. – до сьогодні. Вони розмежовуються резонансними подіями, серед яких публікація фахового висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення ОУН і УПА (2005 р.), Указ Президента України «Про присвоєння С. Бандері звання Герой України» (2010 р.), початок агресії Росії проти України (2014 р.). До кінця першого десятиліття ХХІ ст. у науковому сегменті України в цілому сформувалися загальні концептуальні підходи до вивчення діяльності С. Бандери, увиразнилися лінії дискусії довкола нього, прийшло усвідомлення надмірної символізації постаті лідера українських націоналістів, що заважало просувати науковий наратив, в якому вже було враховано і особливості самої особистості, і історичні реалії, що вирізнялися багатовимірністю. Нового оберту полеміка довкола постаті С. Бандери по лінії «герой – антигерой» набула після Указу Президента України про присудження звання Героя України. Вона здобула як науковий, так і суспільний вимір. Початок військової агресії Росії на територію України у 2014 р. справив вплив на всі сторони буття незалежної держави і, зокрема загострив світоглядне протистояння, а в Україні актуалізував проблему національної героїки. У зв'язку з цим у соціокультурному просторі зріс інтерес до постаті С. Бандери, що не обійшла увагою наукова спільнота. Від середини

2010-х рр. активізувалося обговорення його постаті не лише в історичних вимірах, а й у контексті законодавчих ініціатив щодо вшанування пам'яті борців за незалежність України.

Позиціонування С. Бандери відбувалося, передусім, у працях, присвячених ширшим проблемам – історії України в Другій світовій війні, українського визвольного руху, українського націоналізму, тоталітарних режимів тощо. Спеціальну увагу діячеві приділено кількома науковцями, серед яких варто відзначити М. Посівнича, Р. Частія, В. Трофимовича, В. Футалу та деяких інших, у працях яких подано просопографічний вимір його життєдіяльності. У підсумку склалася доволі цікава ситуація: життя, діяльність, світоглядні позиції вивчені доволі детально внаслідок сукупної праці українських дослідників, при цьому в оціночних судженнях спостерігається різновекторний розлет. В цілому виокремлюються кілька позицій науковців: послідовний виборювач незалежності України; праворадикал, схильний до авторитарних методів; прискіпник нацистів, ворог радянського народу. При цьому на початку 2020-х рр. недостатнім є знання про С. Бандеру як про людину, що діяла в конкретних умовах, оскільки не написана його наукова біографія.

Індикатором позиціонування С. Бандери виступає підручкова література з історії України для школи. Радянський освітній процес не залишав місця постаті лідера ОУН(б). Його ім'я у шкільному курсі історії з'явилося лише в роки державної Незалежності разом із початком вивчення українського визвольного руху та, зокрема, ОУН. Протягом майже трьох десятиліть років формат навчання історії України неодноразово коригувався, що знаходило відображення у програмах і текстах навчальних видань. Протягом 1990-х – 2000-х рр. на сторінках підручників увага до постаті розширювалася від згадки його імені у двох сюжетах – щодо розколу ОУН та проголошення «Акту відновлення Української Держави» 30 червня 1941 р. – й портретного зображення до детальної біографічної довідки, доволі глибокого аналізу його

ролі у виокремленні ОУН(б) та впливу на розгортання національного Руху Опору в роки Другої світової війни. Найдетальніша характеристика подана у підручниках авторства О. Струкевича, М. Мудрого, О. Гаркуші. Водночас слід привернути увагу до вельми побіжного висвітлення життя та діяльності С. Бандери у період від 1944 р. до загибелі.

Позиціонування імені С. Бандери в межах державної політики пам'яті сучасної України було, передусім, пов'язано із трактуванням Організації українських націоналістів, національно-визвольної боротьби напередодні, у роки Другої світової війни та по її завершенні. У більшості затверджених офіційних документів ім'я С. Бандери окремо не фігурує, але ключові оціночні судження щодо діяльності ОУН цілком транслуються і на нього. У площині політики пам'яті виразно позначилася контроверсійність постаті лідера українських націоналістів. На кожен дію певної політичної сили в цьому напрямі чинилася протидія з боку опонентів. Мали місце й заходи, спеціально зорієнтовані на цю персону, зокрема Указ про присвоєння звання «Герой України». Більше уваги постаті С. Бандери приділено на місцевому рівні на Заході України. В цілому у сегменті меморіальної політики постать С. Бандери за роки Незалежності набула категоричної контроверсійності, вона виступала й виступає своєрідним маркером рівня підтримки проукраїнського нарративу, що виразно проявилось на початку 2022 р. у зв'язку з російською військовою агресією на терени суверенної України.

Символічний простір довкола постаті С. Бандери, репрезентований назвами, монументами, музеями, гаслами, формувався від початку доби Незалежності протягом наступних тридцяти років. Аналіз пам'ятних місць засвідчує доволі виразний регіональний характер сприйняття очільника ОУН(б). Географія локацій вшанування постаті С. Бандери нерівномірна, адже переважна більшість їх розташована у західноукраїнських областях. Найменування вулиць іменем С. Бандери помітно активізувалося під впливом Революції Гідності та декомунізаційних законів. Встановлення монументів

було пришвидшене подіями Помаранчевої Революції та розворотом політики пам'яті у виразно проукраїнському напрямі. Пам'ятники С. Бандері встановлено у чотирьох областях України – Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській. Географія музейних установ також обмежена Заходом держави. В цілому символічний простір щодо лідера українських націоналістів виразно демонструє контрверсійність цієї постаті у регіональному вимірі.

У медіапросторі постать С. Бандери відноситься до найбільш резонансних. Вона представлена у різних варіаціях – електронних періодичних виданнях, відкритих енциклопедіях, тематичних сайтах, соціальних мережах. «Бандерівський» контент складається як з поточної інформації про вшанування діяча на роковини народження чи загибелі, меморіалізацію його імені, так і з пам'яттєвих ініціатив різного рівня. Аналітичні тексти містять характеристику С. Бандери та оточення, його діяльності, поглядів, намірів. Оціночна палітра медіа-текстів доволі розмаїта, великою мірою залежить від загального спрямування конкретного ресурсу. Медійний простір, з одного боку, є відображенням домінуючих уявлень про С. Бандеру, з іншого, має потенціал до просування певного образу, внаслідок чого суспільство може стати заручником постави, створеної певними ресурсами чи кількома людьми.

Контрверсійність постаті лідера українських націоналістів виразно зафіксували соціологічні опитування, що проводяться від початку 2000-х рр. З незначними коливаннями вони фіксують позитивні оцінки діяча близько 30% респондентів. Найвищий рівень підтримки показують жителі Заходу України, найнижчий демонструють респонденти Півдня та Сходу держави. Показово, що популярність С. Бандери зростала у моменти внутрішніх політичних криз і військової загрози з боку Росії, як це спостерігалось на початку 2022 р.

Резонансність і контрверсійність імені Провідника ОУН(б) інтенсивно використовується в інформаційному протистоянні, причому, як у зовнішньому

(польсько-українському, російсько-українському тощо), так і у внутрішньоукраїнському. Ступінь експлуатації його постаті залежна від ініціатора та його цілей, серед яких можуть бути і піднесення/девальвація ідеї незалежної Української держави, і прагнення здобути політичні дивіденди через мобілізацію електорату, і гонитва за сенсацією. Методами такої експлуатації є висмикування фактів з контексту, довільне поводження з ними та навіть їх підтасування, однобічне висвітлення подій тощо. Вкоріненість певних стереотипів – негативних і позитивних – зумовлено багатьма чинниками: необізнаністю про діяча, недостатнім доступом до відповідної інформативної/джерельної бази, браком критичного мислення.

Відповідно запобіжником спекуляцій щодо С. Бандери може стати підготовка нових ґрунтовних досліджень діяльності лідера націоналістів, зокрема давно очікуваною є його наукова біографія. Слід продовжити фахову дискусію як у середовищі українських професійних істориків, так і з розширенням аудиторії за межі України з долученням зарубіжних фахівців. Не сходять з порядку денного просвітницькі заходи, зорієнтовані на різні верстви населення. На даному етапі важливою є популяризація професійними істориками своїх наукових здобутків, вихід за межі статейно-монографічно-дисертаційного формату, підготовка науково-популярних публікацій. Цифровізація документальних матеріалів про життя та діяльність С. Бандери та їх удоступнення здатні створити ґрунт для якісного знання та розвитку критичного мислення.

З огляду на важливість постаті С. Бандери для розуміння процесу українського державотворення та водночас її контроверсійність виконання дисертаційного дослідження наштовхнуло на виокремлення можливостей подальшого її опрацювання. До перспективних напрямів вивчення позиціонування постаті С. Бандери у соціокультурному просторі варто віднести здобутки зарубіжних науковців щодо його життя та діяльності; художні виміри діяча, що включатимуть літературні твори, малярські полотна,

кінематограф, пісенну творчість; позиціонування С. Бандери у соціокультурному просторі поза межами України – у Польщі, Росії, Західній Європі; заломлення його постаті у сміховій культурі тощо.

Степан Бандера за життя став уособленням цілої епохи боротьби українців за право існувати державною нацією. По загибелі його ім'я перетворилося на індикатор ставлення до України як такої. Ті, хто продовжували захищати її самостійність у перспективі, а згодом і в реаліях, вважали його своїм лідером, визнаючи певні прорахунки, але ставлячи на перший план його послідовність в обстоюванні незалежності України. Інші, не маючи виразних державницьких прагнень, сповідуючи подвійну українсько-російську ідентичність або залишаючись у полоні радянських міфів, виказували або байдуже, або негативне ставлення до С. Бандери. Такий розлом простежується на різних рівнях соціокультурного простору України – науковому, освітянському, громадському, меморіальному, медійному – та є наслідком її попереднього історичного поступу. Усвідомлення цього має спонукати як до подальшого вивчення життєдіяльності С. Бандери, так і до популяризації здобутого знання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ананьева Е. П. Сущностные характеристики социокультурного пространства. *ПЕРСПЕКТИВИ. Соціально-політичний журнал. Серія: філософія*. 2015. № 2 (64), С. 6–12.
2. Андрухів І., Марчук В. Початок активної політичної діяльності та перший арешт Степана Бандери (за матеріалами кримінальної справи). *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурнопросвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ. 2009. № 15–16. С. 579–586.
3. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ: Ніка-Центр, 2014. 440 с.
4. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М. М. Сокольской. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.
5. Бабка В. Політика пам'яті та пам'ять у політиці: Україна 2010–2013 рр. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 167–182.
6. Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні. Дис. ... канд. політ. наук за спеціальністю 23.00.03 – політична культура та ідеологія. Ніжин, 2016. 249 с.
7. Балей П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р.: Причини і наслідки. Київ: б. в., 1996. 244 с.
8. Бандера С. З невичерпного джерела. *Галицька зоря*. 2005. 13 жовтня. С. 2–5.
9. Бандера С. З невичерпного джерела. *Шлях перемоги*. 2009. № 1–2. С. 3.
10. Бандера С. Перспективи Української Революції. Prospects of the ukrainian revolution / Передм. Я. Стецька; збірка творів за ред. Д. Чайковського;

остання ред. і упоряд. до друку С. Ленкавського. Торонто: Вид. ОУН, 1978. 640 с.

11. Бандера С. Перспективи Української Революції. Дрогобич: Відродження, 1998. 656 с.

12. Бандера С. Перспективи Української Революції / упор. С. Ленкавський; авт. передм. О. Сич. Київ: Наш формат, 2021. 664 с.

13. Бандера С. Політична драма на вищих щаблях влади в Україні триває. *Визвольний шлях*. 2006. Р. 59. № 4(697). С. 8–13.

14. Бандера С. Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном. Б.м.: Б.в., 1948. 69 с.

15. Бандера С. Україна не буде спільницею Москви. *Літературна Україна*. 1992. 6 лютого (№ 5). С. 7.

16. Бандера і спорт: вболівав за «Мюнхен-1860», грав у баскетбол, обожнював лижі. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/07/2/157757/> (дата звернення: 02.07.2020).

17. «Бандера – наш герой, Покрова – наше свято». Репортаж з Маршу УПА в Києві. *НВ*. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/bandera-nash-heroj-pokrova-nashe-svjato-reportazh-z-marshu-upa-v-kijevi-2500309.html> (дата звернення: 15.10.2018).

18. Бандера не в бронзі. Розмова з істориком Миколою Посівничем. *ZBRUC*. URL: <https://zbruc.eu/node/34176> (дата звернення: 24.03.2015).

19. Бандера прийде – порядок наведе: митинг «Правого сектора» и «Свободы» в Києве. Фоторепортаж. *Гордон*. URL: <https://gordonua.com/photo/events/bandera-priyde-poryadok-navede-miting-pravogo-sektora-i-svobody-fotoreportazh-102132.html> (дата звернення: 14.10.2015).

20. Бандера Степан. *OBOZREVATEL*. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/search/?q=%D0%91%D0%B0%D0%BD%D0%>

B4%D0%B5%D1%80%D0%B0%20%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD

21. Бандера Степан Андреевич. *Википедія. Свободная энциклопедия*. URL:

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B0_%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87>

22. Бандера Степан Андрійович. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL:

<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B0_%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>

23. Бандері та Шухевичу присвоїли звання «Почесний громадянин міста Хуст». *MUKACHEVO.NET*. URL: <http://www.mukachevo.net>. (дата звернення: 02.11.2021).

24. Бандерівські спогади. Провідник ОУН на конспіративних квартирах і в побуті. *TEXTY.ORG.UA*. URL: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/7265/Banderivski_sporady_Providnyk_OUN_na_konspiratyvnyh_kvartyrah (дата звернення: 15.10.2021).

25. Бандерівські читання. Економічний націоналізм та соціальна справедливість: зб. матеріалів (1 лют. 2019 р., м. Київ). Вип. 6 / упоряд. Ю. Сиротюк [та ін.]. Київ: Вид. Філюк О., 2019. 320 с.

26. Бандерівські читання. Матеріали перших та других Бандерівських читань / Упор. Т. Бойко, Ю. Сиротюк. Київ–Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2015. 200 с.

27. Бандерівські читання. Український націоналізм у сучасному ідеологічному протистоянні: зб. матеріалів. Вип. VIII / упоряд.: Ю. Сиротюк, Т. Бойко, Ю. Олійник. Київ: Основа, 2021. 352 с.

28. «Бандеро, вставай!»: активісти влаштували протестну ходу до будівлі МВС (фото, відео). *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/society/10450851-bandero-vstavay-aktivisti-vlashtuvali-protestnu-hodu-do-budivli-mvs-foto-video.html> (дата звернення: 18.02.2019).

29. Барицька В. У Хмельницькому встановили пам'ятний камінь Степану Бандері. *VSIM.UA*. URL: <https://vsim.ua/Podii/u-hmelnitskomu-vstanovili-pamyatniy-kamin-stepanu-banderi-10573807.html> (дата звернення: 01.01.2017).

30. Барсукова О. Україна, Шевченко, війна: що найчастіше шукали в українській Вікіпедії у 2021 році. *Українська правда. Життя*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/01/14/247162/> (дата звернення: 14.01.2022).

31. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1. Київ: «Либідь»–«Військо України», 1994. 432 с.

32. Блок М. Апологія истории или ремесло историка. Москва: Наука, 1973. 232 с.

33. Бойко Ю. Ідеологія українського націоналізму. Париж: Українське слово, 1955. 85 с.

34. Большая советская энциклопедия: В 30 т. / Гл. ред. А. М. Прохоров; Изд. 3-е. Т.2. Ангола – Борзас. Москва: Сов. Энциклопедия, 1970. 632 с.

35. Бондаренко К. Бандера – не герой, Бандера – миф. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/news/2010/01/27/22214_bandera-ne_geroy_bandera-mi.html (дата звернення: 02.06.2019)

36. Бондаренко О. Сумніви щодо конкурсу «Великі українці». *BBC.UKRAINIAN.com*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/story/2008/05/080517_great_ukrainian_is (дата звернення: 02.07.2020).

37. Борьба с подрывной деятельностью буржуазных националистов на территории СССР. Лекция, прочитанная председателем КГБ при Совете Министров Литовской ССР генерал-майором А. Б. Рандаквичюсом в Высшей школе КГБ. Москва: Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1965. 42 с.

38. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. Вінніпег: Товариство «Волинь», 1981. 327 с

39. Бурда В. Суперечки про Бандеру та помста за спойлери. Як живе Вікіпедія. *CHAS.NEWS*. URL: <<https://chas.news/current/superechki-pro-banderu-ta-pomsta-za-spoileri-yak-zhive-vikipediya>> (дата звернення: 15.01.2021).

40. Бурдые П. Социальное пространство и символическая власть. *THESIS*, 1993. Вып. 2. С. 137–150.

41. Бурдые П. О телевидении и журналистике / Пер. с фр. Т. Анисимовой, Ю. Марковой; Отв. ред., предисл. Н. Шматко. Москва: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2002. 160 с.

42. Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / Упор. М. Посівнич. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2005. 204 с.

43. Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Організація українських націоналістів і зарубіжні спецслужби (1920–1950-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2009. № 3. С. 132–146.

44. Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 4–29.

45. Веденєєв Д., Лозицький В. [Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны: Документы: В 2 т. – Т.1: 1939-1943 / Под ред. А.Н.Артизова. – Москва: РОССПЭН, 2012. – 878 с.; Т.2: 1944-1945 / / Под ред. А.Н.Артизова. – Москва: РОССПЭН, 2012. – 1167 с.] *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 215–221.

46. Верстюк В. Симон Петлюра в історичній свідомості українського суспільства (до 130-річчя народження). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1737678.html>. (дата звернення: 23.05.2020).

47. Виставка «Фактор свободи». *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/vystavka-faktor-svobody> (дата звернення: 12.04.2021)

48. Вишняк О. Регіональні моделі масової історичної свідомості в соціологічному вимірі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. № 2. С.39–62.

49. Вікіпедія: Віківісник. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%96%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D1%96%D1%8F:%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA> (дата звернення: 02.11.2020).

50. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2018. 256 с.

51. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2019. 256 с.

52. Власюк С. О. Українська революція 1917–1921 рр. в державній політиці пам'яті сучасної України: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Острог, 2020. 256 с.

53. Володимир В'ятрович: Росія дискредитує не тільки Бандеру, а й увесь український визвольний рух. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/01/5/160744/> (дата звернення: 05.01.2022).

54. Володимир Зеленський: Нам вигідно розпустити Раду, але будемо думати і вчиняти за законом. *РБК-УКРАЇНА*. URL:

<https://www.rbc.ua/ukr/news/vladimir-zelenskiy-nam-vygodno-raspustit-1555546435.html> (дата звернення: 18.04.2019).

55. Встановлення пам'ятника Степанові Бандері. *Платформа електронної демократії*. URL: <https://petition.e-dem.ua/vinnytisia/Petition/View/2103> (дата звернення: 22.11.2021)

56. В'ятрович про звання Героя України для Бандери: скептично ставлюся до цього. *Радіо свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-heroi-ukrainy-bandera/29646051.html> (дата звернення: 09.12.2018).

57. В'ятрович В. Бандера: старі та нові міфи. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/bandera-stari-ta-novi-mifi> (дата звернення: 19.02.2018).

58. В'ятрович В. Домовитися з минулим, а не долати його. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/01/24/160825/> (дата звернення: 24.01.2022).

59. Гаврилів І. Західна Україна у 1921–1941 роках: нарис історії боротьби за державність. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012. 472 с.

60. Гаврилів І. Українсько-польське протистояння у міжвоєнний період: форми і методи боротьби західноукраїнських політичних сил за відновлення державності України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 17. Львів, 2008. С. 151–165.

61. Гай-Нижник П. П. «Перед нами знову і знову постає реальна і жива картина майбутньої держави України» (яку державу прагла створити ОУН(б) у другій половині 1940-х – у 1950/1960-х рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 95. С. 71–79.

62. Галушко К. «Мазепа, Петлюра, Бандера, Шухевич стали героями в Україні тільки тому, що були проти Росії». *Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна* / Я. Грицак, К. Галушко, Я. Примаченко та ін. Київ: К.І.С., 2019. С. 67.

63. Галушак М. Один з провідників ОУН Омелян Коваль: «Ця молодь відродить Україну». *Історична правда*. 10 лютого 2014. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/52f6b59d5ff86> (дата звернення: 24.01.2020).

64. Гирич І. Українська історична пам'ять, шкільні підручники і освіта. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за заг. ред. Ю. Шаповала*. Київ: ІПЕНД, 2013. С. 326–391.

65. Гирич І. Б. Чи суперечить національний міф історичній правді? *Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. статей*. Київ: Генеза, 2000. С. 47–54.

66. Голик Р. Радянська влада та український визвольний рух у Галичині в контексті ідеологічних стереотипів. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 22: Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи. Львів, 2012. С. 191–208.

67. Голіцина Н. Вбивство Бандери готувалося дуже довго, з кінця 40-х років, – професор Плохій. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28216009.html> (дата звернення: 09.01.2018).

68. Головатий М. 200 вулиць Івано-Франківська. Івано-Франківськ: «Лілея – НВ», 2010. 463 с.

69. Гон М. М. Символічний простір: сутність та суб'єкти формування пам'яттєві дискурси сучасного українського суспільства. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2017. № 5–6 (41–42). С. 195–206.

70. Гордасевич Г. Степан Бандера: людина і міф. Київ: Бібліотека українця, 2001. 140 с.

71. Гоць П. Н. Сто Степанових літ. Львів: Сполом, 2008. 238 с.

72. Гриневич В.А. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 4. С. 111–127.

73. Грицак Я. 26-й ПРОЦЕНТ, або Як подолати історію. Київ: Фонд Порошенка, 2014. 136 с.

74. Грицак Я. Батько наш Кундера, Умберто мати. *НВ*. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/istoriya-ukrajini-chogo-ukrajinci-ne-znayut-pro-banderu-griczak-novini-ukrajini-50213835.html> (дата звернення: 06.02.2020).

75. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. Київ: Грані-Т, 2008. 232 с.

76. Грицак Я. Нарис історії України: Формування української модерної нації. XIX–XX ст. Київ: Генеза, 1996. 360 с.

77. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.

78. Грицак Я. Пам'ять і нація. *Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї*. Київ: Критика, 2011. С. 261–278.

79. Грицак Я. Про «бандеризацію України»: статистика і географія Маршів Бандери. *Україна модерна*. URL: <http://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/pro-banderu> (дата звернення: 22.01.2018).

80. Грицак Я. Страсті за Бандерою. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/4d1bbe6f7298e/> (дата звернення: 09.12.2020).

81. Гриценко О. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України, 2019. 320 с.

82. Гриценко О. Культурний простір і національна культура: теоретичне осмислення та практичне формування. Київ: Інститут культурології НАМ України, 2019. 256 с.

83. Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: «К.І.С.», 2017. 1136 с.

84. Грицик К., Бабюк Л. Проблеми рецепції постаті Степана Бандери в сучасному українському соціокультурному просторі. *Acta studiosa historica*. 2014. Ч. 4. С. 9–18.

85. Гунчак Т. ОУН і нацистська Німеччина: між колабораціонізмом і резистансом. *Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху*. Львів, 2007. 36. 11. С. 61–80.

86. Гунчак Т. Проблеми історіографії: історія та її джерела. *Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху*. Львів, 2005. 36. 4. С. 252–262.

87. Гунчак Т. Г. Ключові проблеми історіографії Другої світової війни: (зб. ст.). Київ: [б.в.], 2011. 225 с.

88. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. 3-тє вид., доповн. / Упорядн.: М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс, А. Фелонюк. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2016. 924 с.

89. День Перемоги і його місце в історичній пам'яті українців: який сенс громадяни вкладають у цю дату? *Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/den-peremogi-i-yogo-mistse-v-istorichniyu-pamyati-ukrainsiv-yakiy-sens-gromadyani-vkladayut-u-tsyu-datu> (дата звернення: 07.05.2021).

90. Депутати Львівської міськради проголосували за летовище імені Степана Бандери. *GALINFO*. URL:

//galinfo.com.ua/news/deputaty_lvivskoi_miskrady_progolosuvaly_za_letovyshche_imeni_stepana_bandery_97003.html (дата звернення: 20.10.2018).

91. Деревінський В. Ставлення ОУН(б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 149 с.

92. Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети. Навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / В. І. Астахов, К. В. Астахова, Є. О. Бондарєв та ін. За заг. Ред. М. І. Панова. Київ: ВД «Ін Юре», 2002. 476 с.

93. Десяте загальнонаціональне опитування: ідеологічні маркери війни (27 квітня 2022). *РЕЙТИНГ*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/desyaty_obschenacionalnyy_opros_ideologicheskie_markery_voyny_27_aprelya_2022.html (дата звернення: 03.05.2022).

94. Десять книжок про бандерівців. *ВВС Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/03/140314_upa_banderivtsi_books_ko (дата звернення: 14.03.2020).

95. Динаміка ідеологічних маркерів. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/303cecc9f6fc1abb2a66a34cbbca21ef.html> (дата звернення: 30.09.2020).

96. Динаміка ставлення до Голодомору. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru_1932-33_gg_pouabr_2018.html (дата звернення: 20.11.2018).

97. Дмитрук К. Є. Приречені: Буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції. Львів: Каменяр, 1981. 327 с.

98. До проекту «Великі українці». *KYIV INTERNATIONAL INSTITUTE of SOCIOLOGY*. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=374> (дата звернення: 18.12.2018).

99. Довідник з історії України (А–Я): Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За заг. Ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання. Київ: Генеза, 2002. 1136 с.

100. Документи, зібрані С. Бараном (лист члена П. Ярового до Крижанівського про особисте ставлення до діяльності С. Бандери; відомості про створення та діяльність УГО у Франції та інш.). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)*. Ф. 5235. Оп. 1 Спр. 1711. 21 арк.

101. Документи про політичну діяльність В. Жили (документи з організації та проведення Світового конгресу вільних українців (СКВУ)/-плани роботи, відозви, інформаційне повідомлення, тексти статей з політичних питань в газетах та журналах/копії/, листи). *ЦДАВО України*. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 1244. 41 арк.

102. Донцов Д. Степан Бандера – ім'я-символ. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Dontsov/Stepan_Bandera__imia-symvol/ (дата звернення: 09.12.2021)

103. Дороленко Кирило Віталійович. Дніпру – вулицю імені Степана Бандери! *Платформа електронної демократії*. URL: <https://petition.e-dem.ua/dnipropetrovsk/Petition/View/834> (дата звернення: 18.12.2018).

104. Драпак М., Печеник М., Улинець Н. Бандера на п'єдесталі: скільки насправді в Україні пам'ятників провіднику ОУН (інфографіка). *ДИВИСЬ.INFO*. URL: <https://dyvys.info/2016/10/15/bandera-na-pyedestali-skilky-naspravdi/> (дата звернення: 09.12.2018).

105. Друга світова війна як виклик для української історіографії. Форум. *Україна модерна. Війна переможців і переможених*. 2008. Число 13(2). Київ: Критика. С.13–60.

106. Енциклопедія сучасної України: у 30 т. / ред. кол.: І. М. Дзюба. Т.2: Б – Біо. Київ: Поліграфкнига, 2003. 872 с.

107. Енциклопедія українознавства. Загальна частина: Перевидання в Україні / НАН України, Інститут української археографії; НТШ у Сарселі; Фундація Енциклопедії України в Торонто. Репр. відтв. вид. 1949 року. Київ. Т. 2. 1995. С. 369–800.

108. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Т. 1: / Ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Перевидання в Україні. Львів, 1993. 400 с.

109. Єдинак О. Правила життя Євгена Стахова. *Історична правда*. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/09/15/94193/> (дата звернення: 09.09.2020).

110. Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика, 2008. 303 с.

111. Єрмаков В. «Батько наш Бандера». Названо історичних зірок українців у 2021 році. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/techno/telecom/batko-nash-bandera-nazvano-istorichnih-zirok-ukrajinciv-u-2021-roci-815195.html>. (дата звернення: 17.01.2021).

112. Життя і діяльність Степана Бандери: документи і матеріали / Ред. і упор. М. Посівнич. Тернопіль: Астон, 2008. 448 с.

113. Забілий Р. Історія на замовлення? (Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2006. – 423 с.). *Український визвольний рух*. 2007. № 9. С.300–308.

114. Зайцев А. Споры о Бандере: размышления над книгой Гжегожа Россолинского-Либе Жизнь и посмертная жизнь украинского националиста. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. Русское издание*. № 2, 2015. С. 276–285.

115. Зайцев О. Націоналіст у добі фашизму. Львівський період Дмитра Донцова: 1922–1939 роки. Начерк інтелектуальної біографії. Київ: Критика, 2019. 344 с.

116. Закон України 9 квітня 2015 року № 314-VIII «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 25, ст. 190. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> (дата звернення: 05.12.2020)

117. Замлинський В. Тавровані презирством народу. Київ: Політвидав України, 1974. 96 с.

118. Започаткування Національного діалогу в Україні. Результати соціологічного дослідження / Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». Січень-червень 2015. 34 с. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/national_dialogue/poll_for_regions/00_survey_ukraine_ua.pdf (дата звернення: 25.03.2021)

119. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі. Україна-Європа-Світ. *Міжнародний збірник наукових праць. Серія: : Історія, міжнародні відносини = Ukraine - Europe - World : міжнар. зб. наук. пр. / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка*. Тернопіль, 2009. Вип. 2. С.156–159.

120. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15. Львів, 2006–2007. С. 855–862.

121. Зашкільняк Л. Теоретичні проблеми сучасної історичної політики в Україні. *Res historica*. No 46, 2018. С. 366–381.

122. Зашкільняк Л. С. Замітки про сучасну українську історіографію. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник наукових праць*. Київ, 2009. Вип. 15. Ч. 1. С. 13–29.

123. Зиммель Г. Избранное: в 2-х т. Т. 2. Созерцание жизни. Москва: Юрист, 1996. 607 с.

124. Зиммель Г. Как возможно общество? *Социологический журнал*. 1994. № 2. С. 102–114.

125. Золотар С., Каменєв М. Геть від «Петербурга»! *Дзеркало тижня*. 10 жовтня 2021. URL: <https://zn.ua/ukr/LAW/het-vid-peterburha.html> (дата звернення: 11.10.2021).

126. Зякун А. І. Формування національної концепції шкільної історичної освіти в перше десятиліття незалежності України. *Сумська старовина*. 2005. № ХУІ–ХУІІ. С. 133–144.

127. Ивахненко В. Степан Бандера и Роман Шухевич на выборах в Верховную раду. *Радио Свобода*. URL: <https://www.svoboda.org/a/24630329.html>. (дата звернення: 09.11.2020).

128. История Украинской ССР. Т. 2 / Ред. кол.: А. К. Касименко (гл. ред.). Киев: Изд-во АН УССР, 1954. 660 с.

129. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945) / Ред. кол. тома: В. И. Клоков (отв. ред.). Киев: Наукова думка, 1984. 640 с.

130. Іван Патриляк, декан історичного факультету КНУ ім. Т.Шевченка: У Шухевича і Пілсудського було багато спільного. *Інтерв'ю з України*. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2021/03/31/ivan-patrylyak-5/#more-73820> (дата звернення: 19 березня 2021 р.).

131. Ільницький В. Використання радянськими силовими органами спеціальних засобів і компрометаційних заходів у боротьбі з українським визвольним рухом (1944–1950-і рр.). *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 42. Т. 1. 2021. С.24–35.

132. Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. Дніпропетровськ, видавництво «Арт-Пресс», 2006. 424 с.

133. Інтерв'ю німецької радіостанції з Степаном Бандерою. *Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО)*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4127. 44 арк.

134. Історик і влада. Кол. моногр. / Відп. ред. В.Смолій; творчий кер. проекту І. Колесник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 543 с.
135. Історико-меморіальний музей Степана Бандери. *karpaty.info*. URL: <https://www.karpaty.info/ua/uk/if/kl/st.ugryniv/museums/st.bandera/> (дата звернення: 16.10.2021).
136. Історико-меморіальний музей Степана Бандери, с. Старий Угринів. URL: <https://museum-bandera.if.ua/main.php?m0prm=2&m1prm=3> (дата звернення: 09.10.2021).
137. Історичне джерелознавство: Підручник / Авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко; Гол. ред. С. В. Головка. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
138. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Львівська область / Ред. кол. тому: Маланчук В. Ю. (гол. редкол.). Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. 998 с.
139. Історія та культура України: Підручник для студентів технічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Бушин М. І., Бут О. М., Гуржій О. І., Ховрич С. М. Черкаси: ЧДТУ, 2018. 1155 с.
140. Історія України / Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Вид. 2-ге, зі змінами. Львів: Світ, 1998. 488 с.
141. Історія України. Всесвітня історія. 10–11 класи. Профільний рівень. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. *МОН України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 12.10.2021).
142. Історія України. Всесвітня історія. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. 5–12 класи. Київ: Ірпінь, 2005. 142 с.
143. Історія України. Всесвітня історія. 10–11 класи. Рівень стандарту. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. *МОН України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 08.12.2020)

144. Історія України. Рівень стандарту: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська, І. Б. Гирич, І. О. Бурнейко. Тернопіль: Астон, 2019. 256с.

145. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.]: Черкаський державний технологічний університет: Черкаси: ЧДТУ, 2016. 644 с.

146. Історія України: погляд із сьогодення: навч. посібник для студ. вищих навч. закладів / М. Є. Безпалов, О. М. Бут, П. В. Добров, В. І. Шабельніков. Донецьк: ДонНУ, 2004. 306 с.

147. Історія України: проблемні лекції для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів: навч. посіб. / [О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.]; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія. Черкаси: ЧДТУ, 2012. 598 с.

148. Історія Української РСР / за ред.: К. К. Дубини (гол. ред), І. О. Гуржія, В. А. Дядидченка та ін. Київ: Політвидав, 1967. 410 с.

149. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: В. І. Клоков (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1977. 536 с.

150. Іщук О. Виставка «Степан Бандера: документи свідчать» у Національному музеї історії України. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2009. №33. С. 481–487.

151. Іщук О., Ніколаєва Н. Стратегії ОУН «Дажбог», «Орлик», і «Олег». *Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху*. Львів, 2014. Зб. 19. С. 309–361.

152. Касьянов Г. В. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН): Аналітичний огляд / НАН України; Інститут історії України. Київ: б.в., 2003. 64 с.

153. Касьянов Г.В. Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз. *Український історичний журнал*. 2004. № 1. С. 29–42.

154. Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ: Інститут історії України, 2013. 128 с.

155. Кентій А.В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. Т.1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942. Київ: б. в., 2005. 332 с.

156. Кентій А. В. Нариси історії організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). Київ: [Ін-т історії України НАН України], 1998. 200 с.

157. Киридон А. Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті». Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.

158. Киридон А. Студії пам'яті в Україні: основні тенденції стнаовлення. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2014. Вип.14. С. 265–273.

159. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. 464 с.

160. Кімната-музей Степану Бандері у с. Ягільниця (Чортківщина) існує лише на «папері»? *Золота пектораль*. URL: <http://zolotapektoral.te.ua/kimnata-muzej-stepanu-banderi-u-s-yahilnytsya-chortkivschyna-isnuje-lyshe-na-papери/> (дата звернення: 09.11.2018).

161. Кіпіані В. Як вкрали «Великого українця». *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/05/20/3442506/> (дата звернення: 09.11.2018).

162. Климишин М. В поході до волі. Спомини. Т.1. Вид. друге. Детройт: Українська книгарня, 1987. 429 с.

163. Климов А.А., Козлов А.В. Внутренние войска в борьбе с украинскими националистами. Москва: «На боевом посту», 2016. 328 с.

164. Клос С. У Тернополі Бандера з прапором [відкрито пам'ятник провіднику ОУН напередодні його 100-річного ювілею]. *Високий Замок*. 2009. 1–7 січня. С. 3.

165. Книш З. Архів Сеника: історико-критична студія. Торонто: Новий шлях, 1992. 39 с.

166. Книш З. Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках. Торонто: Срібна сурма, 1960. 431 с.

167. Книш З. Становлення ОУН. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1994. 186 с.

168. Ковалевич Т. Формування радянською пропагандою негативного образу українського націоналіста. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 22. Львів, 2012. С. 249–253.

169. Коваль М. В. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.): Історіософські нотатки. Київ: Інститут історії України. 1999. 75 с.

170. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять. *Український історичний журнал*. 2000. № 4. С. 3–19.

171. Коваль М. В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика. *Український історичний журнал*. 1995. №3. С. 3–20.

172. Коваль М. В. ОУН-УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом. *Український історичний журнал*. 1994. № 2–3. С. 94–102.

173. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / За заг. ред. В. Смолія. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 12. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.

174. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва: Наука, 1987. 436 с.

175. Комунікаційна стратегія Міністерства закордонних справ України. *МЗС України*. URL: <https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%97/communication-strategy.pdf> (дата звернення: 26.03.2021).

176. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С. Шліпченко. Київ: Ніка-Центр, 2004. 184 с.

177. Концепція та програми викладання історії України в школі (проекти): Матеріали IV та V Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України «Концепція історичної освіти» / Упор. та ред. Н. Яковенко, Л. Ведмідь. Київ: ВД «Стилос», 2009. 88 с.

178. Копии националистических листовок, газет, писем. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5174. 228 арк.

179. Косик В. Спецоперації НКВД-КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму 1933–1943. Дослідження методів боротьби. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2009. 160 с.

180. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Львів: НТШ, 1993. 658 с.

181. Косик В. Український національний рух опору (1941–1944). Реабілітувати чи визнати ОУН-УПА? Стрий: УВІС, 1993. 32 с.

182. Костик В. Чому статті про Степана Бандеру в українській і російській Вікіпедії так відрізняються. *Преса України*. URL: <https://uapress.info/uk/news/show/4718112> листопада 2014, 21:58.

183. Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії. *Кравченко В. Україна, Імперія, Росія Вибрані статті з модерної історії та історіографії*. Київ: Критика, 2011. С. 391–454.

184. Кричевський Р. Організація українських націоналістів в Україні – Організація українських націоналістів за кордоном і ЗЧ ОУН: Причинок до

історії українського націоналістичного руху. Нью-Йорк; Торонто: Вид. Політичної ради однодумців ОУН в США, 1962. 116 с.

185. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень. Київ: Кондор, 2006. 192 с.

186. Кудряченко А. І., Калінічева Г. І., Костиря А. А. Політична історія України ХХ століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. Київ: МАУП, 2006. 696 с.

187. Кузьо Т. Война Путина против Украины. Революция, национализм и криминалитет / Пер. Д. Литошенко. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 600 с.

188. Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів*. Львів-Київ: ЛА «Піраміда», 2001. С. V–XX.

189. Кулик В. Громадська думка й історична пам'ять у сучасній Україні. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / за заг. ред. Ю. Шаповала*. Київ: ІПЕНД, 2013. С. 447–465.

190. Кулик В. Змагання пам'ятей у соціальних мережах: українські та українсько-російські дискусії про радянську владу та антирадянський опір. *Україна модерна*. URL: <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/kulyk-competing-memory-fb> (дата звернення: 23.05.2021).

191. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 11 / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ: ВД Альтернативи, 1999. 336 с.

192. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 3. Київ: Темпора, 2013. 388 с.

193. Кульчицький С. В., Лебедева Ю. Г. Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень. Київ: Генеза, 2011. 304 с.

194. Купчик Л. Под флагом Бандеры. О судьбе отца Андрея и других его детей. *День*. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/pochta-dnya/pod-flagom-bandery> (дата звернення: 11.02.2021).

195. Левада Ю. Люди и символы. Символические структуры в общественном мнении. Заметки для размышления. *Мониторинг общественного мнения*. 2001. № 6 (56), ноябрь–декабрь. С. 7–13.

196. Липовецький С. Що не так зі Степаном Бандерою? Контраргументи Яневському. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/11/11/158440/> (дата звернення: 11.11.2020).

197. Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 165–194.

198. Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 3–16.

199. Лисенко О.Є. Подолання «міфу війни», або від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом). *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С.6–21.

200. Лисенко О.Є., Пастушенко Т.В. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття. *Український історичний журнал*. 2017. № 6. С. 140–162.

201. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. Львів: Меморіал, 1991. 102 с.

202. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. *Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки*. Мюнхен: Сучасність, 1973. С. 233–249.

203. Лисяк-Рудницький І. Проблеми в навчанні української історії. *Український історик*. 1975. № 01–02 (45–46). С. 114–119.

204. Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час Другої світової війни. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*. Т. 2. Київ: «Основи», 1994. С. 260–270.

205. Литвин В., Смолій В., Шпаковий М. Ілюстрована історія України. Київ: ВД «Альтернативи», 2001. 352 с.

206. Лось Ф. Е., Спицкий В. Е. История Украинской ССР. Пособие для 9–10 классов. изд. десятое. Киев: «Радянська школа», 1979. 189 с.

207. Луканов Ю. Степан Бандера: бандит, коханець, бог. *OBOZREVATEL*. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/author-column/18469-stepan-bandera-bandit-kohanets-bog.htm> Доступно: 26.06.2008 17:30.

208. Любарець А. В. Радянська спадщина у політиці пам'яті в Україні 2005–2015 рр.: дис. ... канд. іст. наук (доктора філософії): 07.00.01. Київ, 2017. 257 с.

209. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. *Українська біографістика*. 2010. Вип. 7. С. 66–104.

210. Любовець О. М. Національна пам'ять в Україні: регіональний аспект. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 6. С. 117–125.

211. Львівський пам'ятник Бандері. *Львівський туристичний центр*. URL: <https://lvivtc.com.ua/monuments-of-lviv/stepan-bandera-monument/> (дата звернення: 13.10.2021).

212. Львівській політехніці хочуть присвоїти ім'я Степана Бандери. *LvNews.org.ua*. URL: <http://lvnews.org.ua/post/view/1505550632-lvivskiy-politehnicji--hochut-prisvoiti-im-ya-stepana-banderi> (дата звернення: 19.09.2019).

213. Майоров М. Г. Некоторые особенности расследования государственных преступлений, совершаемых буржуазными националистами. Москва: Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1964. 43 с.

214. Мазур В. Пам'ятник Бандері, трамвай на Тяжилів та міст на Кемпу: найцікавіші петиції 2016-го. *VEZHA*. URL: <https://vezha.ua/pam-yatnyk-banderi-tramvaj-na-tyazhyliv-ta-mist-na-kempu-najtsikavishi-petytsiyi-2016-go/> (дата звернення: 13.11.2020).

215. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 352 с.

216. Малий словник історії України / Ред. кол.: В. Смолій, В. Верстюк, С. Віднянський, В. Горбик, В. Даниленко, М. Коваль, М. Котляр, С. Кульчицький, В. Литвин, О. Майборода, П. Панченко, Ю. Пінчук, В. Сарбей, А. Слюсаренко, П. Тронько. Київ: Либідь, 1997. 464 с.

217. Марченко В. Цвєта знамени Степана Бандеры. *Націоналістичний портал*. URL: <https://ukrnationalism.com/the-nationalist-movement/staff/stepan-bandera/70-tsveta-znameni-stepana-bandery.html> (дата звернення: 08.09.2018).

218. Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі: монографія / за ред. І. Ф. Кононова; ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 2018. 230 с.

219. Мегилл А. Историческая эпистемология. Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. 480 с.

220. Мегилл А. История и пам'ять: за и против. *Філософія и общество*. 2005. № 2. С. 132–166.

221. Мельник Андрій Атанасович. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=66256

222. Мизак Н.С. Степан Бандера – соборник святої волі. Чернівці-Торонто: Прут, 2011. 310 с.

223. Михайлюк Б. Бунт Бандери (III. Справлене видання). Б. м.: На чужині, 1950. 104 с.

224. Мірчук П. Акт відновлення української державності 30 червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення). Мюнхен: б. в., 1953. 64 с.
225. Мірчук П. За чистоту позицій українського визвольного руху. Мюнхен-Лондон: Видавнича Спілка у Лондоні, 1955. 185 с.
226. Мірчук П. Зустрічі з Степаном Бандерою. Львів: Афіша, 2006. 496 с.
227. Мірчук П. Нарис історії ОУН 1920–1939 роки. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2007. 1006 с.
228. Мірчук П. Революційний змаг за УССД. Нью-Йорк-Торонто-Лондон: Союз Українських Політв'язнів, 1985. Т. 2. 280 с.
229. Мірчук П. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісності. Нью-Йорк-Торонто: б. в., 1961. 159 с.
230. Місія України та національні інтереси в глобалізованому світі: візія націоналістів. Збірник матеріалів П'ятих Бандерівських читань (9 лютого 2018 р., м. Київ) / Упор. Т. Бойко, Б. Галайко, Ю. Сиротюк. Київ–Львів: Недержавний аналітичний центр «УССД» – Видавництво «Астролябія», 2018. 608 с.
231. Московські вбивці Бандери перед судом / За ред. Д. Чайковський. Мюнхен: Українське видавництво в Мюнхені, 1965. 705 с.
232. Мотика Гж. [Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2006. 424 с.] *Україна Модерна: Війна переможців і переможених*. 2008. № 13(2). С. 303–309.
233. Мотиль О. Чи може Україна мати історію? *ZAXID.NET*. 2 вересня 2010. URL: https://zaxid.net/chi_mozhe_ukrayina_mati_istoriyu_n1110317
234. Мудрий М. М., Аркуша О. Г. Історія: Україна і світ (інтегр. курс, рівень стандарту): підруч. для 10 класу закл. заг. сер. освіти. Київ: Генеза, 2018. 288 с.
235. Музей Визвольної боротьби ім. Степана Бандери в Лондоні. *Архів ОУН*. URL: <http://ounuis.info/museum.html> (дата звернення: 27.08.2021).

236. Музей родини Бандерів. Відділ краєзнавчого музею «Верховина». *Karpaty.info*. URL: <http://www.karpaty.info/ua/uk/lv/st/stryj/museums/banderiv/> (дата звернення: 17.09.2021).

237. Музей С.Бандери, м. Дубляни. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/66789_muzeu-stepana-bandery.htm (дата звернення: 08.04.2018).

238. Музей Визвольної боротьби ім. Степана Бандери в Лондоні. *Архів ОУН. Українська інформаційна служба – Лондон*. URL: <https://ounuis.info/museum.html> (дата звернення: 05.04.2018).

239. Музей Степана Бандери. *Львівський національний аграрний університет*. URL: lnau.lviv.ua/lnau/index.php/uk/struct/museums/msb.html (дата звернення: 08.04.2018).

240. Музей-садиба Степана Бандери, с. Воля-Задеревацька. *karpaty.info*. URL: <http://www.karpaty.info/ua/uk/lv/st/volya-zaderevatska/museums/bandera/> (дата звернення: 15.04.2018).

241. На Житомирщині 2019-й оголосили роком Бандери. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/regions/10202700-na-zhitomirshchini-2019-y-ogolosili-rokom-banderi.html> (дата звернення: 26.07.2018).

242. Нагорна Л. Символічний простір інформаційного суспільства: зорові аберації віртуальності. *Політичний менеджмент*. 2009. № 2. С.3–12.

243. Надати Львівській політехніці ім'я Степана Бандери: ініціатива викладачів ІГСН. *Національний університет «Львівська політехніка»*. URL: [//www.lp.edu.ua/news/2017/nadaty-lvivskiy-politehnici-imya-stepana-bandery-iniciatyva-vykladachiv-igsn](http://www.lp.edu.ua/news/2017/nadaty-lvivskiy-politehnici-imya-stepana-bandery-iniciatyva-vykladachiv-igsn) (дата звернення: 26.10.2019).

244. Найвидатніші українці. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_top_ukry_052015.pdf (дата звернення: 22.10.2019).

245. Наказ МОН України «Про внесення змін до навчальних програм з історії України для 5–9 та 10–11 класів закладів загальної середньої освіти».

Від 21.02.2019. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-vnesennya-zmin-do-navchalnih-program-z-istoriyi-ukrayini-dlya-5-9-ta-10-11-klasiv-zakladiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti> (дата звернення: 21.02.2019).

246. Нескорена нація. *ПОРТАЛ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТА*. URL: <http://neskorena-nacia.com.ua/> (дата звернення: 21.02.2021).

247. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. із фр. А. Рєпи. Київ: ТОВ «Видавництво "КЛІО"», 2014. 272 с.

248. Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgiya_po_sssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html (дата звернення: 21.09.2021).

249. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1963. 87 с.

250. Омельчук Ю. Недолюдки. Львів: Книжно-журнальне видавництво, 1963. 151с.

251. Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. Париж: Перша Українська Друкарня у Франції, 1955. 490 с.

252. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С. В. Кульчицький (відп. ред.). Київ: Наук. думка, 2005. 495 с.

253. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН України; Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2005. 53 с.

254. Осипян А. Этнические чистки и чистка памяти: украинско-польское пограничье 1939–1947 гг. в современной политике и историографии. *Ab imperio*. 2004. № 2. С. 297–328.

255. ОУН-УПА: нове трактування від дніпропетровських викладачів. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/960350.html> (дата звернення: 21.11.2021).

256. Пам'ятка по збору матеріалів для експозиції «Українські національно-визвольні змагання ХХ століття» (с. Старий Угринів) / М. Паньків, Т. Федорів; Управління культури Івано-Франківської обласної державної адміністрації, Івано-Франківський краєзнавчий музей, Історико-меморіальний музей Степана Бандери. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. 15 с.

257. Пам'ятники Бандері є тільки в трьох областях України. *ZAXID.NET*. URL: https://zaxid.net/pamyatniki_banderi_je_tilki__v_troh_oblastyah_ukrayini_n1231790 (дата звернення: 21.03.2018).

258. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів: Часопис, 2012. 592 с.

259. Патриляк І. Людина-прапор. *Український тиждень*. 2009. 16 січня. URL: <https://tyzhden.ua/Publication/3705>

260. Патриляк І. Перемога або смерть. Український визвольний рух, 1939–60-ті роки. Київ: Наш формат, 2012. 512 с.

261. Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 роках. Київ: б. в., 2004. 598 с.

262. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. 590 с.

263. Пелещишин А. М., Білуцзяк Т. М. Інтернет-джерела як засіб використання інформації для джерелознавців. *Сумський історико-архівний журнал*. № XXVI. 2016. С. 16–23.

264. Першина Т. С. Фашистський геноцид на Україні, 1941–1944. Київ: Наук. думка, 1985. 170 с.

265. Петрушко В. Найвідвідуваніші статті Вікіпедії за три місяці повномасштабного вторгнення. *Вікімедіа Україна*. URL: https://blog.wikimedia.org.ua/2022/06/03/most-popular-articles-during-invasion/?fbclid=IwAR1ORk-PaiJ2YN6BVm97XwamNNaGGxUbf_vHLZUju2eT4U3CDuCocNurwxw (дата звернення: 03.06.2022).

266. П'єцух М. Володимир В'ятрович: Називаючи вулиці Бандерою, ми не повинні повторювати радянський досвід з Леніним. *Історична правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/07/21/7115252/> (дата звернення: 21.06.2020).

267. Письмо коллегии КГБ СССР. О мерах совершенствования профилактической работы, проводимой органами государственной безопасности. 3.10.1983. *The National Security Archive. The George Washington University*. URL: <https://nsarchive2.gwu.edu>. 12 арк. (дата звернення: 21.11.2021).

268. Підкова І., Шуст Р. Довідник з історії України. Т.І. Київ: Генеза, 1993. 239 с.

269. Підручник з історії: проблеми толерантності. Методичний посібник для авторів та редакторів видавництв / Г. В. Касьянов, П. Б. Полянський, І. Б. Гирич та ін. Чернівці: «Букрек», 2012. 128 с.

270. Пісня «Батько наш Бандера» стала популярнішою за новий трек Моргенштерна в YouTube. *УНІАН lite*. URL: <https://www.unian.ua/lite/kino/pisnya-batko-nash-bandera-stala-populyarnishoюза-noviy-trek-morgenshterna-v-youtube-11585182.html> (дата звернення: 22.10.2021).

271. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Пер. з англ. Р. Клочка. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 496 с.

272. Плохій С. Убивство у Мюнхені. По червоному сліду. Київ: КСД, 2017. 512 с.

273. Повідомлення про смерть С.Бандери. *Державний архів Тернопільської області*. Ф. Р-3432. Оп.1. Спр. 13. 1 арк.

274. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности (учебный материал) / [Сост.: Л. С. Бурдин, И. В. Хамазюк, С. В. Прудько, Н. А. Кулешов]. Москва: Высшая школа КГБ при Совете Министров СССР, 1955. 162 с.

275. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України : аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Лозовий В. С., Валевський О. Л., Здіорук С. І., Зубченко С. О. та ін.] / за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 144 с.

276. Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. Історичні нариси. Київ: Наукова думка, 2002. 950 с.

277. Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України: рівень стандарту: підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ: Освіта, 2011. 333 с.

278. Понад 50 конгресменів США назвали Бандеру «нацистським колаборантом. *Історична правда*. URL: http://www.istpravda.com.ua/short/2018/04/26/152354/view_print/ (дата звернення: 26.04.2018).

279. Пономарьов В. Дегероїзація Опору. *Критика*. Рік XIV, число 7–8 (153–154). URL: <https://krytyka.com/ua/articles/deheroyizatsiya-oporu> (дата звернення: 23.01.2022).

280. Попович О. А. ОУН і УПА в політиці пам'яті та свідомості населення України (2005–2014): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 – історія

України. Львів, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2018. 266 с.

281. Попович О. Український визвольний рух середини ХХ століття: державна комемораційна політика (2005–2014). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 30. Львів, 2017. С. 344–352.

282. Портнов А. Бандера. Запрошення до спокійної розмови. *Historians*. URL: <<https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2816-andrij-portnov-bandera-zaproshehnyya-do-spokijnoji-rozmovi,1>> (дата звернення: 02.01.2021).

283. Портнов А. Готова ли Украина к взрослению? *Ab imperio*. 2010. № 1. С. 147–153.

284. Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 роках. Львів: «ВФ «Афіша», 2010. 368 с.

285. Посівнич М. Діяльність Степана Бандери в Крайовій ексекутиві ОУН (1930–1934 рр.). *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурнопросвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2009. № 15–16. С. 303–309.

286. Посівнич М. Життя присвячене свободі. Стислий нарис біографії Степана Бандери. *Степан Бандера: Збірник матеріалів і документів / Український інститут національної пам'яті; Упорядник: С. В. Бутко*. Київ: УІНП, 2009. С. 17–46.

287. Посівнич М. «Нашою перемогою є перемога наших ідей»: журналістська і публіцистична діяльність Степана Бандери. *Спілка українців у Португалії*. URL: <https://www.spilka.pt/index.php/113-novini-v-ukrayini/8694-nashoiu-peremohoiu-ie-peremoha-nashykh-idei-zhurnalistska-i-publitsystychna-diiialnist-stepana-bandery> (дата звернення: 01.01.2022).

288. Посівнич М. Постать Степана Бандери під час Варшавського та Львівського процесів (1935-1936 рр.). *Наукові записки [Національного*

університету «Острозька академія»]. *Історичні науки*. 2010. Вип. 16. С. 31–44.

289. Посівнич М. Приватне життя Степана Бандери у 1940–1950 роках. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 30. Львів, 2017. С. 236–243.

290. Посівнич М. Ставлення ОУН до Польщі у міжвоєнний період. *Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху*. Львів, 2003. Зб. 2. С. 39–52.

291. Посівнич М. Становлення Степана Бандери як крайового провідника ОУН. *Український визвольний рух. Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху*. Львів, 2004. Зб. 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. С.71–85.

292. Посівнич М. Степан Бандера. «Славні стріяни. Книга 1». Стрий: Щедрик, 2018. 332 с.

293. Посівнич М. Степан Бандера в німецьких тюрмах і концтаборі Заксенгаузен. *Український визвольний рух*. 2015. № 20. С. 134–148.

294. Посівнич М. Степан Бандера - життя, присвячене свободі. Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 3. Торонто-Львів. Вид-во «Літопис УПА», 2008. 97 с.

295. Посольство Ізраїлю не вважає за потрібне відповідати В'ятровичу на тези про Бандеру. *Історична правда*. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2018/12/28/153485/> (дата звернення: 28.12.2018).

296. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про визнання Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії воюючою стороною у Другій світовій війні за свободу і незалежність України». Пояснювальна записка до проекту Закону України від 28.11.2014 №

1100. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GH0UK00A?an=4> (дата звернення: 28.11.2018).

297. Про А. Дванадцять уроков по истории. Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000. 336 с.

298. Про визнання незаконним та скасування Указу Президента України № 46/2010 від 20 січня 2010 року «Про присвоєння С.Бандері звання Героя України». *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/v0570805-10> (дата звернення: 25.02.2018).

299. Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення. Указ Президента України. Київ, 14 жовтня 2006 р. № 879/2006. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879/2006#Text> (дата звернення: 23.02.2018).

300. Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті. Указ Президента України. Київ, 28 січня 2010 р. № 75/2010. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/2010#Text> (дата звернення: 05.03.2018).

301. Про ліквідацію деяких консультативних, дорадчих та інших органів, утворених Кабінетом Міністрів України. Постанова від 19 березня 2008 р. № 207. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Київ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/207-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.04.2018).

302. Про перейменування вулиць, проспекту та провулку у місті Києві: Рішення київської міської ради від 7 липня 2016 року № 559/559. *Київська міська рада*. 2743. URL: kmr.gov.ua (дата звернення: 15.04.2018).

303. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті. Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 25, ст.190. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/314-19>. (дата звернення: 20.04.2018).

304. Про присвоєння С. Бандері звання Герой України. Указ Президента України. Київ, 20 січня 2010 р. № 46/2010. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46/2010> (дата звернення: 22.02.2018).

305. Про розгляд електронної петиції щодо перейменування вулиці генерала Миколи Ватутіна на вулицю Степана Бандери: Рішення Сьомої сесії Чернівецької міської ради скликання від 26.05.2016 р. № 241. *Час*. URL: <https://chas.cv.ua/inform/32872-u-chernvcyah-zyavilas-vulicya-stepana-banderi.html> (дата звернення: 25.01.2018).

306. Про Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН-УПА. Із змінами і доповненнями, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2001 року № 1160. Постанова від 12 вересня 1997 р. № 1004. Київ. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1004-97-%D0%BF#Text> (дата звернення: 23.03.2018).

307. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів України. Історія України. Всесвітня історія. (Нова редакція). 5–11 класи. Київ: Перун, 1998. 271 с.

308. Програма з історії України. 7–11 класи (Проект). *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 7–8. С. 2–64.

309. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. 5–11 класи. Всесвітня історія 6–11 класи. Київ: Шкільний світ, 2001. 87 с.

310. Програми для середніх навчальних закладів. Історія. 5–11 кл. Київ: Радянська школа, 1989. 96 с.

311. Програми для середньої загальноосвітньої школи. Історія України. 5–11 кл. Всесвітня історія 6–11 кл. Київ: Перун, 1996. 126 с.

312. Протоколи номер 31-33 засідань постійної комісії з питань культури, історико-культурної спадщини, духовного відродження та засобів

масової інформації та додатки до них за 2011 р. *Державний архів Львівської області*. Р-3257. Оп.1. Спр.1337. 247 арк.

313. П'ять пам'ятників Степанові Бандері, що найбільше нагадують скульптури Леніна. *Gazeta.ua*. URL: gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_pyat-pamyatnikiv-stepanovi-banderi-scho-najbilshe-nagaduyut-skulpturi-lenina/318953 (дата звернення: 15.01.2018).

314. Радченко Ю. Від Старого Угриніва до Мюнхена: історія та спадок. Перша наукова біографія Степана Бандери. Рецензія на книгу: Grzegorz Rossolinski-Liebe *Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist: Fascism, Genocide, and Cult* (Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2014). *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. <https://uamoderna.com/md/radchenko-bandera-biography-review> (дата звернення: 15.06.2019).

315. Радянська енциклопедія історії України Т.1. / Ред. кол.: А. Д. Скаба (відп. ред.). Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. 351 с.

316. Ребет Л. Світла і тіні ОУН. Мюнхен: Український Самостійник, 1964. 131 с.

317. Рева Н. Символи боротьби за незалежність: персоніфікація міжвоєнного українського визвольного руху. *Український визвольний рух*. 2012. №17. С.124–139.

318. Ребет Д. Спогади / Наук. ред. Я. Грицак. Львів: Манускрипт-Львів, 2018. 176 с.

319. Реєстр адміністративно-територіального устрою – *Набори даних – Портал відкритих даних. Дія*. <https://data.gov.ua/dataset/a2d6c060-e7e6-4471-ac67-42cfa1742a19>. (дата звернення: 23.10.2021).

320. Рекомендація Рес (2001)15 Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі». *Верховна Рада України Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_729. (дата звернення: 25.03.2020).

321. Репина Л. П. Опыт социальных кризисов в исторической памяти. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2012. 336 с.

322. Репина Л. П. Память и знание о событиях прошлого в историческом сознании и нарративах идентичности. *Событие в истории, памяти и нарративах идентичности / Под ред. Л. П. Репиной*. Москва: Аквилон, 2017. С. 9–17.

323. Россолинський-Лібе Гж. Життя Степана Бандери. Тероризм. Фашизм. Геноцид. Культ. Київ: Антропос-логос-фільм, 2022. 624 с.

324. Руденко Є., Кравець Р., Сарахман Е. «Хотів заразитися коронавірусом». Два дні з Президентом Зеленським. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/06/9/7254917/> (дата звернення: 09.06.2020).

325. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. Київ: Пульсари, 2002. 519 с.

326. Русначенко А. Символ і його критики. *Критика*. Рік ХІУ. Ч. 9-10. (155-156). С. 7–8. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/symvol-i-yoho-krytyku> (дата звернення: 25.02.2018).

327. Русначенко А. Український національно-визвольний рух середини ХХ століття в суспільно-політичних і наукових дискусіях останніх років. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 30. Львів, 2017. С. 257–265.

328. Ручка А., Скокова Л. Дім як приватний соціокультурний простір. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Вип. 2. Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2008. С. 162–181.

329. Рябчук А. Twenty Years After Communism. The Politics of Memory and Commemoration / Ed. by Michael Bernhard and Jan Kubik (Oxford University Press, 2014). *Україна модерна*. 24/2017. С. 291–294.

330. Рябчук М. Правий марш. *Histor!ans*. 22 January 2016. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1766-mykola-ryabchuk-pravyi-marsh> (дата звернення: 21.05.2020).

331. Савченко А. А. Інформація та культура людини в соціокультурному просторі. *Культура України. Серія: Культурологія*. 2017. Вип. 58. С. 60–67.

332. Сватко Я. Місія Бандери. Вид. друге. Львів: Галицька видавнича спілка, 2003. 64 с.

333. Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

334. Северинчук Л. Формування культури родинних взаємин як пріоритетний напрямок сімейного виховання в сучасному соціокультурному просторі *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. 2015. № 1. С. 137–142.

335. Секрети Бандери. Частина-1. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZBhpFofYGPp> (дата звернення: 17.06.2019).

336. Сергій Надал: «Степан Бандера – це прапор української Незалежності». *Тернопільська міська рада. Офіційний сайт*. URL: <https://ternopilcity.gov.ua/news/33309.html> (дата звернення: 15.10.2019).

337. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ: Вид-во худ. літ-ри «Дніпро», 1996. 496 с.

338. Символ. Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, В.В. Куйбіди. Корсунь-Шевченківський: Вид. В. М. Гаврищенко, 2015. С. 738–740.

339. Символічний простір українського народу. Результати опитування, проведено Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України спільно з Асоціацією політичних психологів України 21–30 листопада 2018 р.

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. URL: http://www.ispp.org.ua/backup_ispp/2525.pdf (дата звернення: 28.09.2021).

340. Скляревська Г. Енциклопедичний спротив. Як працює спільнота Вікіпедії під час війни. *Детектор медіа.* URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/29359/2022-04-20-entsyklopedychnyu-sprotyv-yak-pratsyuie-spilnota-vikipedii-pid-chas-viyny/> (дата звернення: 20.04.2022).

341. Слободянюк М. Нагальні проблеми вивчення руху Опору в Україні. *Сторінки воєнної історії України.* 2010. Вип. 13. С. 175–184.

342. Слободянюк М. Тематика дисертаційних досліджень з історії руху Опору в Україні 1949–2009 рр. *Сторінки воєнної історії України.* 2011. Вип. 14. С. 56–64.

343. Слободянюк М. А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми. Дніпро: Герда, 2017. 460 с.

344. Слободянюк М. А. [Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. Дніпропетровськ: Арт-прес, 2006. 424 с.]. *Український історичний журнал.* 2008. №3. С. 216–223.

345. Сова А. Діяльність Степана Бандери в організації «Пласт». *Всеукраїнський науковий і культурнопросвітний краєзнавчий часопис.* Івано-Франківськ. 2009. № 15–16. С. 260–265.

346. Советская историческая энциклопедия. Т. 2: БААЛ–ВАШИНГТОН / Гл. ред. Е. М. Жуков. Москва: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1962. 1023 с.

347. Советский энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1990. 1600 с.

348. Сорокин П. А. Система социологии. Москва: Астрель, 2008. 1008 с.

349. Соцмережі мають найбільшу популярність серед українців для отримання новин – опитування. *Interfax Ukraine.* URL:

<https://ua.interfax.com.ua/news/telecom/780345.html> (дата звернення: 17.11.2021).

350. Спеціальні випуски громадсько-політичного центру обкому партій «Хто є хто?», політичні портрети С.Бандери, С.Петлюри, Р.Шухевича за 1990-1991 роки. *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. П Р-1. Оп. 71. Спр. 291. 11 арк.

351. «Спритний, фанатичний слов'янин». Як нацисти характеризували Степана Бандеру. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5c2a4a036c60f/> (дата звернення: 31.12.2018).

352. Ставлення до окремих історичних постатей та процесу декомунізації в Україні. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostiyam_i_processu_dekommunizacii_v_ukraine.html (дата звернення: 21.12.2021).

353. Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя. Київ: «Рада», 1995. 318 с.

354. Степан Бандера. Біографія. *OBOZREVATEL*. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/life/people/stepan-bandera-biografiya.htm> (дата звернення: 01.01.2018).

355. Степан Бандера (1 січня 1909 – 15 жовтня 1959): біобібліогр. показ. / укл. Р.Д. Кивацька. Дрогобич: РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2019. 152 с.

356. Степан Бандера, 26 січня 2010. *OBOZREVATEL*. URL: https://news.obozrevatel.com/ukr/society/65807-stepan-bandera-26-cichnya-2010.htm?_ga=2.143412082.638390546.1636363489-1537314635.1636363466&_gl=1*oорcmd*_ga*MTUzNzMxNDYzNS4xNjM2MzYzNDY2*_ga_JBX3X27G7H*MTYzNjM2MzQ2NS4xLjEuMTYzNjM2Mzg1OC4w (дата звернення: 25.05.2019).

357. Степан Бандера: в одній особі образ покоління: зб. метод. матеріалів для вшанування пам'яті славетного сина України / упоряд. О. Г. Ліскова. Тернопіль: б. в., 2009. 76 с.

358. Степан Бандера за кількістю пам'ятників наздоганяє Леніна. *OBOZREVATEL*. URL: https://news.obozrevatel.com/ukr/politics/36275-stepan-bandera-za-kilkisty-pamyatnikiv-nazdoganyaie-lenina.htm?_ga=2.79839312.638390546.1636363489-1537314635.1636363466&_gl=1*jteq4v*_ga*MTUzNzMxNDYzNS4xNjM2MzYzNDY2*_ga_JBX3X27G7H*MTYzNjM2MzQ2NS4xLjEuMTYzNjM2NDg4MS4w (дата звернення: 18.07.2021).

359. Степан Бандера: Збірник матеріалів і документів / Український інститут національної пам'яті; Упор.: С. В. Бутко: Київ: УІНП, 2009. 115 с.

360. Степан Бандера. *Нескорена нація, портал українського націоналіста*. URL: <http://www.neskorena-nacia.com.ua/osobystosti/10-stepan-bandera.html> (дата звернення: 09.11.2021).

361. Степан Бандера (Постать.UA). URL: <https://www.facebook.com/bandera.figure.ua> (дата звернення: 16.12.2020).

362. Степан Бандера та Роман Шухевич отримали звання «Почесний громадянин міста Львова». *Львівська міська рада*. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/government/8295-stepan-bandera-ta-roman-shuhevich-otrimali-zvanna-pochesnij-gromadanin-mista-lvova> (дата звернення: 19.04.2019).

363. Степан Бандера 1909–1959–1989: збірка документів і матеріалів про вбивство Степана Бандери / Світовий український визвольний фронт. Торонто; Нью-Йорк; Мюнхен; Лондон; Мельборн, 1989. 80 с.

364. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) / За заг. ред. В. Сергійчука; упоряд.: В. Сергійчук, І. Білокінь, С. Кокін, С. Сердюк. Т. 1. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2009. 680 с.

365. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) / За заг. ред. В. Сергійчука; упоряд.: В. Сергійчук, І. Білокінь, С. Кокін, С. Сердюк. Т. 2. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2009. 639 с.

366. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) / За заг. ред. В. Сергійчука; упоряд.: В. Сергійчук, І. Білокінь, С. Кокін, С. Сердюк. Т. 3. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2009. 647 с.

367. Степан Бандера у німецьких тюрмах і концтаборах. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/search/?search=%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD+%D0%91%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B0> (дата звернення: 22.08.2019).

368. Степан Андрійович Бандера і його роль в державотворенні України: до 110-річчя від дня народження (1909-1959): [біобібліогр. матеріали] / [матеріали підгот. М.С.Фенько; ред.-укл. Л.П.Соляник; наук.ред. та відп. За вип. М.П.Зніщенко]. Київ: КОБД, 2018. 26 с.

369. Степанов В. Ю. Соціокультурний протсір сучасності. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2014. Вип. 43. С. 104–110.

370. Страсті за Бандерою: статті та есеї / упоряд.: Т. С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак. Київ: Грані-Т, 2010. 400 с.

371. Стриєк Т. «Війна за війну» 2005–2010 рр. Стратегії політики пам'яті про події 1930-х – 1950-х рр. у Центральній та Східній Європі. *Сучасні дискусії про Другу світову війну: збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків*. Львів: ЗУКЦ, 2012. С. 34–49.

372. Стриєк Т. Фашизм чи інтегральний націоналізм? *Україна модерна*. 2013. № 20. С. 127–150.

373. Стрільчук Л., Нінічук А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 368 с.

374. Струкевич О. Історія України (рівень стандарт): підруч. для 10 кл. закл. заг. середн. освіти. Київ: Грамота, 2018. 240 с.

375. Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: рівень стандарту: підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ: Грамота, 2011. 319 с.

376. Студьонова Л. Діяльність Степана Бандери, ОУН-УПА за оцінкою російських істориків у 1991–2014 роках. *Сіверянський літопис*. 2015. № 2. С.193–203.

377. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. Київ: Либідь, 1991. 512 с.

378. Сучасні дискусії про Другу світову війну: збірник наук. ст. та виступів укр. і зарубіжних істориків / Г. Бекірова, К. Беркгоф, О. Будницький [та ін.]; упоряд.: Я. Грицак, П. Кендзьор, С. Турканик. Львів: ЗУКЦ, 2012. 224 с.

379. Табачник хоче, щоб Бандеру і Шухевича в школах подавали як спільників ворога. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/06/7/5115361/index.amp> (дата звернення: 07.06. 2021).

380. Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Москва: Госполитиздат, 1954. 32 с.

381. Теміров Б. Ключові стереотипи сприйняття постаті Степана Бандери. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*. Вип. 2/44 (2019). Дрогобич, 2019. С. 305–317.

382. Теміров Б. Місця пам'яті щодо постаті Степана Бандери. «Емінак». *Науковий щоквартальник*. №1. 2018. С. 135–140.

383. Теміров Б. Особистість Степана Бандери в інформаційному протистоянні. *EUROPEAN PHILOSOPHICAL AND HISTORICAL DISCOURSE*. Vol. 7. Issue 1. 2021. С. 93–98.

384. Теміров Б. Постать Степана Бандери в сучасному науковому дискурсі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія:*

Історія. Філософія. Політологія: зб. наук. праць. Одеса: Фенікс, 2018. Вип. 15. С. 38–43.

385. Теміров Б. Постать Степана Бандери на сторінках шкільних підручників з історії. *Історичні і політологічні дослідження*. 2020. № 1 (66). С. 86–96.

386. Теміров Б. Постать Степана Бандери у пам'яттєвому дискурсі. *Історичні і політологічні дослідження*. 2018. № 1 (62). С. 193–203.

387. Теміров Б. Ю., Бут О. М. Особистість Степана Бандери у науковому та медійному просторах. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історія»*. 2020. № 2. С. 26–34.

388. Терещук Г. «Батько наш – Бандера» – звучить від Львова до Донеччини. Школярки зі Львова не очікували такої реакції. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/bandera-tiktok-mem-fleshmob/31520946.html> (дата звернення: 20.10.2021).

389. Тернопільська міська рада. *Офіційний сайт*. URL: <https://ternopilcity.gov.ua/news/35405.html> (дата звернення: 21.12. 2019).

390. Томаченко О. В. політика України у галузі шкільної історичної освіти (1991–2009 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2015. 285 с.

391. Треті Бандерівські читання «Візія Української держави в ідеології українського націоналізму»: збірник матеріалів (3 лютого 2016 р., м. Київ) / Упор. Т. Бойко, Б. Галайко, Ю. Сиротюк. Київ – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2016. 394 с.

392. Трофимович В. Відображення Акта 30 червня 1941 року в працях і мемуарах учасників Українського визвольного руху. *Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху*. Львів, 2017. Вип. 22. С. 34–44.

393. Трофимович В. ОУН – невід'ємна частина української історії. *Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]*. *Історичні науки*. 2010. Вип. 16. С. 8–18.

394. Трофимович В. Степан Бандера у спогадах та публіцистиці. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. *Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 17. 2009. С. 212–218.

395. Трофимович В. В. Сучасні польсько-українські бої за історію. «Волинь-43»: міфи і реальність: зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 14–26.

396. Турченко Ф. Г. Історія України. 11 клас. Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Профільний рівень. Київ: Генеза, 2011. 401 с.

397. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. 10 клас: підручник для серед. загальноосвітніх шкіл. Київ: Генеза, 1998. Ч. 1: 1917–1945. 383 с.

398. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша (1917–1945 рр.): підруч. для 10 кл. серед. шк. Київ: Генеза, 1994. 344 с.

399. Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ: Генеза, 2016. 104 с.

400. Турченко Ф. Г. Як створювалися перші підручники з історії України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44. Т.1. С. 14–23.

401. Тюльпа Т. М. Теоретичні підходи до формування соціокультурного середовища вищого педагогічного навчального закладу. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. 2014. Вип. 122. С. 280–283.

402. У 20 регіонах України відбулися заходи з нагоди дня народження Степана Бандери. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/01/1/7319244/> (дата звернення: 01.01.2022).

403. У Бандери і Шухевича забрали звання почесних громадян Хуста. *tochka.net*. URL: news.tochka.net/ua/65549-u-bandery-i-shukhevicha-zabrali-zvaniya-pochetnykh-grazhdan-khusta/?read-more (дата звернення: 07.05.2020).

404. У Вінниці пропонують встановити пам'ятник або погруддя політичному та військовому діячу, борцю за українську незалежність, засновнику ОУН Степану Бандері. *VEZHA*. URL: <https://vezha.ua/u-vinnytsi-prosyat-vstanovyty-pam-yatnyk-stepanovi-banderi-petytsiya/> (дата звернення: 25.02.2021).

405. У Вінниці просять встановити пам'ятник Степанові Бандері. Петиція. *VEZHA*. URL: <https://vezha.ua/u-vinnytsi-prosyat-vstanovyty-pam-yatnyk-stepanovi-banderi-petytsiya/> (дата звернення: 25.02.2021).

406. У Кременчуці буде провулок Степана Бандери-проект рішення міської ради. *Кременчук Today*. URL: <http://kremen.today/2016/02/11/u-kremenchutsi-bude-provulok-stepana-banderi-proekt-rishennya-miskoyi-radi/> (дата звернення: 03.09.2021).

407. У Кременчуці відбулася друга черга перейменування. *Офіційний вебпортал Кременчуцької міської ради*. URL: <https://kremen.gov.ua/index.php?view=single-news&news-id=3222>. (дата звернення: 31.05.2020).

408. У Львові затримали осіб, причетних до осквернення пам'ятника Бандері. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-lviv-bandera-pamyatnyk-zatrymannya-vandaliv/31098395.html> (дата звернення: 11.02.2021).

409. Убивство Степана Бандери. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%B1%D0%B8%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B0_%D0%91%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B8 (дата звернення: 18.06.2019).

410. Удод О. Постать Степана Бандери у контексті офіційної політики пам'яті: джерелознавчі та історіографічні проблеми. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурнопросвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2009. № 15–16. С. 21–26.

411. Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України) / За ред. Валерія Смолія. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2016. 214 с.

412. Удод О., Ясь О. Культурний простір української історіографії у світлі радянської та соціокультурних трансформацій ХХ – початку ХХІ ст. / За ред. В. Смолія. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2020. 400 с.

413. Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку. Експертна доповідь. Офіц. вид. Київ: б.в., 2007. 256 с.

414. Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 544 с.

415. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 620 с.

416. Украинские буржуазные националисты – злейшие враги украинского народа. Лекция. Харків: Б. в., 1953. 36 с.

417. Українська Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Вікіпедія

418. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. Львів-Київ: ЛА «Піраміда», 2001. XLVII, 557 с.

419. Українське державотворення: Невитребуваний потенціал. Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. Київ: «Либідь», 1997. 560 с.

420. Український радянський енциклопедичний словник : у 3-х т. Т. 1. / Академія наук Української РСР; голов. редкол.: М. Бажан (голов. ред.); І. К. Білодід, І. О. Гуржій, О. З. Жмудський, Р. Є. Кавецький та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ УРСР, 1966. 856 с.

421. Український радянський енциклопедичний словник: [у 3 т.] / Гол. Ред. Бабичев Ф.С. Т.1. 2-ге вид. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1986. 752 с.
422. Українські буржуазні націоналісти – запеклі вороги соціалістичних перетворень в західних областях України. Львів: Б. в., 1972. 24 с.
423. Уривалкін О.М. Довідник з історії України. Київ: Дакор, КНТ, 2009. 1008 с.
424. Файзулін Я. Історія UA: постаті, факти, версії. Київ: ВД «Комора», 2021. 560 с.
425. Файзулін Я., Гінда В. Україна у вогні минулого століття. Постаті. Факти. Версії. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. 352 с.
426. Фаріон І. Степан Бандера – практик, теоретик, містик націоналістичного руху. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. 32 с.
427. Февр Л. Бої за історію. Москва: Наука, 1990. 529 с.
428. Федорів Т. Євген Коновалець і Степан Бандера: взаємини провідних діячів ОУН. *Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху.* Львів, 2011. 36. 16. С.192–207.
429. Футала В. Відображення історії ОУН 1929–1939 рр. в сучасному українському наративі. *Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху.* Львів, 2014. 36. 20. С. 121–141.
430. Футала В. Націоналізм ОУН у сучасному науковому дискурсі. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 24. Львів, 2014. С. 35–52.
431. Футала В. Постать Степана Бандери в історіографії та сучасній історичній пам'яті. *Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху.* Львів, 2015. 36. 20. С.56–73.

432. Футала В. Український визвольний рух 1920 – 1950-х рр. крізь призму української зарубіжної біографістики. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*. Вип. 38. 2016. С.107–121.

433. Футала В. Український націоналізм міжвоєнної доби ХХ ст. у сучасному вітчизняному науковому просторі. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурнопросвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2013. Ч. 24. С. 233–241.

434. Футала В. Український праворадикальний рух міжвоєнної доби ХХ століття в історичній біографістиці. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 24. Львів, 2012. С. 491–501.

435. Футала В. П. Відображення в історичному наративі української діаспори діяльності УВО та ОУН у 1920-1930-х рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. № 724: *Держава та армія*. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2012. С. 190–197.

436. Фурман А. Під прапором Бандери. Лондон: Українська видавнича спілка, 1964. 184 с.

437. Хаген Марк фон. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого. *Український історичний журнал*. 1994. № 1. С. 88–100.

438. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3 (40–41). URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-ramyat.html>

439. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. статья С.Н. Зенкина. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.

440. Хардель Р. З. Історичний чинник у інформаційному протистоянні Російської Федерації з Україною наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття: дис. ... докт. філос.: 032 – історія та археологія. Львів, 2022. 271 с.

441. Хардель Р., Виздрік В. Історична свідомість як об'єкт інформаційного впливу в нових медіа під час протистояння Російської

Федерації з Україною. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*. 2019. Вип. 45. С. 100–107.

442. Химка І., Портнов А., Снайдер Т. Дискусія: Бандера як проблема. *Критика*. Серпень 2010. Рік ХІУ. Ч. 3–4 (149–150). С. 8–15.

443. Хунту вон! Вон из Одессы бандеровские бесы, Донбасс мы с тобой! Донецк 09 мая 2015. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=bVPeE1OoNfo&t=144s>

444. Ціон В. Бандера і ЗНО. *ZBRUC*. URL: <https://zbruc.eu/node/987>. (дата звернення: 25.01.2019).

445. Цюпин Б. Нищення пам'ятників започаткували за СРСР. *BBC NEWS*. *Україна..* URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2011/01/110112_stepan_lesiv_bandera_ek (дата звернення: 12.09.2018).

446. Цюпин Б. Прапором українського націоналізму Бандеру зробила комуністична пропаганда. *BBC*. URL: <https://www.bbc.co.uk/blogs/ukrainian/newsdiary/2010/01/post-1.html> (дата звернення: 18.11.2019).

447. Частий Р. В. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность. Харьков: Фолио, 2007. 382 с.

448. Четверті Бандерівські читання «Як завершити Українську національну революцію»: збірник матеріалів (2 лютого 2017 р., м. Київ) / Упор. Т. Бойко, Б. Галайко, Ю. Сиротюк. Київ: Видавництво «Промінь», 2017. 416 с.

449. Шакирова Е. Ю. Репрезентация образа врага в социокультурном пространстве. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего / Под ред. В.Н. Сырова. Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции*. Саратов: ИЦ «Наука», 2018. С. 260–265.

450. Шаповал Ю. Про визнання і знання. *Критика*. Рік ХУ. Ч. 1–2 (159–160). 2011. С. 17–20. URL: http://krytyka.com/cms/front_content.php?idart=202

451. Шевель О. Чи є вихід? Війни пам'яті у пострадянській Україні в порівняльній перспективі. *Україна модерна*. <https://uamoderna.com/demontazh-ramyati/shevel-memory-wars> (дата звернення: 30.10.2021).

452. Шевчук Ярослав Миколайович. Пам'ятник Степану Бандері у Києві. *Електронні петиції. Київська міська рада*. URL: <https://petition.kyivcity.gov.ua/petition/?pid=5383> (дата звернення: 03.01.2021).

453. Шляхтич Р. Концепція фронту поневолених націй у працях пропагандистів ОУН(б) повоєнного часу. *Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху*. Львів, 2013. Зб. 18. С.110–116.

454. Шульженко Б.С., Хамазюк И.В., Данько В.Т. Украинские буржуазные националисты. Москва: КГБ, 1963. 291 с.

455. Шутка Н. Львівська облрада просить уряд назвати «Арену Львів» іменем Бандери. *ZAXID.NET*. URL: https://zaxid.net/lvivska_oblrada_prosit_uryad_nazvati_arenu_lviv_imenem_stepa_na_banderi_n1515845 (дата звернення: 16.03.2021).

456. Щур Ю. Український визвольний рух на Наддніпрянщині у 1920-1955 роках: історіографія проблеми. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVII. С. 366–374.

457. Юзич Ю. Пластова юність Степана Бандери. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 20 с.

458. Юзич Ю. Чому і як Бандера вів здоровий спосіб життя. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/01/1/158764/> (дата звернення: 01.01.2021).

459. Ющенко В. Росія ніколи не визнавала історію українського народу. *Главком*. 26 березня 2022. URL:

<https://glavcom.ua/columns/yuschenko/rosiya-nikoli-ne-viznavala-istoriyu-ukrajinskogo-narodu-833222.html> (дата звернення: 26.03.2022).

460. Ющенко В. А. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті. Харків: Фоліо, 2014. 511 с.

461. Яворівщина у повстанській боротьбі. розповіді учасників та очевидців / Зап. і упор. Є. Луньо. Т. 1: Наконечне Перше. Наконечне Друге. 2-ге видання. Львів: растр -7, 2017. 576 с.

462. Яневський Д. Бандера. Шухевич. Мельник . Коновалець. Стецько. Сташинський. Судоплатов. Портрет на тлі епохи. Харків: Фоліо, 2021. 506 с.

463. Яневський Д. Б. Бандера. Портрет на тлі епохи. Перша спроба наукової біографії. Харків: Фоліо, 2022. 506 с.

464. Яремишин З. Пам'ятник Бандері у Тернополі взяли під цілодобову охорону. *ZAXID.NET*. URL:

https://zaxid.net/pamyatnik_banderi_u_ternopoli_vzyali_pid_tsilodobovu_ohoronu_n1532936 (дата звернення: 24.12.2021).

465. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР після сталінської доби. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. 526 с.

466. Kasianov G. *Memory Crash. The Politics of History in and around Ukraine 1980s–2010s*. Budapest–Vienna–New York: Central European University Press, 2022. 407 p.

467. Khromeychuk O. *Glory to the Heroes? Gender, Nationalism, and Memory. The Burden of the past. History, Memory, and Identity in Contemporary Ukraine / Ed. Anna Wylegała and Małgorzata Głowacka-Grajper*. Indiana: Indiana University Press, 2020. С. 140–166.

468. Marples David R. Stepan Bandera: The Resurrection of a Ukrainian National Hero. *Europe-Asia Studies*, Vol. 58, No. 4 (Jun., 2006). P. 555–566.

469. Plokhly Serhii. Navigating the geopolitical battlefield of Ukrainian history. *Atlantic Council. UkraineAlert*. September 9, 2021. URL:

<https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/navigating-the-geopolitical-battlefield-of-ukrainian-history/>

470. Stryjek T. Ukraine between the European Union and Russia since 1991 Does It Have to Be a Battlefield of Memories? The Burden of the past. *History, Memory, and Identity in Contemporary Ukraine* / Ed. Anna Wylegała and Małgorzata Głowacka-Grajper. Indiana: Indiana University Press, 2020. С. 253–276.

471. 10 запитань і 10 відповідей про Степана Бандеру. *BBC UKRAINIAN.com*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2009/10/091015_bandera_questions_bt Доступно: 15 жовтня 2009 р., 06:31.

472. 30 червня 1941. Як Бандера Незалежність відновлював. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/06/30/155897/> Доступно: 30 червня 2019.

473. ІУ антифашистський мітинг представників українського народу. Київ-Харків: Українське державне видавництво, 1944. 40 с.

474. ХХХ зустріч-здвиг українців Америки і Канади. *ЦДАВО України*. Ф. 5235 ОП.1. Спр. 1086. 316 арк.

ДОДАТКИ

Додаток А. Перелік вулиць, названих на честь С. Бандери

[Реєстр адміністративно-територіального устрою. Портал відкритих даних.

Єдиний державний веб-портал відкритих даних. URL:

<https://web.archive.org/web/20200822142904/https://data.gov.ua/dataset/a2d6c060>

-e7e6-4471-ac67-42cfa1742a19 (дата звернення: 15.08.2021)]

Назва	Населений пункт	Область
Вулиця Степана Бандери	Львів	Львівська
	Борислав	
	Броди	
	Буськ	
	Великі Мости	
	Винники	
	Городок	
	Дрогобич	
	Дубляни	
	Жидачів	
	Жовква	
	Золочів	
	Кам'янка-Бузька	
	Миколаїв	
	Моршин	
	Мостиська	
	Новий Розділ	
	Новояворівськ	
	Рава-Руська	
	Радехів	
	Рудки	
	Рудно	
	Самбір	
	Сколе	
	Славське	
	Сокаль	
	Старий Самбір	
	Стебник	
Стрий		
Судова Вишня		
Трускавець		
Ходорів		

	Червоноград	
	Яворів	
Вулиця Степана Бандери	Івано-Франківськ	Івано-Франківська
	Бурштин	
	Галич	
	Городенець	
	Долина	
	Калуш	
	Коломия	
	Косів	
	Надвірна	
	Рогатин	
	Снятин	
	Тлумач	
	Яремча	
Проспект Степана Бандери	Тернопіль	Тернопільська
Вулиця Степана Бандери	Бережани	
	Борщов	
	Бучач	
	Заліщики	
	Збараж	
	Козова	
	Кременець	
	Монастирська	
	Скалат	
	Чортків	
Вулиця Степана Бандери	Житомир	Житомирська
	Бердичів	
	Коростень	
	Новоград-Волинський	
	Овруч	
Вулиця Степана Бандери	Катеринопіль	Черкаська
	Корсунь-Шевченківський	
	Умань	
	Христинівка	
	Черкаси	
Проспект Степана Бандери	Кам'янка	
Вулиця Степана Бандери	Луцьк	Волинська
	Володимир-Волинський	
	Камінь-Каширський	
	Ковель	
	Любомль	
	Новоград-Волинський	
	Нововолинськ	
Провулок Степана Бандери	Хмельницький	

Вулиця Степана Бандери	Хмельницький	Хмельницька
	Волочиськ	
	Городок	
	Ізяслав	
	Красилів	
	Полонне	
	Шепетівка	
Проспект Степана Бандери	Київ	Київська
Вулиця Степана Бандери	Біла Церква	
	Бориспіль	
	Бровари	Рівненська
	Рівне	
	Дубно	
	Дубровиці	
	Здолбунів	
	Корець	Чернівецька
	Костопіль	
	Вашківці	
	Чернівці	
Вулиця Степана Бандери	Миколаїв	Миколаївська
	Первомайськ	
	Хуст	Закарпатська
Вулиця Степана Бандери	Суми	Сумська
Провулок Степана Бандери	Кременчук	Полтавська

Додаток Б. Зображення пам'ятників С. Бандері

[Державний реєстр нерухомих пам'яток України. URL:

http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/officialcategory?cat_id=244910406

(дата звернення: 23.05.2021)]

Фото 3.1. Пам'ятник С. Бандері у Львові

Фото 3.2. Пам'ятник С. Бандері у Тернополі

Фото 3.3. Пам'ятник С. Бандері в Івано-Франківську

Фото 3.4. Пам'ятник С. Бандері у Дублянах

Фото 3.5. Пам'ятник С. Бандері у Коломиї

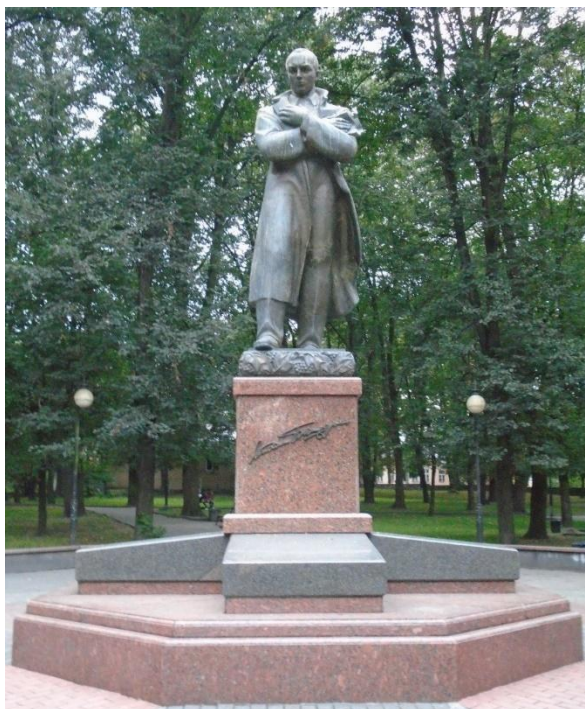

Фото 3.6. Пам'ятник С. Бандері у Дрогобичі

Фото 3.7. Пам'ятник С. Бандері у Березанах

Фото 3.8. Пам'ятник С. Бандері у с. Старий Угринів

Додаток В. Зображення музеїв С. Бандери

Фото 3.9 – 3.10. Історико-меморіальний музей Степана Бандери, с. Старий Угринів [URL: <https://museum-bandera.if.ua/>]

Фото 3.11. Музей-садиба Степана Бандери, с. Воля-Задеревацька
 [URL: <https://photo-lviv.in.ua/batkivskiy-dim-providnyka-oun-abo-sadyba-muzej-stepana-bandery-u-voli-zaderevatskij/>]

Фото 3.12 – 3.13. Музей Степана Бандери, м. Дубляни [URL: <http://lnau.lviv.ua/lnau/index.php/uk/struct/museums/msb.html>]

Фото 3.14 – 3.15. Музей Степана Бандери, м. Лондон
[URL: <http://incognita.day.kiev.ua/muzej-stepana-banderi-u-londoni.html>]

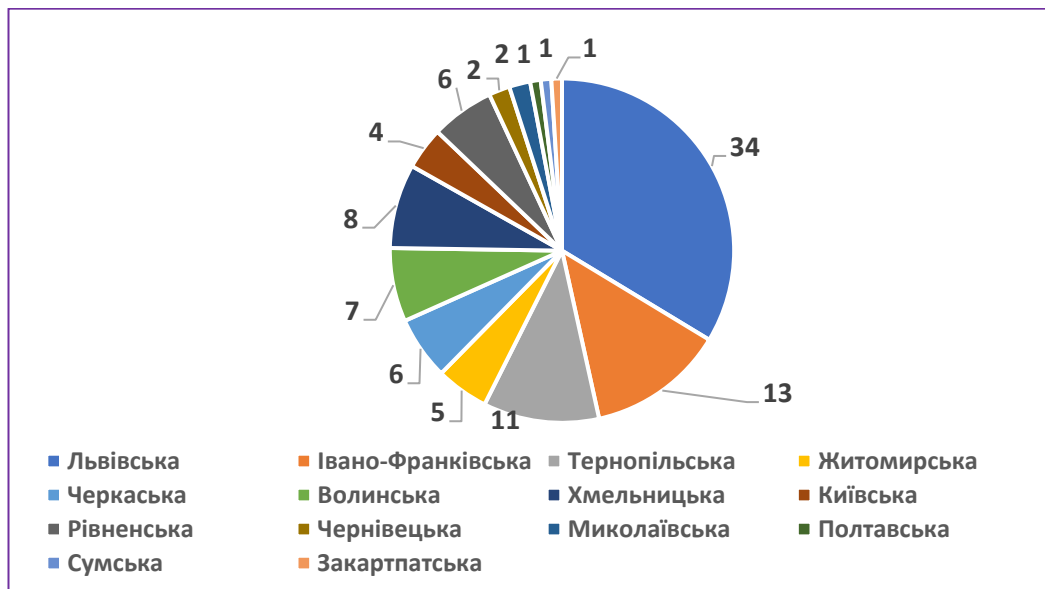

Фото 3.16 – 3.17. Історико-меморіальний музей політичних в'язнів, м. Тернопіль [Особистий архів]

Додаток Г. Діаграми

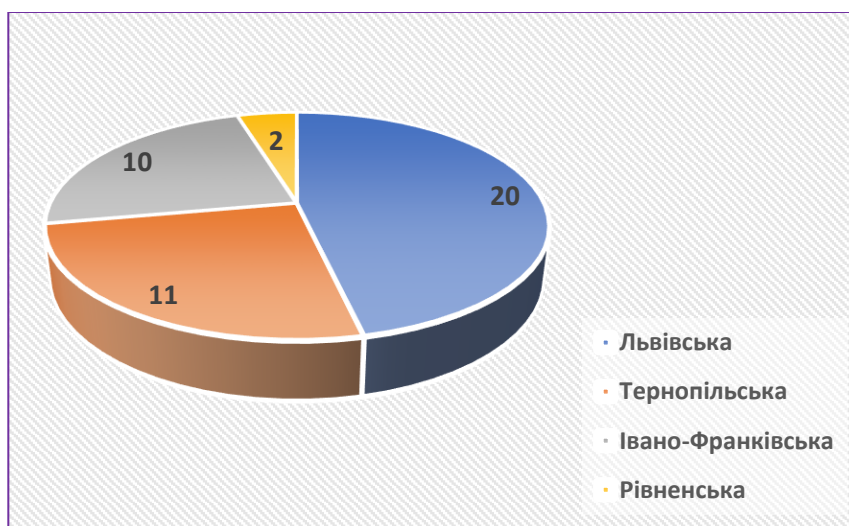
Діаграма 3.1

Географія розташування вулиць, названих на честь С.Бандери
(кількість населених пунктів)

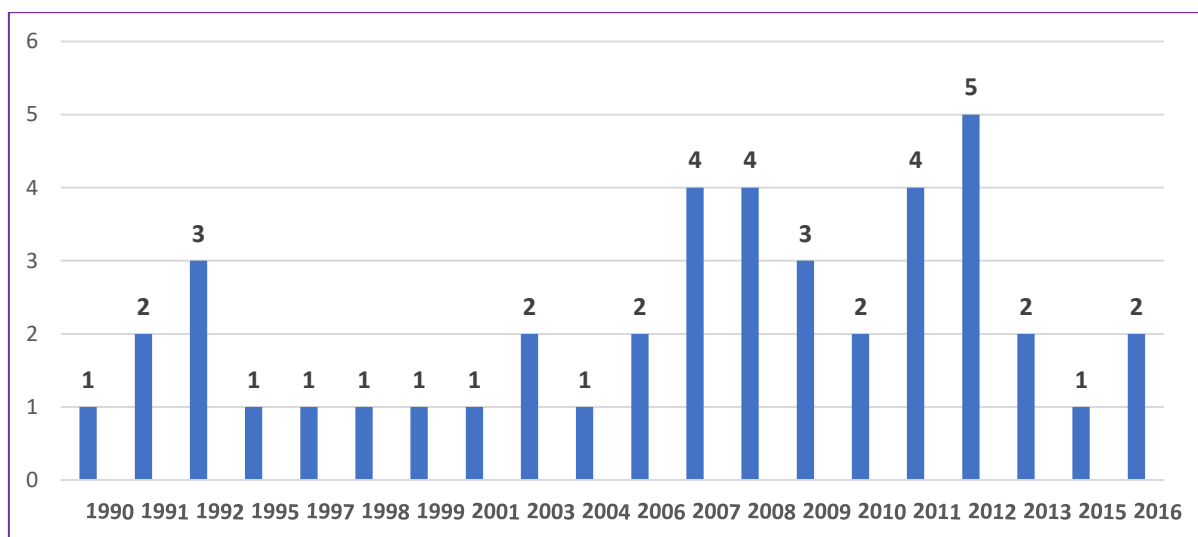
Діаграма 3.2

Розміщення пам'ятників Степану Бандері в областях України [103]

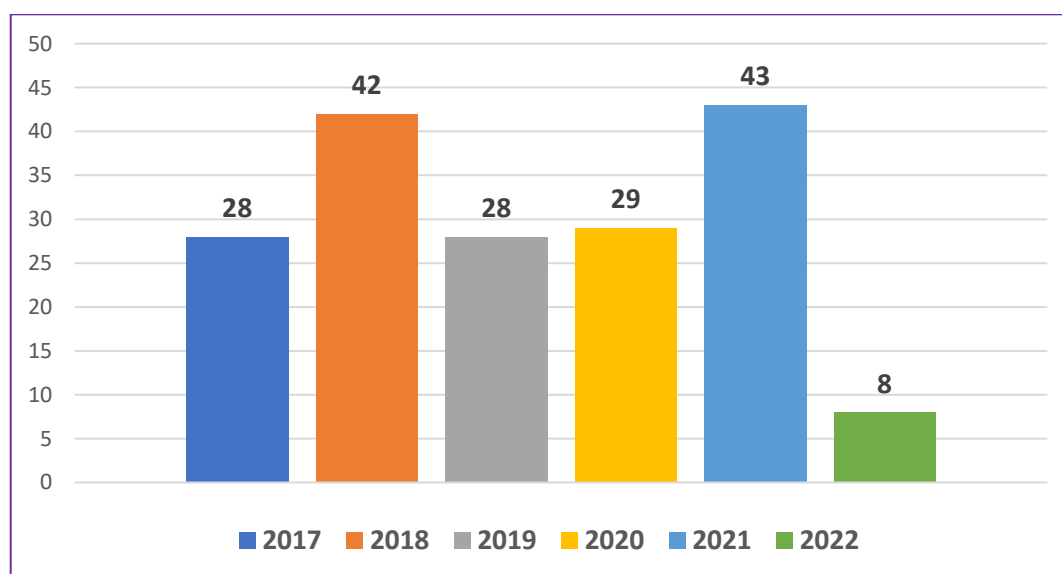
Діаграма 3.3

Хронологія встановлення пам'ятників Степану Бандері [103]

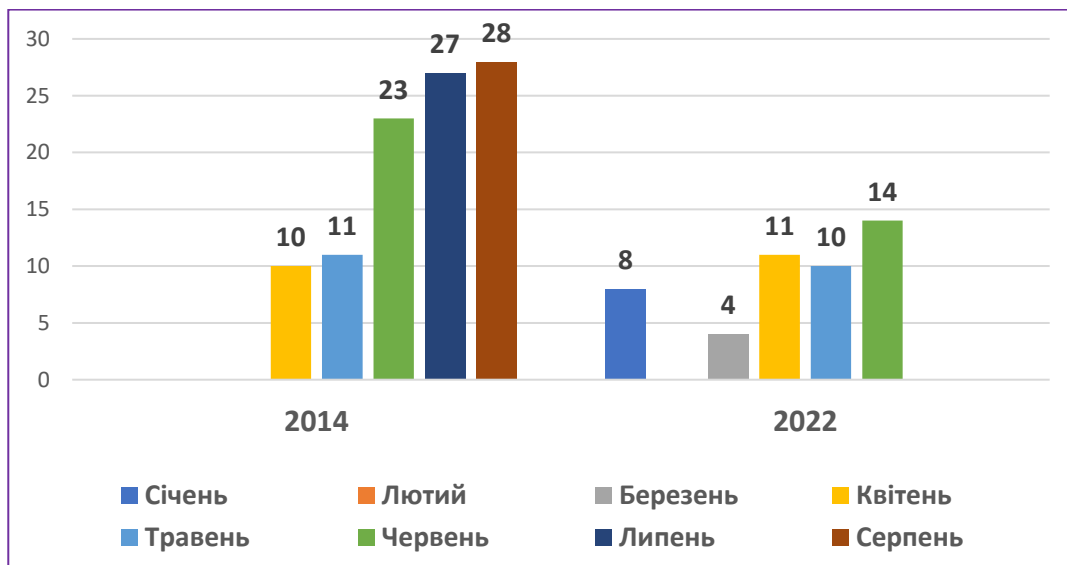
Діаграма 3.4

Позиція статті про С.Бандеру у «Вікіпедії» у січні 2017-2022 рр.
(№ позиції серед 100 найпопулярніших) [49]

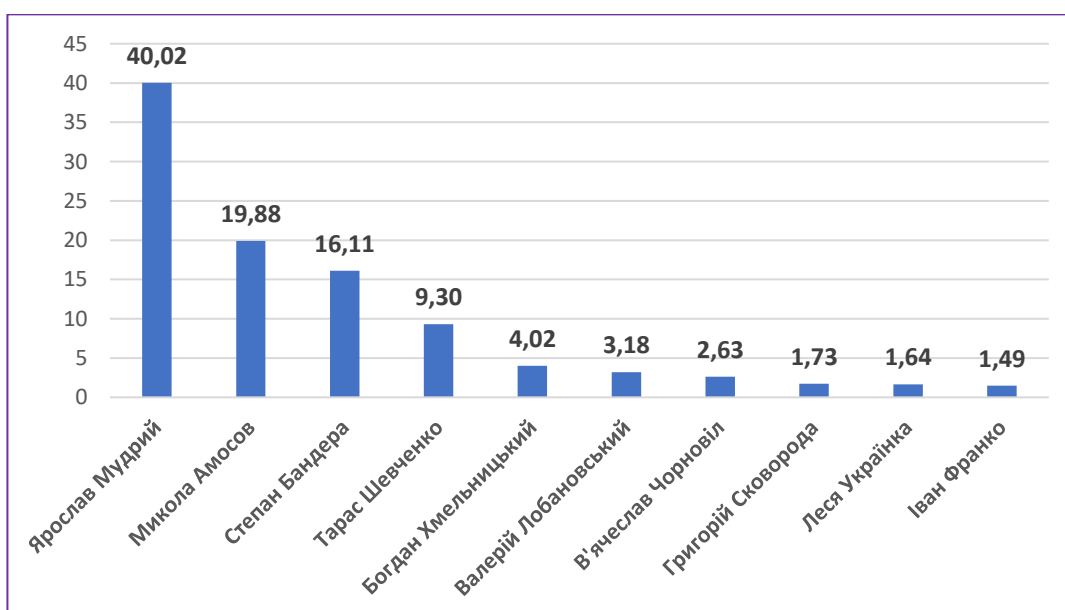
Діаграма 3.5

Динаміка інтересу до статті про С. Бандеру у Вікіпедії
у квітні-серпні 2014 р. та січні-червні 2022 р.
(№ позиції серед 100 найпопулярніших) [49]

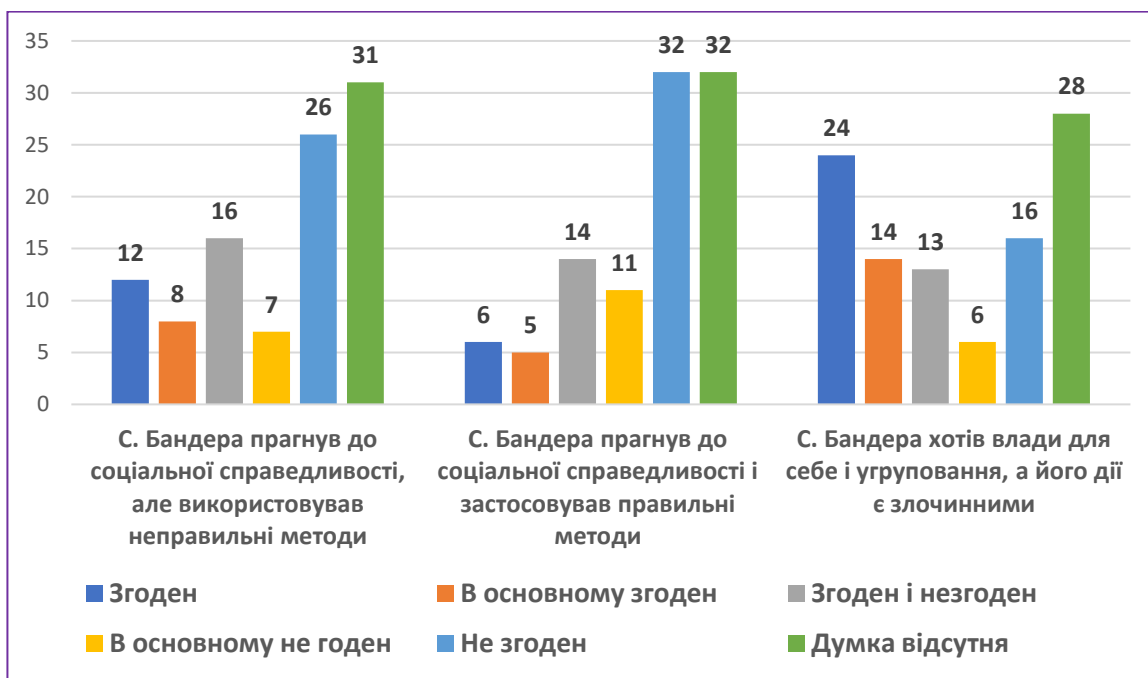
Діаграма 3.6

Результати фінального голосування в проєкті «Великі Українці»
(% голосів) [74, с. 82; 82, с. 759]

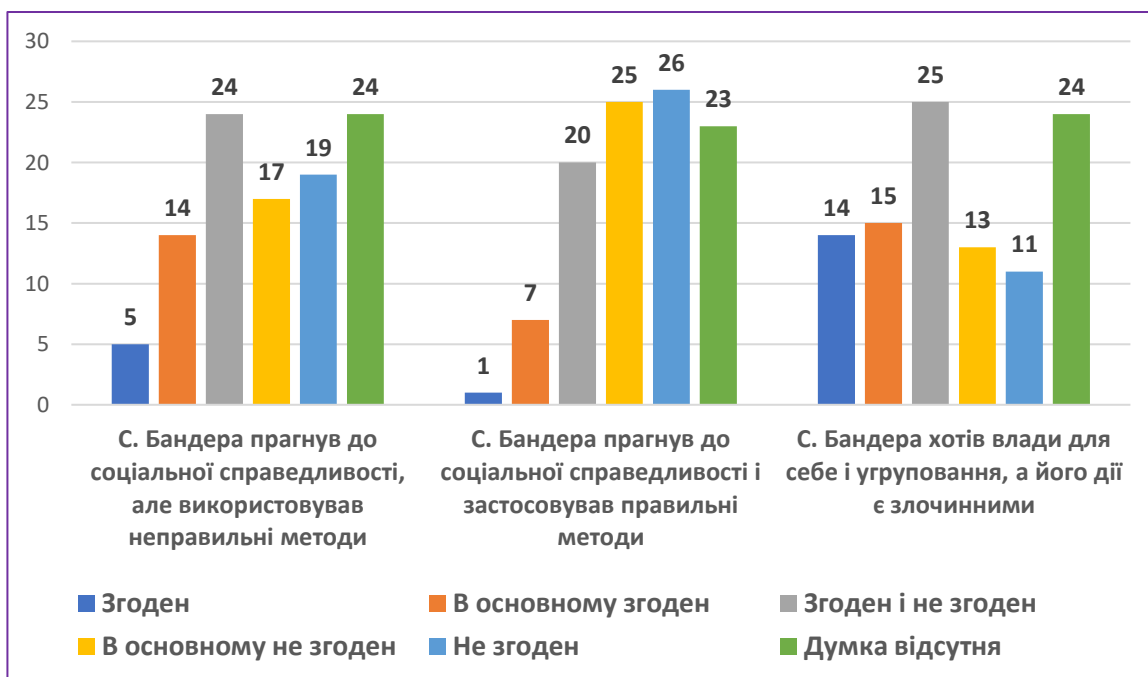
Діаграма 3.7

**Оцінка діяльності С. Бандери жителями північної частини
Луганської області у 2017 р. (% до опитаних) [211]**

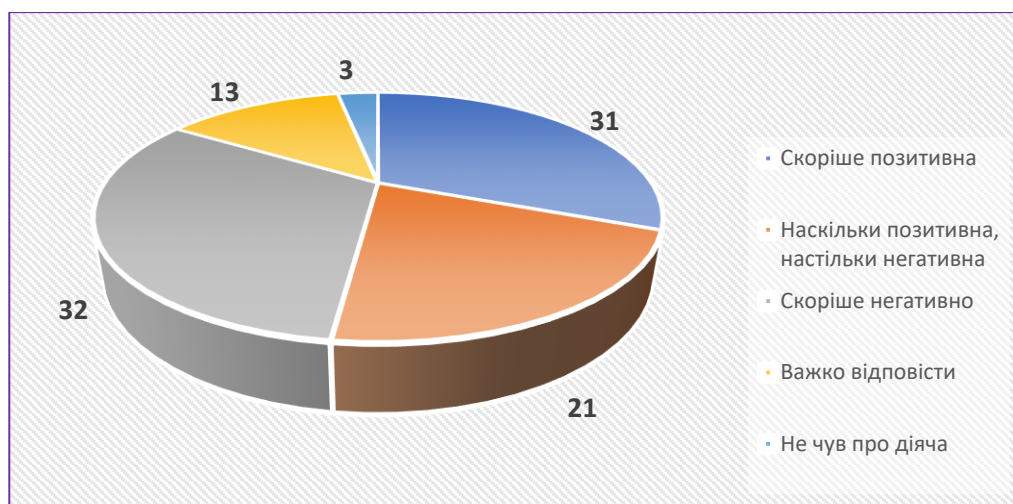
Діаграма 3.8

**Оцінка діяльності С. Бандери жителями північної частини
Луганської області у 2018 р. (% до опитаних) [211]**

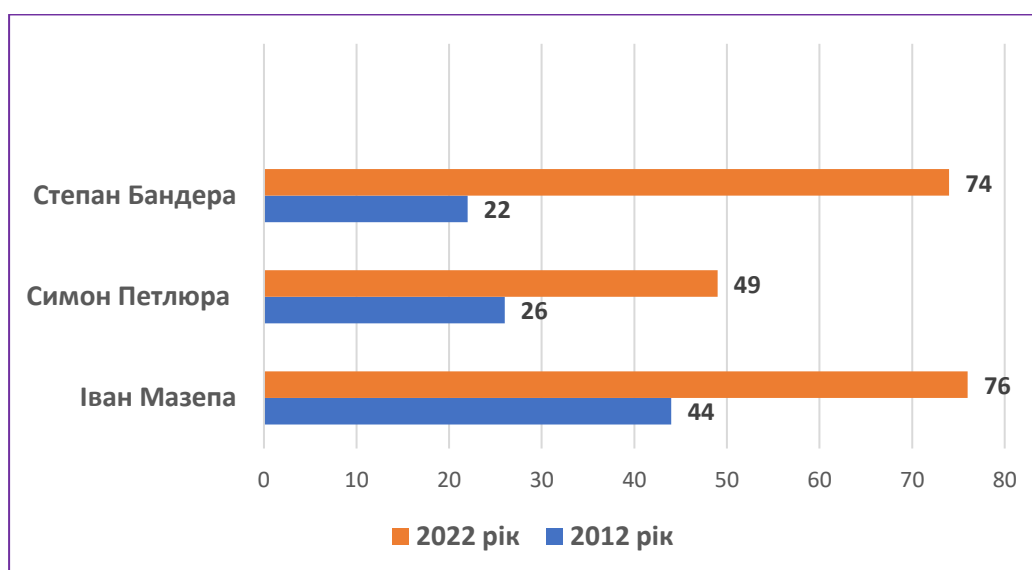
Діаграма 3.9

Оцінка діяльності С.Бандери для України, квітень 2021 р.
(% до опитаних) [89]

Діаграма 3.10

Динаміка ставлення до постатей українських історичних діячів
протягом 2012–2022 рр. (%) [92]

Додаток Д. Офіційний шрифт «Bandera Pro» [125; 175, с.7]

